

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ:

Elektron resursda olan qüsurlar kitabın orijinal variantında olduğu kimidir.

ШИРВАНЫН
МАДДИ
МӘДӘНИЈӘТИ

1977
674

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ
АРХЕОЛОКИЈА ۋə ЕТНОГРАФИЈА СЕКТОРУ

ЧВ.

А. Н. МУСТАФАЈЕВ

902.7
М84

ШИРВАНЫН МАДДИ МƏДƏНИЈЈƏТИ

(тарихи-этнографик тэдгигат)

43137

9(с41)
39

016:9

338:6

А. Н. МУСТАФАЈЕВ адына
Азәрбајҹан Республикасы
Тарих институтасы

«ЕЛМ» НƏШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1977

43478

Азәрбајҗан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәширјат Шурасынын
ғарары илв чап олунур

Редакторлары:

М. Ә. Исмајлов, Г. Т. Гарагашам

© «Елм» нәширјаты, 1977.

М $\frac{10604-000}{M-655-76}$ 16—76

КИРИШ

Кечмиши мүкәммәл өјрәнмәк үчүн һәр шејдән әввәл халғын истеһсал фәалијјәтинин һәртәрәфли тәдғиги тәләб олунур. Ф. Енҗелсин дедији кими, инсанлар ситјасәт, елм, инчәсәнәт, дин вә с. илв мәшғул олмаздан әввәл, илк нөвбәдә јемәли, ичмәли, евә малик олмалы вә кејмәлидирләр¹. Бу мәнада мадди мэдәнијјәт бәшәр тарихинин бир парчасы, онун тәркиб һиссәсидир. Онун һәртәрәфли, дәриндән өјрәнилмәси нсә тарих елминин гаршысында дуран мүһүм вәзи-фәләрдәндир. Кечмишин бөјүк диггәт вә ғайғы илв өјрәнилмәсинә мүһүм әһәмијјәт верән А. Бакыханов тарихи «мүрәбби» адландырағар јазырды ки, бу елм гаршымызда миниллик өлү-ләри дирилдир. Сајсыз-һесабысз әсрләрин мүхтәлиф ғәбилә-ләри өз кејимләри, өз адәтләри... илв онун тәләбкар мәнкәмә-синә кәлир... О, кәләчәји кәчмишин гијәфәсиндә бизә көстә-рир².

Тәби-чоғрафи вә тарихи шәраитин мүхтәлифлији һәр бир халғын мэдәнијјәтиндә бир сыра спесифик хүсусијјәтләр јарадыр. Һәмин хүсусијјәтләрин ашкара чыхарылмасы этнографик тәдғигатын шаһраһ хәттини тәшкил едир. Бу бахымдан Азәрбајҗан халғынын ғәдим вә зәнкин мадди мэдәнијјәтинин өјрәнилмәси этнографија елми гаршысында дуран ән актуал проблемләрдән биридир.

Азәрбајҗанын мадди мэдәнијјәтинин елми әсасларла өј-рәнилмәсинә Совет һакимнијјәтинин илк илләриндән башлан-мышдыр. Бу сәһәдә Ә. К. Әләкбәров³ вә Г. Т. Гарагашлынын⁴ хүсусилә бөјүк хидмәтләри олмушдур. Онларын елми ахта-

¹ К. М а р к с вә Ф. Е н җ е л с. Әсәрләри, 19-чу чилд (русча), сәһ. 350.

² Аббасғулу Аға Бакыханов. Күлүстан-Ирәм, елми-тәғғиди мәти. Бақы, 1970, сәһ. 1.

³ Ә. К. Әләкбәров. Талышлар. «Ингилаб вә мэдәнијјәт», 1922, № 7; Јенә дә онун, У айрумов. «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана» (буңдан сонрақи сәһифәләрдә: «Изв. ООИАз»), 1927, № 5; Азәрбајҗанын мадди мэдәнијјәтинә анд Ә. К. Әләкбәровун тәдғигатлары онун өлүмүндән сонра чап олунмуш китабында топланмышдыр. Бах: А. К. А л е к п е р о в. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Бақы, 1960.

⁴ К. Т. К а р а к а ш л ы. Об айрумах, «Изв. ООИАз», 1929, № 8; мүәл-лифин Азәрбајҗан этнографјасына анд тәдғигатлары 1964-чу илдә моно-графја һалында чапдан чыхмышдыр: Материальная культура азербай-жанцев, Бақы, 1964.

рышлары көстөрдү ки, мэдэни-мәишәт үмүмилжигнә бахмајараг Азәрбајчанын ајры-ајры этнографик зоналарынын мадди мэдәнијјәтиндә бир сыра мәнәлли фәргләр вәрдыр. Бу һал республикамызын этнографик зоналарынын һәр бирини ајры-ајрылыгыда тәдгиг етмәк зәрурәтини гаршыја гәјмушдур. Чүнки һәр бир этнографик зонаны дәриндән өјрәнмәдән Совет һакимийјәти илләриндә халгымызын мәишәт вә мэдәнијјәтиндә јаранан көклү дәјишкликләри изаһ етмәк чәтиндир. Зәнкин тарихи кечмишә малик Ширван әһалисинин мадди мэдәнијјәтинин хусуси тәдгигат объекти кини сечилмәси лабудлүјү дә мәнз бурадан прәли кәлмишидр.

Мадди мэдәнијјәт элементләринин зәнкинлији чәһәтиндән Ширван Азәрбајчанын этнографик зоналары арасында хусуси јер тутур. Объектив тарихи сәбәбләр үзүндән бурада Азәрбајчан мэдәнијјәтинин өзүнәмәхусе чизкиләри илә сечилән мәнәлли бир варианты јаранмишыдр. Тәдгигат гаршысында гојулан мүһүм вәзифәләрдән бири дә мәнз Ширванын мадди мэдәнијјәтинә хас олан һәмнин мәнәлли хусусијјәтләри ашкар етмәк вә Умумазәрбајчан мэдәнијјәтиндә онун тутдугу мөвгәни мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Мониграфиянын елми әсасыны тәшкил едән этнографик-чөл материалларынын хронологијјасы тәдгигат ишини дөврүңү мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм рол ојнамышыдр. Тәдгиг олуған дөвр XIX әсри вә XX әсрин әввәлләринин әһәтә едир.

Хронологи мәнәдудлуга бахмајараг, әсәрдә мэдәнијјәт элементләри тарихлик принсипи әсасында изләнмишидр. Бу принсипин рәһбәр тутулмасы Ширванын мадди мэдәнијјәтинин ирсән инкишаф етдијини вә өз дахили имканлары һесабына формалашдығыны мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллифә көмәк етмишидр.

Этнографик тәдгигат, бир гәјда олараг, дәрч олунамаш күлли миглар чөл материалларыны топлајыб елми шәклә сәлмәк, јазылы маълуматлары тәһлил едиб елми сүзкәчдән кечирмәк вә онлардан ләзими нәтичәләр чыхармаг мәгсәдини күдур. Этнографик шәрһ фактларын сәләчә тәсвири олмайыб, мадди мэдәнијјәт элементләрини тарихи инкишаф зәмининдә изләмәји нәзәрдә тутур. Она көрдә бу проблемини дүзкүн елми шәрһини вермәк үчүн мадди мэдәнијјәт элементләринин инкишафына тәсир көстөрән ичтимаи, иттисади вә сјаси амилләрини ролу әсәрдә нәзәрә алынмишыдр.

Халгымыз формача милли, мазмунча социалист мэдәнијјәтини јарадаркән узун тарихи инкишаф просеси нәтичәсиндә әлдә едилән мүсәбат һәр нә вәрса, онларын һамысыны сахлајыр. Бу маһнада кечмиш мэдәни ирсини тәдгиги һәм дә әмәли әһәмијјәт кәсб едир.

Сон вахтлара гәдәр Ширванын этнографиясына даир әсәсли елми-тәдгигат иши апарылмамышыдр. Буниула белә һәмнин

мәсәләјә даир маълумата мүхтәлиф сәчијјәли мәнбә вә маҳәзләрдә тәсәдүф олуңур.

Мониграфиянын елми әсасыны мүәллифин 1965—1970-чи илләрдә Ширван әразисиндән топладығы этнографик-чөл материаллары тәшкил едир. Мадди мэдәнијјәт абидләрини биләваситә мүшаһидә үсулу илә өјрәнмәји Ј. В. Бромлөј һаглы олараг этнографик материал әлдә етмәјин ән башлыча үсулларындан бири һесаб едир⁵. Зира, этнографик тәдгигат үчүн јазылы мәнбәләр дөјил, мадди абидләр әсас маҳәз сәјилыр⁶. Буниула јанашы, әсәрдә әдәбијјат материалларындан, архив сәнәдләриндән, музей экспонатлары вә дикәр маҳәзләрдән дә истифадә олуңмушдур.

Ширванын этнографиясына даир ингиләбдан әввәл нәшр олуңмуш әсәрләрдә хәјли фактик материал муһафизә олуңмушдур. Арашдырылан мөвзә үчүн һәмнин маълуматлар вә маһнада гијмәтлидир ки, онлар ичтимаи-иттисади инкишафын соиракы кәдишиндә арадан чыхмыш мадди мэдәнијјәт элементләрини әкс етдирир. Она көрдә проблемини бәзи чәһәтләрини арашдырмаг, хырда мәсәләләрини тәфәрууатыны ајдындашдырмаг, бу вә ја дикәр мадди мэдәнијјәт элементинин инкишаф динамикасыны изләмәк үчүн һәмнин маълуматлар мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Буниула белә, ингиләбдан әввәлки мүәллифләрин әсәрләри әксәр һалларда бәсит тәсвир сәчијјәси дашыјыр. Онларын чоху этнографик шәрһ, нәзәри үмүмиләшдирмә вә елми тәһлилдән мәһрумдур. Бу әсәрләрдә мэдәнијјәт һадисәләринин объектив гаңуәнујјугулары чох вахт һаким синфи идеологијјадан чыхыш едән мүәллифләрин субјектив бахышлары илә әвәз олуңмушдур.

Тәдгиг едилән проблемә даир ән гәдим маълумата һәлә антик мүәллифләрин әсәрләриндә тәсәдүф олуңур. Сәһни сәчијјә дашыјан һәмнин маълуматлар гәдим заманларда бу әразидә јашамыш әһалинин мәшгулијјәт нөвләрини сәдаламагдан прәли кетмир⁷.

Антик мүәллифләрә нисбәтан орта әср мәнбәләриндә, хусусан әрәб мүәллифләринин (Истәһри, Мүгәддәси, Беләзурри, Ибн-Һөвгәли, Ибн-Руста, Ибн-әл-Фәкиһ, Јагут-әл-Һәмәви, Јагуби вә б.) әсәрләриндә Ширвана даир даһа әтрафлы маълумат верилдир⁸. Лакин бу маълуматларын чоху чография вә мүлкки

⁵ Ю. В. Бромлөј. Этнос и этнография, М., 1973, сәһ. 218.

⁶ Јенә орада.

⁷ Бах: К. Ган. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, I һисса: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (буңдан соиракы сәһифәләрдә: СМОМПК), 4-чү бур., Тифлис, 1884; II һисса, СМОМПК, 9-чү бур., Тифлис, 1890; В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, I чилд, 1-чи бур., СПб., 1893; II чилд, 1-чи бур., СПб., 1904; II чилд, 2-чи бур., СПб., 1906.

⁸ Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армения и Азербайджан. Бах: СМОМПК, 29-чи бур., Тифлис, 1901; 31-чи бур., Тифлис, 1902; 32-чи бур., Тифлис, 1903; 38-чи бур., Тифлис, 1908;

тариха анд олмагла јанашы, һәм дә үмуми сәчијјә дашыдыгындан мадди мәдәнијјәт элементләри барәдә конкрет тәсәвүр јаратмыр.

Ширван орта әсрләрини транзит тичарәтиндә көркәмли рол ојнадыгындан европалылар онунла јахыннан марагланыр, рәвач ипәк мөмүлүтәна чан атырдылар. Орта әсрләрдә Азәрбајҗанда олмуш Европа сәјјаһлары (В. Рубрук, Марко Поло, Клавихо, Н. Барбаро, А. Контарини, А. Ченкинсон, А. Оларри, Ж. Стрејс вә б.) Ширвандан јан өтә билмәмиш, өз сәјаһәтинамә вә јол гејдләринә онун барәсиндә мараглы мөмүлүматлар дајыл етмишләр⁸.

XV әсрин икинчи јарысындан етибарән дипломатик, тичарәт, һәрби вә б. мәгсәдләрдә Азәрбајҗанда олмуш Рус дәвләтинин нүмәјәндәләри јерли әһалинин һәјәт тәрән илә таныш олмагла, онун мәншәт вә мәдәнијјәтинә даир мөмүлүмат топламышлар⁹.

Москва тачири Ф. А. Котов јол гејдләриндә Шамахи шәһәрини тичарәт вәзијјәти илә јанашы, әһалисинин мәншәтинч дә тәсвир етмишдир¹⁰. Бир тачир кими о, Ширваны тичарәт јоллары вә нәглијјәт васитәләри илә јахыннан марагланмышдыр.

Рус мөәллифләри тәрәфиндән Азәрбајҗана, о чүмләдән Ширвана анд даһа дәгиг мөмүлүмат XVIII әсрдән етибарән топланмаға башлајыр. Игтисади гүдрәти хејли артымш Рус дәвләти өз мануфактуралары үчүн хаммал ахтарыр вә бунула әлағадар оларат Шәрг өлкәләри илә тичарәт вә игтисади әлағәләрини кенишләндирмәк үчүн тәдбирләр көрүрдү. I Пјотрун Иран сәфәри һәрби-сијаси мұлаһизәләрдән башға, һәм дә игтисади мәгсәд дашыјырды. Һәмин сәфәрин һазырланмасы вә һәјәтә кеңириләсиндә көркәмли рол ојнамыш А. П. Волянски 1715—1718-чи илләрдә Ирана сәфәрини јекунларына һәср етдији «Журнал»да Ширвана хүсуси бөлмә ајырмышдыр¹².

А. Волянскинин рәһбәрлик етдији бу сәфәрин диқәр ишти-

Якуби, История, Баку, 1927. Ягуд Хамави. Извещения из географического словаря. Бах: Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунин елми архиви (бундан сонрақы сәһифәләрдә: Азәрб. ССР ЕА ТИЕА), ив № 504, 505.

⁸ Путешественники об Азербайджане, I чилд, Баку, 1961.

⁹ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. II чилд, СПб., 1892; III чилд, 1898; Сношения России с Кавказом, I бур., М., 1889; М. А. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, Труды Историко-экономического сектора научно-исследовательского института Кавказоведения. I чилд, Тифлис, 1932.

¹⁰ Дождение купца Федота Котова в Персию, М., 1958.

¹² Журнал подполковника Артемия Волянского в бытность его у персидского шаха Хусейна в посланниках. Центральный Государственный Архив древних актов (бундан сонрақы сәһифәләрдә: ЦГАДА), ф. 77, иш 2. Сношения России с Персией, 1815.

ракчылары А. И. Лопухин¹³ вә шотландијалы Ч. Бел¹⁴ Ширван һаггында мөмүлүмат верирләр. Ч. Бел өз сәләфләринә нисбәтән Шамахынын тәсвиринә даһа кениш јер верир. О, Шамахына дар вә әјри күчәләр малик типик Шәрг шәһәри кими тагдим едир. Шәһәрдә чохла јарашыглы бина, мәсчид, киши вә гадын һамамы олдуғуну хәбәр верир, шәһәр гадынларынын кејим тәрзини тәсвир едир¹⁵.

I Пјотрун Иран сәфәриндә иштирак едән Ф. И. Сојмонов¹⁶ вә И. Г. Гербер¹⁷ һәрби характерли материалларла јанашы, елми мөмүлүмат да топламышлар. И. Г. Гербер өз әсәриндә Ширваны мадди мәдәнијјәтинин тәсвиринә мұәјјән јер вермишдир. Сәләфләриндән фәргли оларат о, шәһәр евләри илә јанашы, кәнд евләри һаггында да әтрафлы мөмүлүмат верир. Ширван евләри үчүн дам өртүјүнүн јасты олмасынын характерик әләмәт сајыр¹⁸. XVIII әсрин 30—40-чи илләриндә Азәрбајҗанда олмуш һәким-сәјјаһ И. Ј. Лерхе дә Ширван евләринә даир мараглы мөмүлүмат верир¹⁹.

Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајҗанын елми әсәсла өјрәнилмәси ишинә XVIII әсрин икинчи јарысындан башланмышдыр. Бу сәһәдә Хәзәрсаһили вилајәтләрә сәфәр етмиш академик С. Г. Гмелинин хидмәти хүсусилә гејд едилмәлидир. Онун тәдгигатларында Ширвана анд этнографик материаллар кениш јер тутур²⁰.

Ширваны этнографијасына даир С. Д. Бурнашев²¹,

¹³ А. И. Лопухин. Журнал путешествия через Дагестан. 1718 г. Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные материалы, М., 1958.

¹⁴ Белевы путешествия через Россию в разные Азиатские земли: в именно в Испаню, в Пекин, в Дербент и Константинополь, I—III һисса, СПб., 1776; һәмчинин бах: Путешественники об Азербайджане, I чилд, сәһ. 396.

¹⁵ Путешественники об Азербайджане, I чилд, сәһ. 396.

¹⁶ Ф. И. Сојмонов. Описание Каспийского моря и чингизных на оном российских завоеваний. СПб., 1763.

¹⁷ И. Г. Гербер. Известие о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Куром народах и землях и о их состоянии в 1728 г. Бах: «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих», сентябрь. СПб., 1760; һәмчинин бах: Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные материалы, М., 1958.

¹⁸ И. Г. Гербер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 222.

¹⁹ Сведения о втором путешествии в Персию, совершенном 1746 до 1747 г. доктором Лерхом Иоганном Яковом. Бах: «Новая ежемесячная сочинения, XLIII һисса, 1790; һәмчинин бах: Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ив № 489.

²⁰ С. Г. Гмелин. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. III һисса, СПб., 1785.

²¹ С. Д. Бурнашев. Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1973.

А. Г. Серебров-Жулфински²² və И. Т. Дреңжакин²³ дә хейли материал топламышдыр. Соңралар бу материаллар Ф. М. Биберштейн²⁴, П. Г. Бутков²⁵ və С. Б. Броневски²⁶ тәрәфиндән тамамланмышдыр.

XIX эсрин 30-чу илләриндән еттибарән нисбәтән жени фактик маълуматлар ичәрсиндә П. Зубов²⁷, В. Легкобытов²⁸, Ейхвалд²⁹, J. A. Гагемейстер³⁰ və б. эсәрләрини көстөрмәк олар.

Ширвань этнографиясына аид фактик материаллара Н. Н. Березин³¹ və Н. Ф. Дубровинин³² эсәрләриндә дә раст кәлирик.

XIX эсрин орталарында ән әләмәтдәр һадисә рус тәдгигатчылары илә жанашы, јерли мүәллифләрин јетишмәсидур. Бу саһәдә көркәмли Азәрбајчан тарихчиси А. Бақыхановун хидмәти хәсусилә бөјүкдүр. О. «Күлүстани-Ирәм» эсәриндә Ширван тарихинин мүхтәлиф мәсәләләринә тохунмагла јанашы, һәм дә олдуғча гижмәтли этнографик маълумат верир. Ширванда јашајан этник группарын мәшәјәинә даир эсәрдә зәнкин фактик материала раст кәлирик³³. Тәхминән бир эср сонра еј-

ни мөвзуну көркәмли шәргшүнас В. Ф. Минорски дә тәдгигатчылар³⁴.

Ширвань мадди мәдәнијәтинин мүхтәлиф саһәләринә аид марағлы маълумата ингилабдан әввәлки статистик материалларда³⁵ вә дәври мәтбуатда да раст кәлирик. Бу чәһәтдән «Гағгаз» вә «Каспи» гәзәтләр, «Гағгаз тәғвими» мәчмуәсиндә зәнкин материаллар верилри.

Ширван әһалисинин XIX эср мадди мәдәнијәтинә даир «Гағгаз вилајәти вә тајфаларинин тәсвиринә даир метариаллар мәчмуәси»ндә кәнд мүәллимләринин узун мүддәтли мушәһидәләринә әсасланан дәјәрли этнографик материаллар дәрч олунмушдур³⁶. Белә гижмәтли материаллара һәмчинин «Русия Чоғрафија Чәмијјәти Гағгаз шөбәсинин эсәрләриндә вә «Хәбәрләр»ндә, «Гағгаз һаггында маълумат мәчмуәсиндә, «Бақы губернијасы һаггында маълумат мәчмуәси»ндә, «Этнографијә даир материаллар мәчмуәси»ндә, «Зағгазија өлкәсинә дәвләт кәндлиләринин итисади мәшәјәтинин өјрәнилмәси»ндә дәир материалларда, «Зағгазија өлкәсинә дәвләт кәндлиләринин итисади мәшәјәтинин өјрәнилмәси үзрә материаллар мәчмуәси»ндә тәсәдуф олунур.

Көрүндүјү ким, ингилабдан әввәлки этнографик әдәбијәтдә Ширвань мадди мәдәнијәтинә даир хейли фактик материал топланмышдыр. Лакин бу мүәллифләрин чоху учғар халғларла мүнәсибәт мәсәләсиндә чәризмин һәким мүстәмләкәчилик мөвгәјиндән чыхыш етдикләриндән мадди мәдәнијәт мәсәләләринин арашдырылмәсына һәмшиә дүзкүн јанаша билмәминшәр. Чидди методолоғијә гүсүра малик олан бу эсәрләрдә Ширван әһалисинин мәшәјәт вә мәдәнијәтинин бүтүн саһәләринә ејни дәрәчәдә диггәт јетирилмәминшдир. Бу тәдгигатларын чохунда јерли мәдәнијәтә еттинәсиз вә сәтһи мүнәсибәт ајдын һисс олунур. Онларын бәзиләри һәтта Ширван

²² А. Г. Серебров, Историко-этнографическое описание Ширвана 1796 г. Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные материалы, М., 1958.

²³ И. Т. Дреңжакин, Описание Ширвана, 1796 г. Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв., М., 1958, П. Г. Бутков, Сведения о Кубинском и Дербентском владениях, 1796 г.

²⁴ Ф. М. фон-Биберштейн, Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (французчадан тәрчүмә едәни С. Саламова), Бах: Азерб. ССР ЕА ТИЕА. ия. № 466.

²⁵ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. I, II, III тисса, СПб., 1869. һәмчинин бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв., М., 1958, П. Г. Бутков, Сведения о Кубинском и Дербентском владениях, 1796 г.

²⁶ С. Б. Броневский, Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, I, II тисса, М., 1823.

²⁷ П. Зубов, Картаина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, этнографическом, статистическом, финансовом и торговом отношениях, IV тисса, СПб., 1835.

²⁸ В. Легкобытов, Провинция Ширван, Бах: Обзорение Российских владений за Кавказом (буандан сонрақы сәһифәләрдә: ОРВЗК), III тисса, СПб., 1836.

²⁹ Путешествие профессора Эйхвалда по Каспийскому морю и по Кавказскому краю. Бах: «Библиотека для чтения», 26-чи чилд, № 2, 1838.

³⁰ Ю. А. Гагемейстер, Закавказские очерки. Бах, Журнал Министерства Внутренних Дел. (буандан сонрақы сәһифәләрдә: Журнал МВД), IX—X, 1845; арыча: СПб., 1848; Јена да оғну. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края и Закавказья. Бах: «Журнал МВД», XXXII, 1850; арыча: СПб., 1850; Јена да оғну. Хозяйственный очерк Закавказского края. Бах: «Кавказ», 1846, № 56; 1847, № 7, 8, 10, 22, 23.

³¹ И. Н. Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1849.

³² Н. Ф. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, I чилд, II китаб, СПб., 1871.

³³ А. Бақыханов, Күлүстани-Ирәм, Бақы, 1951.

³⁴ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента, М., 1963.

³⁵ О. Еленский, Статистическое описание Кавказского края, I—II тисса, СПб., 1835; Статистическое описание Шемахинской губернии, Бах: «Кавказский календарь (буандан сонрақы сәһифәләрдә: КК) на 1852 г.»; «Тифлис, 1851; Статистические сведения о Шемахинской губернии, Бах: «КК на 1856 г.»; Тифлис, 1855; Сборник статистических данных о земледелии и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифлис, 1899.

³⁶ С. Пахилевич, Селение Алы-агач Шемахинского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 1-чи бур., Тифлис, 1881; Н. Калашев, Географический уезд: сел. Ивановка, Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья, СМОМПК, 2-чи бур., Тифлис, 1891; Јена оғну, Селение Ивановка Лагичского уезда Географического уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 13-чу бур., Тифлис, 1892; М. Г. Эфендиев, Село Лагич Географического уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 29-чу бур., Тифлис, 1901; А. Захаров, Закавказские татары, СМОМПК, 20-чи бур., Тифлис, 1894; Ф. Г. Карпович, Арабы и турки в Бакинском крае и введении ислама, СМОМПК, 27-чи бур., Тифлис, 1900; Т. Г. Мамаладзе, Садовое хозяйство и промышленные занятия в г. Шемахе и его уезда, СМОМПК, 39-чу бур., Тифлис, 1908;

эһалисинин мадди мәдәнијјәтиндә арханк элементләри габарыг шәкилдә тәсвир етмәкдән чәкиммәмишләр.

Азәрбајҗанда Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра этнографик чөл материаллары планлы шәкилдә, хуәсуи програм әсәсында топланмаға башланды.

Көркәмли археолог вә этнограф И. М. Чәфәрзаде Ширванын этнографиясына анд материал топламаг мәгсәдилә 1933-чү ил елми сәфәри заманы Шамахи, Агсу вә Исмајыллы районларына кәзмиш, кәнд эһалисинин тәсәррүфәт мәишәти, јашайыш евләри, милли кејим вә јемәкләри барәдә әтрафлы мәлүмәт топламышдыр³⁷.

Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра Ширванын этнографиясына мараг хәјли артмыш, бураја тәкрар елми сәфәрләр тәшкил олунмушдыр.

И. А. Мәчидова Ширванын кечмиш көчәриләри—падарларын мәишәтинә даир дәјәрли этнографик-чөл материалы топламышдыр³⁸. Мүәллиф падарларын кејимләринә, евләринә, мәишәт аваданлыгларына, сүд мәһсулларынын һазырланмасы вә сахланмасы үсулларына даир этнографик бахымдан олдуға гижәтли фактик материал әлдә етмишдыр.

Азәрбајҗанын ичтимаи-иғтисади тарихинә, хуәсусән аграр³⁹ вә сәнәткарлыг⁴⁰ мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләрдә Ширванын мадди мәдәнијјәтинә анд хәјли мәлүмәтә раст кәлирик.

Монографиянын јазылмасында мұғажисәли материал кими совет этнографларынын әсәрләриндән кениш истифадә олунмушдыр.

Әсәрдә һәмчинин архив сәнәдләринә дә мұрачиәт олунмушдыр. Бу мәгсәдлә «Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией» (Тифлис, 1866—1904), «История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв.» (М., 1958) адлы мәчмуәләрдән вә Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архивиндә олан материаллардан лазыми фактлар көтүрүлүмшүдүр. Монографияда ејни заманда Азәрбајҗан ССР ЕА Азәрбајҗан Тарих Музеји, Р. Мустафајев адына Азәрбајҗан Дәвләт Инчәсәнәт Музеји вә Шамахи өлкәшүнәс-

³⁷ И. М. Чәфәрзаде, 1933-чү ил Шамахи-Нуха (Шәки—А. М.) експедициясынын һесабаты. Бах: Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, инв. №60.

³⁸ И. А. Мәчидова, О поездках к падам Ширвана на их зимние стоянки — кишлаги в 1947 г. и на летние стоянки — яйлаги в 1948 г. Бах: Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 3, инв. 1865.

³⁹ А. С. Сумбатзаде, Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Баки, 1958; В. Д. Мочалов, Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М., 1958; М. Ә. Исмајылов, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан кәнд тәсәррүфәти, Баки, 1960.

⁴⁰ А. С. Сумбатзаде, Промышленность Азербайджана в XIX в., Баки, 1964.

лыг музејиндә сахланылан мұвафиғ материаллардан да истифадә едилмишдыр.

Мадди мәдәнијјәт элементләринин формалашмасында ичтимаи-иғтисади амилләрлә јанашы, **тәбии-чографи шәраит** мұһүм рол ойнайыр.

Тәдгиг олунан әрази⁴¹ Бөјүк Гағгаз сыра дағларынын чәнүб-шәрг јамачларыны вә Ширван дүзүнү әһәтә едир. Релјеф гурулушуна көрә о, үч сәһәјә бөлүнүр: дағлыг, јајла вә дүзәнлик.

Дағлыг сәһә Ширван әразисинин хәјли һиссәсини әһәтә едир. Дағлыг Ширванын шимал һүдудларыны Баш Гағгаз суајрычынын чәнүб јамачлары вә она паралел узанан Ниалдағ (2110 м) силсиләси тәшкил едир. Ниалдағдан чәнүбдә Күрчүбан дағлары вә шәргдә онун орографик давамы олан Шәрәдил вә Ләнкәбиз дағлары јерләшир⁴². Ширванын дағ массивләри илин хәјли һиссәсини гар өртүјү алтында галыр. Бу сәбәбдән дә дағлыг Ширванын тәбии шәраит әкинчилик үчүн әлverişли олмадығынан буралакы кәндләрин эһалисинин эмәк мәшғулијјәтиндә тарихән сәнәткарлыг мұһүм јер тутмушдыр. Дағлыг Ширванын дәннз сәвијјәсиндән 250 м үрк-сәкликдә олан әразиләри мәскунлашмамышдыр. Фајдалы алы чәмәнликләринә малик олан бу сәһәләр һейванларлыг үчүн әлverişли јем базасы—јајлаг ролуну ойнайыр.

Дағлыг Ширванын релјефи шималдан чәнүб-шәргә доғру маңли вәзијјәтдә олдуғундан кәндләрин әксәријјәти күңәдә јерләнмишдыр.

Ширван әразисинин мәркәзини **јајлалар** тәшкил едир. Гәбәлә јајласынын шәргдә орографик давамы олан Шамахи—Гобустан јајласы Пирсаат дүзәнлијинә говушур. Бу дүзәнлијин чәнүбундакы Ләнкәбиз дағларынан паралел Чарһан јајласы јерләшир. Ләнкәбиз дағларындан Гәчәнәв дәрәси васитәсилә ајрылан Чарһан јајласы әсәсән килли чөкүнтүләрдән ибарәт олдуғундан (Чарһан кәнди әразисиндә) тикишти материялы кими истифадә олунур⁴³.

Гобустан јајласы Ширван әразисинин хәјли һиссәсини әһәтә едир. Гобустан ени 80 км, узунлуғу 100 км-ә јахын олан јарған, гову вә дәрәләрдән ибарәт мұрақкәб релјефли бир јајлалдыр. Зәрдәкәмәр, Тахтајајлаг, Јапалаг, Дүдар, Аладаш

⁴¹ Ширванын әрази һүдудлары тарихән сабит олмамышдыр. Вахтаныры Шәки, Дәрбәнд, Баки, Губа, һәтта бәзән Гарабағ Ширван һакимләринә табе олмушдыр. Лакин, бу һал мұвәггәти һам дә јалныз сјјаси характер дашидығындан гәјд олунан әразиләр Ширван аиләшмиши ифадә етмир. Бурада Ширван мағһуму алтында, башлыча оларағ, кечмиш Көјҗај вә Шамахи гәзалары нәзәрдә тутулмушдыр.

⁴² Азәрбајҗан ССР-ин физики чографиясы, Баки, 1959, сәһ. 16—17.

⁴³ Јенә орада, сәһ. 14—16.

јүксәкликләри вә Кәди—Күрәчи сыра дағлары Гобустанда јерләшир. Онуң чәнуб вә чәнуб-шәрг һиссәси дүзәнлик саһәләрдән ибарәтдир. Пирсаат вадиси вә онуң шимал-шәргини аһагә едән Сәба дүзү бурада јерләшир. Пирсаат дүзү Кичик һәрәми дағлары васитәсилә Ширван дүзүндән ајрылыр⁴⁴. Суварма әкинчилијини кениш интишар етдији Пирсаат вадиси истисна олмағла, кечмишдә Гобустан јайласы әсасән малдарлығ үчүн әлверишли отлаг (јаздаг) әһәмийәти кәсб едән бир саһә олмушдур⁴⁵. Тәсадүфи дејил ки, кечмишдә Ширван елатларының бөјүк тисми Гобустанда јерләширди.

Тәдгиг олунан әразини сонунчу - бөјүк орографик ваһидини Ширван дүзү тәшкил едир. Дағ чајларының кәтирдији чөкүнтүләр чај вадиләри бојунча Ширван дүзүнүн хәјли һиссәсини мүнбиһ һала салмыш вә әкинчилик үчүн әлверишли шәрәнт јаратмышдыр. Она көрә бу саһә Ширванда өн сых мәскунлаңимың әразиләрдәндир. Сәрдәри вә Ханчобаны дүзүнүн Көјчај, Кирдиман вә Ағсу чајлары илә суварылан «ағсувар» торпағлары Ширван әһалисиниң әкинчилик мәдәнијәтиндә мүнһүм рол ојнамышдыр. Ширван дүзүнүн Ағсу чајындан шәргдә олан һиссәси (Күдрү дүзү) шоранлы биткиләрдә ертүләрәк⁴⁶ јәлиңә малдарлығ үчүн отлаг (ғышлаг) әһәмийәтинә малик олмушдур.

Һидрография чәһәтиндән Ширван әразиси о гәдәр дә фәргләшир. Ширван чајларының (Көјчај, Кирдиман, Ағсу, Пирсаат, Давәбатан, Чәнки, Чәраңкечмәз вә б.) демәк олар ки, һеч бириниң данми су мәнсәби јохдур. Өз мәнбәјини Баш Гағгаз сүвәрмәчиндән кәтурән бу чајлары өксәријәти ири су һөвзәләринә говшмур. Ширван дүзүнә чыхан Көјчај, Кирдиман вә Ағсу чајларының сүју сувармаја сәрф олунур. Н. А. Абелов һағлы оларағ јазарды ки, сунг сувармасы Ширван дүзү инсан јашамајан бош сәһрәја бәнзәјәрди. Чајлардан чәкилән суварма архларының саһәсиндә бу әрази фираван јашајың мәскәнинә чеврилмишдир⁴⁷.

Ширван орографиясының мухтәлифлији онун *битки әләмина* дә тәсир кәстәрмишдир. Ширваның битки ертүју һүндүрлүк гурнағларына көрә дәјишир. Ширван дүзүнүн шоранлаш-

⁴⁴ Азербайжан ССР-ни физики чографиясы, сәһ. 17—19.

⁴⁵ И. А. Гагемейстер. Кәстәрилан әсәри, сәһ. 28; Ф. А. Демисевский. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии. Бах: «Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества (бујдан сонрақи сәһифәләрдә: «Зан. КОИРГО»), XXII китаб, 2-чи бур., Тифлис, 1901; Н. А. Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. Бах: Материалы для изучения экономического быта Государственных крестьян Закавказского края (бујдан сонрақи сәһифәләрдә: МИЭВГКЗК), VI чилд, II һиссә, Тифлис, 1887, сәһ. 21, 89, 107—109.

⁴⁶ Азербайжан ССР-ни физики чографиясы, сәһ. 38.

⁴⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилан әсәри. Бах: МИЭВГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 76.

мыш торпағларында сәһра биткиләри (чоған, гарашоран, сарыбаш, шаһсәвди, ғышоту вә с.), һүндүрлүју 500 м олан саһәләрдә вә Гобустанда јарымсәһра биткиләри (јовшан, гараған, кәңкиз, соғанағлы, ғыртыч, тонгалоту, чилиңкбурну вә с.) битир. Бөјүк Гағгазың һүндүрлүју 500—2000 м олан чәнуб јамачларында еңлијарпағлы вә ијнәјарпағлы ағачлара (ғыс-ды, вәләс, гарағач, көјрүш, ағчагајын, чөкә, чинар, палид вә с.) тәсадүф едилир. Ширван мешәләриндән (Пирәмешин, Һәф-тәрән, Чүлјан, Басгал вә б.) һәм иншаат материалы, һәм дә јаначағ кими истифадә олунур. Бөјүк Гағгазың 2000 м-дән һүндүр јамачларында Ширван јайлағлары јерләшир.

Ширваның релјефи кими, *иглими* дә мухтәлифдир. Әразиниң орографик сәчијәсиндән асылы оларағ бурада мухтәлиф иглими нөвүнә тәсадүф едилир⁴⁸. Бөјүк Гағгазың дәниз сәвијәсиндән 2800 м-дән јүксәкликдә јерләшән дағ силсиләси үчүн тундра, 1500—2800 м һүндүрлүкдә олан чәнуб јамачлары үчүн сојуг иглими, дағәтәји саһәләр үчүн мұлајим исти иглими, Ширван дүзү үчүн јарымсәһра вә гуру чөл иглими характеркидир⁴⁹.

Ширваның *һејванат әләми* олдуғча зонкиндир. Бурада ев һејванлары (инәк, чамыш, гојун, кечи, ат, дәвә, гатыр, узунгулаг) вә ев ғышларындан (тојуг, һиндгушу, газ вә с.) башға мухтәлиф чөл һејванларына (чејран, чүјүр, көпкәр, дағ кечиси, довшан, дәлә, ајы, чанавар, түлкү, чағгал, чөлдонузу, ғамыш пишији, чөл сичаны, чөл газы, вағ, гарабатдағ, ғырговул, турач вә с.) тәсадүф олунур⁵⁰.

Тәби шәрәнт амилләри Ширван әһалисиниң мадди мәдәнијәтиниң формалашмасында мүнһүм рол ојнамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, дүзәнлик вә дағәтәји саһәләрдә суварма вә дәмјә әкинчилији, дағлыг Ширванда исә сәнәткарлығ кениш јайлмышдыр. Ширваның ғышылаг, јаздағ вә јайлағлара малик олан тәби шәрәнти бурада јарымкөчәри малдарлығ формасыны да узун мүддәт әлверишли тәсәррүфат саһәләриндән биринә чевирмишдир. Јашајың вә тәсәррүфат биналарының музјјән тилимини мејдана чыхмасында јерли иншаат материалы илә јанашы, иглими шәрәнтиниң дә ролу аз олмамышдыр. Иглим типләри һәмчинин халғ кәјимләринә дә өз тәсирини кәстәрмишдир. Ширваның флора вә фаунасының характери һабелә онуң јејинти мәһсулларының тәркибинә дә әсәсли тәсир кәстәрә билмишдир.

* * *

Ширван әһалисиниң мадди мәдәнијәти узун әсрләрин мәһ-

⁴⁸ Азербайжан ССР-ни физики чографиясы, сәһ. 185.

⁴⁹ И. В. Фигуровский. Климатическое районирование Азербайджанской ССР. I чилд, I бур., Бақы, 1926, сәһ. 26—27; Азербайжан ССР-ни чография атласы, Бақы, 1949.

⁵⁰ Азербайжан ССР-ни физики чографиясы, Бақы, 1961, сәһ. 30—31.

сулу олуб, мұхтәлиф ичтман-игтисади формасијалар зәмининдә формалашмышдыр. Буна көрә дә тәдгиг едилән әразинин тарихи ичмалы һаггында гыса да олса мә'лумат вермәји вачиб билirik.

Археоложи материаллар вә јазылы мә'луматлар вахтилә бу әразидә жүксәк албан мәдәнијјәтинин јарандыгыны хәбәр верир. Лакин бу мәдәни ирсин Ширван истилаһы алтында инкишафы сасаниләр дөврүндән башланмышдыр⁶¹. Вахтилә Иранын бир әјаләтинә чеврилмиш Ширван Сасани дәвләтинин зәифләмәсиндән сонра мүстәгил олмага чалышырды. Әразиси Хәзәр дәнизи саһилиндән Агсу чајына гәдәр узанан һәмнин дәвләтин һөкмдарлары Ширваншаһлар адланырды⁶².

Сасани дәвләти бөјүк гүдрәтә малик олдугу дөврдә белә көчәри тајфа ахыяларынын гарышыны ала билмирди. IV—VI әсрләрдә түркилли тајфаларын Дәрбәнд кечидиндән Азәрбајчана басгынлары күчләништи. Оныларын мүнүм бир һиссәси тәдричән бурада отура һајата кечир, өлкәнин јерли әһалиси илә гајнајыб гарышырды⁶³.

Сасаниләр өзләринә дајај јаратмаг мәгсәдилә бураја Иран диләриндә данышан әһали көчүрмүндүләр. Сонралар «таг» адландырылмыш бу әһали Сасани дәвләти үчүн бөјүк стратеги әһәмијјәти олан рајонларда јерләшдирилмишти⁶⁴. Оныларын галыларына Азәрбајчанын бәзи јерләриндә, о чүмләдән Шамаһы вә Исмајыллы рајонларында һазырда дә тәсадүф олунур.

Әрәбләр Азәрбајчаны истила етдикдән сонра Ширванда јерли феодал һакимијјәти һәлә дә галмагда иди. Өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк үчүн әрәбләр дә бураја әһали көчүртүшүшүр⁶⁵. Бу һадисәнин изинә Шамаһы рајонунун топонимикасында (Әрәбгәһим, Әрәбшалбаһ, Әрәб Шаһверди, Әрәбчә бирли вә с.) инди дә тәсадүф едилир.

IX әсрин орталарында хилафәт әләјинә мубаризә шәраитиндә Азәрбајчанда бир нечә феодал һөкмдарлыгылары јаранмышдыр. Буныларын арасында эн көркәмли јер тутан Ширваншаһ Мәзјәдиләр иди⁶⁶.

⁶¹ А. Бакиханов Ширван әмирлијинин вә Ширваншаһ титулууну Нуширван (531—579) тарәфиндән бина едилдијини хәбәр верир (6 а.х: Күлүстани-Ирәм, Баки, 1951, сәһ. 49—51).

⁶² Азәрбајчан тарихи, I чилд, Баки, 1961, сәһ. 113.

⁶³ Јенә орада, сәһ. 110—111.

⁶⁴ Бу мә'луматы А. Бакиханов (Күлүстани-Ирәм, сәһ. 23—47) Ф. В. Минорски (История Ширвана и Дербенда, сәһ. 31—32), В. В. Бартолд (Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира Баки, 1925, сәһ. 25) вә башга тәдгигатчылар илк мөһбәләрә әсасланарај хәбәр верирләр.

⁶⁵ А. Баладзори, Книга завоевание стран. Тәрчүмә П. К. Жузеинидир Баки, 1927, сәһ. 27.

⁶⁶ П. К. Жузе. Мутагаллыбы в Закавказии в IX—X вв. «Материалы по истории Грузии и Кавказа», III бур., Тбилиси, 1937, сәһ. 167—168; Јенә дә оиун. Мазјадити-шәйбанити в Азәрбајджане. Азәрб. ССР ЕА ТИЕА,

XIII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан торпагылары монголларын таланч һүчүмуна мә'руз галды. Тәкчә Ширван, һүләкхиләрин вассал асылылығыны рәсмән гәбул етсә дә, өз мүстәгиллијини гисмән сахлаја билмишти⁶⁷.

XIV әсрин орталарында һүләкхиләр дәвләтинин дағылмасы шәраитиндә Ширванын сијаси вә игтисади гүдрәти хејли артмышды. Ширванын мүстәгиллијинин мөһкәмләnmәси вә бурада игтисади һәјатын чанланмасы мәдәнијјәтин инкишафына әлвершили шәраит јаратмышдыр.

Һәрби-стратежи чәһәтдән дә орта әсрләрдә Ширванын әһәмијјәти бөјүк олмушдур. Азәрбајчан шимал өлкәләри илә әсасән Ширван васитәсилә әләгә сахлајырды⁶⁸.

XIV әсрин сонларында Ширван јенидән истиглаллијјәт әлдә етмәклә јанашы, һәтта Ширваншаһ I Ибраһим өз тәсирини Гарабаг вә Шәкијә јајмага мүвәффәг олур⁶⁹. XV әсрдә Ширван Азәрбајчанда эн сабит дәвләт гурумларындан бири иди. И. П. Петрушевски Ширван тарихинин бу дөврүндә игтисади вә сијаси чичәкләнмә дөвру адландырымышдыр⁶⁰. Лакин 1538-чи илдә Ширваншаһларын һакимијјәтинә сон гојулду вә Ширван Сәфәвиләр тәрәфиндән идарә едилән бәјләрбәјлијә чевриди. Бундан сонра, Азәрбајчанын диқәр әјаләтләри кими, Ширван торпагы да узун мүддәт Иранла Түркијә арасында мүнәгисә мөјданына чеврилмишдир.

XVIII әсрин икинчи јарысында әмәлә кәлмиш тарихи шәраит сәјәсиндә мүстәгил Ширван ханлығы јаранды⁶¹. 1820-чи илдән етибарән Ширван гәти олараг чар Русијасынын табелијинә кечди. Ширванда комендант үсули идарәси јаранды вә о, Мүсәлман әјаләтләри һәрби даирәсинә дахил олду. 1840-чы илдә Ширван әјаләти гәзә адландырылараг, Хәзәр вилајәтинин тәркибинә дахил олду. Хәзәр вилајәти 1846-чы илдә Шамаһы губернијасы, 1859-чу ил зәләләсиндән сонра исә Баки губернијасы адландырылды. 1868-чи илдә Шамаһы гәзасы ики һиссәјә: Көјчәј вә Шамаһы гәзаларына бөлүндү⁶².

Гыса тарихи ичмалдан көрүндүјү кими, VI әсрдән XIX әсрин әввәлләринә гәдәр олан дөвр әрзиндә Ширван-

инв. № 647, сәһ. 46; В. В. Бартолд. Көстөрилән әсәри, сәһ. 36; Е. А. Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана, Баки, 1923, сәһ. 15; М. Х. Шәрифли. Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри, XII чилд, Баки, 1957, сәһ. 41.

⁶⁷ Азәрбајчан тарихи, I чилд, сәһ. 196.

⁶⁸ М. Х. Шәрифли. Көстөрилән әсәри, сәһ. 71.

⁶⁹ И. П. Петрушевский. Великий патриот Ширваншах Ибрагим, Баки, 1942, сәһ. 29.

⁶⁰ И. П. Петрушевский. Из истории Ширвана (конец XV века). «Исторический журнал» (бунад сонрақы сәһифәләрдә: ИЖ), 1944, № 1, сәһ. 88.

⁶¹ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Л., 1949, сәһ. 86.

⁶² Азәрбајчан тарихи, II чилд, Баки, 1964, сәһ. 22, 23, 94, 97—98, 161—162

да, фасиләләрлә дә олса, хејли мүддәт давам едән сабит дөв-
ләт гурумунун јаранмасы мадди мәдәнијјәтнин сәмәрәли инки-
шафы үчүн шәрәнт һазырламыш, онун мәһәлли хүсусијјәт
кәсб етмәсинә дәрин тәсир кәстәрмишдир.

Ширванын мадди мәдәнијјәти мүхтәлиф ичтиман формаси-
јалар дахилиндә тәшәккүл тапмышдыр. Шүбһәсиз, онун фор-
малашмасында феодал мүнәсибәтләри даһа дәрин из бурах-
мыш, хүсусилә натурал тәсәррүфат шәрәнти онун инкишафына
һәлләдичи тәсир кәстәрмишдир. Азәрбајчанын һәр јерин-
дә олдуғу кими, Ширванда да бүтүн орта әсрләр боју натурал
тәсәррүфат үстүн мөвгә тутмушдыр. Әјричиликл, тохучулуг,
әмәк аләтләри вә снлаһ истеһсалы, демәк олар ки, онун һәр
јериндә јайылмышдыр. Тарихи процесин белә кеднши Ширва-
нын мадди мәдәнијјәтнинин үмуми инкишафына дәрин тәсир
кәстәрмишдир.

Мадди мәдәнијјәт элементләринин формалашмасында
Ширван әһалисинин әмәк мәшғулијјәтнинин характери вә мән-
шәт тәрзи хүсусилә мүнһүм рол ојнамышдыр.

Ә. Ә. Әлизадә тарихи мәхәзләрә истинад едәрәк, орта әср-
ләрдә Ширван әһалисинин бөјүк әксәријјәтнинин отурағ һәјәт
сүрдүјүнү, әкинчиликл, бағчылығ, малдарлығ вә сәнәткарлығ-
ла мәшғул олдуғуну гејд едир⁶³.

Ширванын иғтисади һәјәтында әкинчиликлә јанашы, мал-
дарлығ вә сәнәткарлығ да мүнһүм рол ојнамышдыр. Рәсми
мәлумата кәрә, 1843-чү илдә Шамахы гәзәсында 3,8 мин сән-
әткар олмушдыр⁶⁴. Снлаһ вә мис габлар истеһсалында Лаһыч
кәнди мәшһүр иди, XIX әсрин 30-чу илләриндә бурада 8 сн-
лаһ е'малатханасы⁶⁵, 52 мискәр е'малатханасы⁶⁶ олмушдыр.
XX әсрин әввәлләриндә Лаһычда мискәр е'малатханаларынн
сајы 120-јә чатмышдыр⁶⁷. Һәмин дөврдә бурада 20-јә гәдәр
даббағхана олдуғу хәбәр верилр⁶⁸.

Ширван әһалисинин ингилабдан әввәлки тәсәррүфат мән-
шәтиндә тохучулуг хүсусилә мүнһүм јер тутмушдыр. 1860-чы
илдә Шамахыда 678, әтраф кәндләрдә исә 590 тохучулуг кар-
ханасынын⁶⁹ олмасы Ширван әһалисинин тәсәррүфат һәјәтин-
да бу сәнәтин бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини ајдын кәстәрир.

⁶³ А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история
Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, сәһ. 29—30.

⁶⁴ Азәрбајчан тарихи, II чилд, Баки, 1964, сәһ. 65.

⁶⁵ В. Легкобытов. Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, сәһ.
122.

⁶⁶ Јенә орада.

⁶⁷ В. Л. Татишвили. Мәчнунун кәвләрилә, Баки, 1928, сәһ. 29.

⁶⁸ Јенә орада, сәһ. 28.

⁶⁹ Ә. С. Сумбатзадә. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 75, II-чи чадвәл.

Биринчи фәсил

МӘСКӘНЛӘР ВӘ ЕВЛӘР

Мәскәнләр

Ширван әһалиси өзүнүн чохәсрлик тарихи әрзиндә мүхтәлиф мәскән нөвләри кәлиб чатмышдыр.

Тәдиг олунан әразидә ән гәдим мәскән нөвү *мағара мәскәнләри* олмушдыр¹. Сүн'и мағаралардан ибарәт мәскән илләри зонанын Сүндү, Дәрәкәнд, Мәрәзә, Әрәбгәдим, Поладлы, Набур, Тәси, Јекәхана кәндләри әразисиндә сон заманлара гәдәр галмағда иди². Гејд едилән кәндләрин бә'зиләриндә сон дөврләрдәк күһүлдән тәсәррүфат мәгсәдилә (төвлә, саманлығ, анбар вә с.) истифадә олунурду³.

Кечмишдә Гобустан малдарларынын күһүлдән јашајыш еви кими истифадә етдикләринин Ф. А. Демински дә хәбәр верир⁴.

Мағара типли мәскәнләрини галығлары Азәрбајчанын ди-
кәр этнографик зоналарында да гејдә алынмышдыр. Ә. К. Әләкбәрәв XX әсрин 30-чу илләриндә Кәлбәчәр вә Лаһын районларында јашајыш әһәмијјәтнинин һәлә дә итирмәмши бир сыра сүн'и мағара мәскәнләрини арашдырмышдыр⁵.

Азәрбајчанда сүн'и мағаралардан мәскән кими истифадә олунмасы Неолит дөврүнә аид едилр⁶.

Ичтиман-иғтисади инкишафин сонрақы пилләсиндә иншә-
әт тәчрүбәсинин артмасы һөркүлү евләрдән ибарәт *гәбилә*
мәскәнләринин јаранмасына сәбәб олмушдыр. Ширван мәс-
кәнләринин тарихән әмәлә кәлмиш характери нөвү *кәнд* ол-

¹ Ширван кәндләринин әксәријјәтиндә «мағара» әвәзинә «күһүл» ис-
тәһәли ишләнр.

² Ә. В. Сядамазада. Ә. Ә. Сядыгзадә. XVIII—XIX әсрләрдә
Азәрбајчанда јашајыш биһалары, Баки, 1961, сәһ. 9; А. Н. Мустафа-
јев. Гобустанда гәдим ев типн—күһүл һағгында. «Азәрб. ССР Елмәр Ака-
д. мәһәлиһи Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә һә йүгү серијјасы)», 1970, № 3—4,
сәһ. 189.

³ А. Н. Мустафајев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 189.

⁴ Ф. А. Деминский. Пещеры в Кавказском крае. «Известия
Кавказского отдела Императорского Русского географического общества»
(буһдан сонрақы сәһифәләрдә: «Изв. КОИРГО»), XIV бур., Тифлис, 1901

⁵ Ә. К. Әләкбәрәв. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 149—151.

⁶ И. М. Джафарзаде. Древнейший период истории Азербайджана,
Бах: Очерки по древней истории Азербайджана, Баки, 1956, сәһ. 19—20.

мушдур. Бир гајда оларак кәнд отураг әһалијә мәхсус јашајыш мәскәни олдугундан онун даими евләри вә тәсәррүфат тикилләри, һәјәтјаны сәһәләри, инзибати, ичтимаи вә дини мәркәзләри, ајрыча гәбиристанлыгы олурду. Һәр бир кәнддә хусуси мәрәләрлә ајрылышын өзүнә мәхсус һәнди олурду. Һәнд әкин сәһәсиндә, өрүш, бичәнәк, чөлә вә ја мөшәлликдән ибарәт олуп бүтүн ичма үзләри тәрәфиндән ет-ликлә истифадә едилирди. Һәндин төкчә әкин сәһәси вахташыры ичма үзләри арасында бөлүшдүрүлүрдү.

Алла нүфусунун сајына кәрә XIX әср Ширван кәндләри мұхтәлиф сәңијә лашијырды⁷. 3—4 нүфусан ибарәт хырла кәндләр, еләчә дә 400—500 нүфусу бирләшдирән при кәндләр азыг тәшкил едилән. 50—60 нүфусан ибарәт орта кәндләр XIX әср Ширваны үчүн даһа характерик олмушдур.

Ширван мәскәнләринин дикәр нөвү *оба*, *дәнкә*, *бина*, *дәккә*, *јатаг* вә башга адларла таныш мүнвәгәти елат мәскәнләриндән ибарәт олмушдур. Малдарыгла бағлы олан бу мәскәнләр даими мәскәнә—кәндә кечид тәшкил едир. Буну кечид ора анд јазылы материаллардан да ајдын кәрмәк олур. Н. А. Абелов јазыр ки, отураг әһали арасында кәнддә башга «бина» адланан јашајыш мәнәгәсинә дә тәсадүф едилирди. Бурада тәсәррүфат вә јашајыш бинәләри олур вә мал-гара сакланылдыры⁸. М. Һ. Әфәндијев јазыр ки адәтән даг кәндләринин јакшылыгында мал-гаранын гишләмәси үчүн газмалардан ибарәт бинәләр олурду. Бинада јалныз мал-гараја гуллуғ едән андә үзләри јашајырды⁹. Етнографик мұшаһидәләр кәстәрир ки, XIX әсрдә јаранан Ширван кәндләринин бир гисми мәнә бу јолла әмәлә кәлмишдир. Даг кәндләриндә һәјәтјаны сәһә үчүн пәј торпагы азыг етдијиндән јени јаранан аиләләр чох вахт ата мүлкүндә јерләш биламәјиб бинада даими галмага мәчбур олурдулар. Нәтичәдә бина даими јашајыш мәскәни-нә—кәндә чеврилдири¹⁰.

Тәдиг олуван дөврдә Ширванда *поликен*, јәни ган гоһум-лугу чәһәтиндән јекчинс олмајан кәндләр үстүлүк тәшкил едилди. Мәсәлән, Дијаллы кәнди һәрәс бир мәнәлләдән ибарәт олан 8 әгрәбан (Мәһәддинли, Гасымлы, Нанышы, Дәләккәли, Шәфилли, Шәмилли, Шыхлы, Һачыһәзизли), Зарат кәнди һәр бириндә бир «атаушагы» олан 8 дөстәдән (Сәмһәли, Кыдырлы, Сәмәдли, Заманлы, Арыглаар, Дадашылы, Имамәдлли, Зәрбәлли), Чајлы кәнди 6 обадан (Гарасмајылы, Нијазлы,

⁷ Азербайжан этнографјасында кәндләрин һүдуду мұзәјән олунмамышдыр. Бәзән әһалиси 5000 дән чох олан Ланыч да, 10—15 аиләдән ибарәт кырда јашајыш мәнәгәләри кими, «кәнд» адланыр.

⁸ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 10.

⁹ М. Һ. Әфәндијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 57.

¹⁰ Бу фәкт Азербайжанын дикәр этнографик зоналарында да гәјдә алынмышдыр. Бах: Г. Т. Гарагашылы. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 50.

Һачымәмәдди, Гәһирли, Гулулу, Гасымлы) ибарәтдир. Бурадакы обаларын һәр бири ган гоһумлуғуна һәсләнан ваһид бир әгрәба тәшкил едир. Әрәбгәдим кәндинә 7 тәбәһ (Рамазанлы, Сүләјманлы, Әһмәдди, Заллы, Мәрәзәли, Гызјетәрли, Мапарлы) дахил иди.

Ширванда аз да олса, *монокен* кәндләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, Быгыр кәндинин әһалиси бүтөвлүкдә Чәлил өвладыннн төрәмәсидир¹¹.

Инсәбәт сонралар јаранан кәндләр *гарышыг* тәркибә ма-ликдир. Патронимик группарын (дәнкә, тәбәһ, әгрәба, нәсил, өвладлы, ушагы вә с.) бир јердән башга јерә көчмәси вә јахуд бөјүјүб парчаланмасы сәјәсиндә *гоһумлуг* принсини әсасында јерләшмә өз әһәмийәтјини итирмиш вә беләликлә дә кәндин тәшкилиндә *гоһумлуг* принсини әсас рол ојнамышдыр. Шир-ванда бәзән нәнки гоһум олмајан, һәтта мұхтәлиф етник мәншәдән ибарәт кәндләр дә тәсадүф едилди. Топчу кәнди етник тәркибчә азербәјчанлы, тат вә ләзкиләрдән, Чаган кәнди исә азербәјчанлы вә татлардан ибарәтдир¹². Ширванда һәтта мұхтәлиф милләтләрин нумәјәндәләриндән ибарәт гарышыг тәркибли кәндләрә дә тәсадүф олунур. Күрчүван, Ин-гар¹³ вә Көвлүч¹⁴ кәндләриндә азербәјчанлыларла ермәниләр узун мүддәт биркә јашамышлар.

Гарышыг типли кәндләрин тәшәккүлүндә башга амилләрлә јанашы, әслрәр бөјү Азербәјчана басгын етмиш истилачыла-рын тәғйиб дә мұһүм рол ојнамышдыр. Јаделли истилачыла-ры әлверишли отлаг сәһәләри даһа чох марағландырдығындан Ширванын аран районларынын әһалиси бу тәғйибләрә тез-тез мәрүз галыр вә дағларә чәкилмәјә мәчбур олурду. Бу һал исә даг кәндләриндә гоһумлуг принсининин еркән позулмасына вә онларын гарышыг тәркибә малик олмасына шәраит јаратмышдыр.

Ширванын аран кәндләриндәки мәскәнләрин чоху гоһум-луг принсини әсасында тәшкил олунмушдур. Чүнки ган кәндлә-рин әксәријјәти XIX әсрин орталарындан етибарән малдар елатлары отурағлашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Ичма мүнәсибәти галыглары елатлар арасында даһа чох мұһафизә олундуғундан, отурағлашма процеси заманы гоһумлуг прин-сини әсасында јерләшмә ән-әнәсинә бурада чидди әмәл олун-мушдур. Отурағлашма процеси исә нәсли ичмалардан ибарәт олан гишлаглар әсасында кетдијиндән, јени јаранан кәндләр,

¹¹ Г. А. Радјабов. Пережитки сельско-общинного быта в дорево-люционном Азербайджане (автореферат), Баки, 1966, сәһ. 12.

¹² Т. Ә. Рәчәбов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 12—13.

¹³ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 248—250.

¹⁴ Н. Зейдлий. Приложение к списку населенных мест Бакинской губернии. Бах: Список населенных мест Российской империи (сопраны сәһифәләрдә: Списки...), LXV, Тифлис, 1870.

мүстәсна олараг, гоһум группардан (нәсл, өвләд, тәбәһи вә с.) тәшкил едилмишдир.

Ширванын ән'әнәви мәскән нөвләриндән бәһс едәркән *шәһәр* типли мәскәндәр дә гејд едилмәлидир. Азәрбајчанын фоедал типли шәһәрләри сырасында көркәмли јер тутан Шамаһы узун мүддәт Ширван һөкмдарларынын баш иғәмәткәһи, онун инзибати, тичләрт вә мәдәни мәркәзи олмушдур. Әлқәһин дикәр Шәрг дөбли шәһәрләри кими, вахтилә Шамаһы шәһәри мөһтәшәм гала диварлары илә әһәтә олунмушдур. Вахташыры баш верән зәлзәләләр вә тарихи һадисәләр нәтиҗәсиндә Шамаһы шәһәри бир нечә дәфә өз јерини дәјишмишдир.

Совет дәврүндә социалист тәсәррүфат формаларынын ишкешәфи илә әләгәдәр олараг кәнд әһалисини мәскунлашмасы јени характер алмышдир. Ширванда хүсусән коллективләшмәдән сонра бир сыра јени колхоз вә совхоз *гәсбәләри* салынмышдыр.

Тәдгиг едилән дәврдә Ширванда мәншәт тәрзи **әкинчилик**, **әкинчилик-малдарлыг** вә **малдарлыг** олмагла мүхтәлиф мәскунлашма типни мөвчуд олмушдур.

Суварма әкинчилији әсасында мејдана кәлән биринчи мәскунлашма типни Ширван дүзү үчүн даһа сәчијјәви иди. Көјҗәј, Кирдиман вә Ағсу чајларынын әһәтә етдији Сәрдәри вә Ханчобан чөлләри кечмишдә суварма әкинчилији үчүн әлverişли шәрәитә малик иди. Бөјүк Гафгаз сыра дағларындан ахыб, өзү илә бәрәбәр мүһбит минерал мэддәләр кәтирән Ширван чајлары Ханчобан чөлүнә чыхдыгдан сонра кичик голлара ајрылараг һәр тәрәфә јәјиләр вә дүзәнлијин бөјүк һиссәсини суварма әкинчилији үчүн әлverişли саһәјә чевирир. Она көрдә бурада мәскунлашма башлыча олараг әкинчилик мәшгулијјәти әсасында кетмишдир. Ширван дүзүнүн отураг әһалиси Ағсу вә Кирдиман чајларынын голлары бојунча вә онлардан чәкилмиш суварма архлары әтрафында даими јашајыш мәскәни салараг, әсрләр боју әсәсан тахылчылыг, багчылыг вә ипәкчиликлә мәшгул олмушдур. XIX әсрдә Хан архы бојунча Гарабаггал, Быгыр, Алхасоба, Инчә кәндләри јерләширди¹⁵. Сәрдәри маһалындакы кәндләри «ағсувар»¹⁶ торпаглары дил вә чүрүнтү илә әзкин олдуғундан кечмишдә бурада чәлтик бечәрмәклә дә мәшгул олурдулар¹⁷.

Тәсәррүфатын характериндән асылы олараг бурадакы јашајыш мәнәгәләри саһәчә мүхтәлифдир. Билаваситә әкинчи-

¹⁵ Н. Зейдәвҗте. 1870-чи ил снҗаһысына алава, сәһ. 19.

¹⁶ Батаглыг вә ја чейлилдән ибарәт «ағсувар» торпаглардан фәргли олараг сүнҗи суварма јолу илә бечәриән мәһсулдар саһәләр «ағсувар» адланыр.

¹⁷ Н. А. Абелов. Көстәриән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 6.

ликлә мәшгул олан дүзәнлик кәндләри чох кениш јашајыш саһәсини тәшкил едир.

Аран кәндләри пәрәкәндә, дағыныг, һәјәтјаны саһәләрин кениш олмасы, тәсәррүфат тикилеләрини јашајыш евиндән, мөһәлләләрини үзә бир-бириндән хејлд аралы салынмасы, әсәс ишәат материалы кими гаргы вә чий кәричдән кениш истифадә едилмәси, бүркүјә гаршы евин күрсүлүк үзүриндә гурулашмасы, сәриһлик јаратмаг мәгсәдилә евин гаршысында ағач вә јә мејнадән көләкәлик јарадылмасы илә сәчијјәләнриди.

Дүзәнлик мәскунлашма зонасынын характер хүсусијјәтләриндән бири дә, мүстәсна олараг, азәрбајҗанлылары әһәтә етмәсидир. Дағлыг Ширвандан фәргли олараг, бурада башга етник группара, демәк олар ки, тәсадүф едилмир.

Ширван әразисини мәркәз вә шәрг һиссәләрини әһәтә едән икинчи мәскунлашма типини фәргләндиричә хүсусијјәти дәмјә әкинчилији вә отураг малдарлыг тәсәррүфатынын үстүнлүк тәшкил етмәсиндән ибарәтдир. Дағәтәји саһәнин әлverişли иғлим-торпаг шәрәити тәсәррүфатын бу ики мүһүм сәһәсини јанашы ишкешәфи үчүн имкан јаратмышдыр.

Боздаг тирәси, Хорасо дүзәнлији вә Гобустан јајласынын ишәмал-гәрб һиссәси икинчи мәскунлашма зонасынын әсәс јашајыш саһәләрини тәшкил едирди. Ағсу илә Пирсаат чајынын орта ахыны арасындакы сабиг Гошуң маһалы XIX әсрин әввәлләриндә сәјрәк мәскунлашмышды. Чүнки Ханчобан елатлары јазда јајлага галхаркән, һабәлә пәјызда гышлаглара гарјдан заман мүјјән мүддәт һәмни әразидә көч салырдылар¹⁸.

XIX әсрдә үзүмчүлүклә мәшгул олан ермәни кәндләри вә ики рус кәнди Боздаг тирәси үзүриндә јерләширди¹⁹.

Пир-Динәр дүзәнлији әслиндә араи вә дағәтәји мәскунлашма типләри арасында кечид тәшкил едирди. Бурадакы Күрдмашы, Јекәхана, Гарајазы, Ашыгбајрамлы, һапутлу кәндләриндә тахылчылыг, барамачылыг, үзүмчүлүк, һабәлә маадарлыг (Губахәлијли, Шаһсолтанлы, Моллаисағлы дүшәркәләриндә) әһалинин тәсәррүфат мәшгулијјәтинин әсасыны тәшкил едирди²⁰.

Мәркәзи Ширванын шәрг һиссәсини тәшкил едән Гобустан јајласынын әһалиси дәмјә әкинчилији (Әрәбгәдим, Бојат, Гәмјәли, Нүјдә, Бичов, Алпоут, Адналы, Көјләр, Гәшад, Кешдәмәз, Ләнкәбиз, Бәклә, Сүндү, Тәси, Поладлы, Чуханлы, Мәрзәидикә, Ханчанкәнд) вә малдарлыгла (Чајлы, Шыхлы,

¹⁸ Ю. А. Гяҗемейстер. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье. СПб., 1850, сәһ. 28.

¹⁹ Н. А. Абелов. Көстәриән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 7; Рус кәндләрини Ширвана көчүрүлмәси XIX әсрин 40-чы илләриндә тәсадүф едир, Бах: Списки..., LXV, сәһ. 84—85.

²⁰ Н. А. Абелов. Көстәриән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 7.

Мәразади, Гушчу, Жекәхана Талыб, Жекәхана Ибраһим, Гарачузу, Гурбанчы, Әрәбшаһверди, Әрәбшалбаш, Әрәбчәбирли вә с.) мәшғул олмушдур²¹. Гобустанын Пирсаат чагы вадисиндә сүнн суварма әкинчилији, хуәсусән чәлтикчилик, һабәлә бағчылыг да мөвчуд олмушдур²². Гобустанын Мәразадән чәнуба олан һиссаләри шоран торпаглара малик олуб әкинә жарамдығындан башлыча олараг ғышлаг вә јаздаг кими истифада едиллири²³.

Дағлыг Ширваның тәсәррүфат һәјатында ев пешәси вә кустар сәнәткарлыг үстүн јер тутурду. Кирдиман вә Пирсаат чајларының јухары һөвзәсини әһатә едән Дағлыг Ширваның тәбии шаранги интенсив әкинчилик вә малдарлыг үчүн аз әлвәришли олдуғундан, бурада мәскунлашыш әһали јашајыш еһтијачларының тәмин етмәк мәғсәдилә мұхтәлиф пешә вә сәнәт һөвләри (шарбафлыг, шалтохума, халчачылыг, мискәрлик, зәркәрлик, даббағлыг, саррачлыг, дүлкәрлик, көмүрбасма вә с.) илә мәшғул олурду. Дағлыг Ширваның әсас кәндләри Ләһнич, Әһән, Дуварјан, Гојдан, Химран, Намазках, Кәнә'ә, Басгал, Зейвә, Сулут, Ханкәнди, Мүдри, Ваһә, Мүдрәсә, Наныч, Чүлјан, Дахар, Көһнадахар, Сәрдахар, Мүчү, Кәндов, Зарат, Зарат-Хејбәри, Дәмирчи, Әрчиман, Авахыл, Гәлејбуғурд, Гәләдәрәси, Кешмәдин, Чаған вә б. иди.

Басгал дағлары зәкин мәнә саһәләри илә өртүлдүјүндән, Моллаһаммулду, Хәнәјә, Түлләр, Басгал, Әрчиман, Талыһинуру, Дилман, Варна, Пиргарачуха, Малһәм, Кәләзејвә, Шамдалан, Үлжүч, Бөјүк Чаған, Чаған, Молласәмәд вә б. кәндләрини әһалиси јардымчы тәсәррүфат саһәләри—көмүрбасма, одуһсатма, бағчылыг вә с. илә дә мәшғул олурду²⁴.

Дағ кәндләриндә һәјәтјаны торпаг саһәсиниң азлыгы евләрин сых һадда јерләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бу кәндләрдә планда салынымыш күчәләри анчаг пијада вә ја атлының кечә биләчәји дар вә әјри дәнкәләр әвәз едилди. Белә кәндләрин ортасында «кинкә јери» адланан чамаат мејданы олурду. Кәндарасы дахили јолларың чоху һәмни мејданда говушурду. Кечмишида ири кәндләрдәки мәсчид, базар, хырдават вә һәссәб дүканлары һәмни мејданың әтрафинда јерләширди. Гочаларың вердији мә'лумата көрә, кәндиң ичтиман вә мәнәшәт һәјәтына аид олан бүтүн мәсәләләр бурада мұзакира едиллирди. Бу мә'нада «кинкә јери» гәдим гәбилә мәскәнләриниң зәманәмизәдәк кәлиб чатмыш ән арханк элементидир.

²¹ Ј. А. Гагемейстер. Көстәрилан әсәри, сәһ. 28.

²² Н. А. Абелов. Көстәрилан әсәри, бах: МИЭВГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 9.

²³ Ј. А. Гагемейстер. Көстәрилан әсәри, сәһ. 28.

²⁴ Н. А. Абелов. Көстәрилан әсәри, бах: МИЭВГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 7.

Күдрү дүзү вә Гобустан јајласының шәрғ һиссәсиндә мәскунлашма јарымкөчәри малдарлыг тәсәррүфаты илә сәчијәләнир. XIX әсрин 30-чу илләринә аид бир мәнбәдә Ширванда 7.700 алачыг олдуғу хәбәр вериллир²⁵. Бу факт XIX әсрин бириңи јарысында екстенсив тәсәррүфат формасы олан јарымкөчәри малдарлыгың Ширванда һәлә дә мұһүм јер тутдуғуну көстәрир. XIX әсрин орталарындақ Шәрғи Ширван дүзү (Күдрү дүзү) һисбәтән сәјрәк мәскунлашмағла бурадакы мәскәнләр әсәсән мөвсүми характер дашыјырды. Этнографик материаллар көстәрир ки, ғыш мөвсүму баша чатдығдан сонра Күдрү дүзүниң әһалиси обалары мұвәггәти тәрк едиб јајлагларга гәлгәйрди. Отлағлардан сәмәрәли истифада етмәк мәғсәдилә обалар хырда һиссаләрә—дәнкәләрә бөлүнүр, дәнкәләр илә бир-бириндән «отарасы» адланан мәрәлә ајрылырды²⁶.

Ичманың дәнкәләрә бөлүнмәси мұһүм тәсәррүфат әһәмијәти кәсб едилди. Әввәлә, отарылан һејванлар бүтүн ғышлаг үзрә бәрәбәр сурәтдә јајландырылырды; икинчиси, дүшәркәләрини јерләшмә вәзијәти ғышлагың горуңмасына асанлашдырырды²⁷. Бу илә өз һөвзәсиндә ғышлаг вә јатағларың бир-бириндән хејли аралы, пәрәкәндә һадда јерләшмәсинә сәбәб олмушдур. Буна мұвафиғ, һәр әграбаның јајајыш мәскәни, мұстәәна олараг, она мәхсус олан дәнкәдә јерләширди²⁸. Һәр бир әгрәбә ајрыча оба тәшкил едилди. Бә'зан илә бир обада ики вә даһа чох әграба олурду. Ејни обада бирләшмә һалы соһумдуг әләгәләриндән башга, тәсәррүфат вә мұдафиә мұләһизәләриндән, хуәсусилә тез-тез баш верән оғурлуг вә гулдуру бәстианларындан мұһафизә олуңмағ лүзумундан ирәли кәлирчи.

Материаллар көстәрир ки, ғыш обасындан фәрғли олараг, јајлаг обасында јајајыш евләри даими сәчијә дашымырды. Отлағ вә булағларың миғдарындан асылы олараг оба бөјүк вә кичик олурду. Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, кичик обаларың аиләләрини һамысы, бөјүк обаларда илә јајлыз малдарлығла мәшғул олан аиләләр јајлаға көчүрдү²⁹. Көрүндүју кими, јајлаг вә ғышлагларың истифада гәјдасы тәбии сурәтдә мәскәнләрини характеринә тә'сир көстәрмишдир. Һәр обада олан аиләниң миғдары, демәли, алачығларың сәји мұзәјјән һадди кечмиран. Чүнки әкс тәғдирдә һејван сүрүләри јајлаг вә ғышлаглар үзрә нормал пәјлашдырыла билмәэди. Адәтән, һәр обада орта һесабла 5—6 аилә олурду. Дәнкәниң саһәсиндән

²⁵ В. Легкобытов. Көстәрилан әсәри, бах: ОРВЗК, III һисса, СПБ, 1836, сәһ. 137.

²⁶ Н. А. Абелов. Көстәрилан әсәри, бах: МИЭВГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 56.

²⁷ Јенә орада, сәһ. 108.

²⁸ Јенә орада, сәһ. 97.

²⁹ Јенә орада.

асылы оларга бәзән обада аиләләрин сайы артыб, азала билдирди³⁰.

Мәскәнләрин тәдгигинин этнографик нөгтеји-нәзәрдән ма-рағлы мәсәләләриндән бири дә онларын јерләшмә мөвгејидир. Ширван кәндләринин јерләшмәсиндә ландшафт амилләрә (релјефин гурулушу, су мәнбәјинә јахынлыг, иглим вә с.) ја-нашы, ән'әнәләрин дә ролу аз олмамышдыр. Ширван тәбиәти-нин ахар-бахарлы күшәләри дәрин сәриштәјә малик гочалар тәрәфиндән мәскән јери сечилдири. Ширван әразисинин хејли һиссәси Гағгазын чәнуб-шәрг јамәчларына дүшдүјүндән кәнд үчүн күнеј саһә сечмәк бир ән'әнәјә чеврилмишдир. Бир гајда оларга даг кәндләринин демәк олар ки, һамысы күнејдә јер-ләшир. Күнеј саһәләр кәнд үчүн сағлам иглим шарәтин јарат-мағла, мәңзилләри јайын гызмар истисиндән вә гышын сәрт шахтаасындан горујур.

Даг кәндләри јерләшмә чәһәтдән «вади» вә «јамач» кәнд-ләри олмағла ики гула ајрылыр.

Бөјүк Гағгаз силәсисинин Ширван әразисинә дүшән һис-сәси мүрәккәб даг гырышларындан ибарәт олдуғундан онун чај вадиләри саһәчә хејли кичикдир. Истифадәјә јарарлы тор-паг саһәсинин азлыгы үзүндән вәди кәндләри нисбәтән хыр-дадыр. Белә кәндләр, адәтән, даг чајларынын эмәлә кәтирдји сәфалы вә мүләјим иглимли вадиләрин јахасында салыныр-ды. Чох вахт белә кәндләрин әкин саһәләри вәдинин ашағыла-рында, бичәнәк вә отлағлар исе дағларын һүндүр саһәләриндә јерләширди. Вәди кәндләри әксәр һалда чајын бир, бәзән исе һәр ики саһилини әһәтә едирди. Адәтән, евләр саһил бојунча салынырды. Бәзән вәди кәндләри даг чајынын хырда тоғла-ры вәситәсилә мүстәғил һиссәләрә бөлүнүр, јарған вә чај ја-тағлары илә бир-бириндән ајрылан бу һиссәләрин һәр бири-нин мәһәллә эдләры олурду.

Зарат, Әрчиман, Талышнуру Пирсаат чајы вадисиндә, Пир-бәјли, Чајгурбанчы, Гарәбулаг, Хәләфян, Гарачүзлү кәндләри Гозлу чајы вадисиндә, Чейранкәчмәз, Чәнки, Чүлјан, Сулут кәндләри ејни адлы чајларын вадисиндә јерләшир. Дәвәбатан чајы вә онун тоғларынын эмәлә кәтирдји вадиләрдә Ашыгбај-рамлы, Гәзили, Хәнәјә кәндләри, Түлләр, Мачахы, Хочалы кәндләри исе Кирдиман чајы вадисиндә јерләшир. Пирсаат чајынын орта ахыны бојунча Ачыдәрә, Тәси, Јекоханә, Гәдир-ли, Поладлы, Пашалы, Удулу, Әһмәдли, Тағылы, Шорбачы вә б. вәди кәндләринә тәсадүф олунур.

Јамач кәндләри (Басгал, Лаһчы, Дијаллы, Көһнәдахар, Дәмирчи вә б.) дағын дөшүндә амфитеатр шәклиндә салы-нышдыр. Јамач кәндләринин јерләшмәсиндә башлыча амил

онларын су мәнбәјинә (чај, булаг, һоһур вә с.) јахын олмасын-дан ибарәтдир. Чох вахт белә кәндләрин һәр бириндә ики-үч булаг олур.

Релјефин гурулушундан асылы оларга дағәтәји кәндләрин бир гисми һәм јамач һәм дә вәди јерләшмә типинә хас олан чәһәтләри өзүндә әкс етдирир. Дағын әтәјиндә вә ја тәпә үс-түндә салынымыш белә кәндләр кениш торпаг саһәсинә малик олдуғундан сәпәләнмиш һалда јерләшмишләр. Бу кәндләрин чоху дәмјә әкинчилијинә кифәјәт гәдәр јарарлы торпаг саһә-синә вә малдарлыг үчүн әлверишли отлағларә саһиб олдуғун-дан аилә һүфусуун сайы чәһәтиндән онлар даг кәндләриндән хејли бөјүк олурду. Булаг әтрафинда јерләшмә ән'әнәсинә Мүчү, Хынысли, Тулуч, Кәләв, Мәһәм, Әнкәхаран, Кәши-мәз, Ләнкәбиз, Гәшәд вә б. кәндләрдә чидди эмәл олунмуш-лур.

Ичтиман-игтисади амилләрин тә'сири илә Ширван кәндлә-ринин план гурулушу тәдричән, ләкин мүтәмади сурәтдә дә-јишмишдир.

Азәрбајҗанын башга зоналарында олдуғу кими, XIX әср Ширван кәндләриндә дә евләрин вәһид план әсасында дүзүл-үшүнә эмәл олунмамышдыр. Фәрди кәндли һәјәтләринин јер-ләшмәсиндә сәлис күчә системинә ријәјәт олунмадығындан көһнә кәндләрдә евләр сых (ком) вә ја пәрәкәндә (дағынын) һалда олурду.

Ком формаја ән чох Ширванын даг вә дағәтәји кәндләриндә тәсадүф олунур. Дворјан, Гојдан, Химран, Зарат, Дәмирчи, Көһнәлахар, Намазкан, Ваһа вә б. кәндләрдә евләрин ком һалда јерләшмәсинин башлыча сәбәби һәјәтјаны торпаг саһә-синин азлыгы, әһалинин артымы, патриархал аиләләрин пар-чаланмасы вә с. амилләрдә изаһ едилир.

Релјефин мүрәккәб гурулушу вә һәјәтјаны торпаг саһәси-нин гытлыгы бу кәндләрдә евләрин һәдсиз дәрәчәдә сыхла-ныш бир-биринә јахынлашмасына сәбәб олмушдур. Кәндин әтрафы тәбиин манеәләр (учурум, сылдырым гајалар, чај јар-ғаны вә с.) илә әһәтә олундуғундан јени јаранан аиләләрин јерләшмәси үчүн бош саһә галмырды. Бу һалда тәзә аиләләр үчүн мәһлә³¹ дахилиндә ев тикмәли олурдулар. Кетдикчә ар-тан сыхлашма дәнкә дахилиндә евләрин ком шәкилдә јерләш-мәсинә кәтириб чыхарырды. Беләликлә, кәндин план гурулу-шу тәдричән дәјишәрәк, ајры-ајры комалардан ибарәт мүхтә-лиф дәнкәләр һалына дүшүрдү. Көрүндүјү кими, ата мүлкү-нүн јени аилә вәһидләри һесабына сыхлашмасы кәндләрин ком һалә дүшмәсиндә әсәс рол ојнамышдыр.

Дағынын³² кәндләрә ән чох Ширван дүзүндә тәсадүф олу-

³⁰ Мә'лумат Чөјриди кәндинин 78 јашлы сәкими Әһмәд Исмајил оғлу Исмајилвәдән алынмышдыр.

³¹ Ширван кәндләриндә «мәһлә» мә'насында «дәнкә» термини дә ишлә-нир.

³² Буна бә'зән «сәјрәк», јахуд «пәрәкәндә» планлы кәндләр дә дејилir.

нур. Бурадакы кәндләр кениш торпаг сәһәсинә малик олдыларыннан бөйүк јашайыш ареалы тәшкил едирләр. Бунун сәһәсиндә дә аран кәндләриндик евләр бир-бириндән хәјли ара-лыдыр. Нөвчү, Чјјни, Гаравалли, Сарван, Илхычы, Кәнкәрли, Аббасхалы, Рәһимли, Кәндоба вә б. кәндләр буна мисал ола биләр. Евләрин нәрақәдә гәјдада сәпәләнимәси — бу кәндләр үчүн сәчијјәви һалдыр.

Гурулуш етибарилә кирдә вә овал формалы кәндләр Шир-вандә үстүнлүк тәшкил едирди. Бир гәјда олараг, һәмин кәнд-ләрдә евләр мәсјид, базар, дүкан, карвансара вә с. дөврәси бөјунчә јерләширди. Бу ән чох тичарәтлә мәшғул олан ири јашайыш мәнәгәләри үчүн характерик иди. Елми әдәбијјатда дәирәви формалы кәндләрин мејдана кәлмәси мұдафиә мұ-лаһизәләри илә изаһ едилір³³. Она көрә дә белә кәндләр орта әсрләр үчүн даһа сәчијјәви олмушдыр.

Евләрин нызамсыз дүзүлүшү мүнәғгәти салынмыш мәскән-ләр үчүн дә сәчијјәви олмушдыр. Бир гәјда олараг, обалар дәимыг һалда јерләшмиш алачыглардан ибарәт иди. Бунуиһа белә мәскәнләрин дәгиг план әсәсиндә салынмамасы һеч дә он-ләрин гурулушунда мұзәјјан бир принцип әмәл олунмадыгынн көстәрмир. Алачыглар, әсәсән, гөһүмлүг принцип әсәсиндә гурулашырды. Белә ки, ортада тајфа башчысынын, јахуд оба агагалынын, онун әтрафинда јахын гөһүмларын, бунлардан кәнарда һәсә кәсиб аиләләрин вә музәллә тутулушун чобанлар-рин алачыглары јерләширди. Ејни гәјдаја кәнд вә шәһәр тип-ли мәскәнләрин салынмасында да чидди әмәл олундугу нәзәр чаршир. Адәтән, әлверишли мөвгеләрдә ичма башчысы вә һаким дүмра нумәјәндәләринин евлари, ондан кәнарда гара чымаатла мөхсүс евләр јерләширди.

Ширвандә, әд дә олса, чәркәви планда салынмыш кәндләр дә тәсадүф едиләр. Чәркәви кәндләрин әмәлә кәлмәсиндә төбиш вә сүһи амилләр мұһү рол ойнамышдыр. Белә кәнд-ләрдә евләр јарган, чај, арх вә ја макистрал јолларын кәна-рында дүзүлүрдү. Чәркәви плана малик кәндләрдә евләр ја бир, ја да ики чәркәдә олурду.

Шамакы, Лаһчы, Агсу вә гисмән дә Басгал мүстәсна ола-магла, кечмишдә Ширвандә сәлис күчә системиндә салынмыш јашайыш мәскәни јох иди. Шамакы вә Лаһчыын планы типик шәрг шәһәрләрини хатырладырды. Сал даш дөшәнмиш дар вә әјри дөвкәләр шәһарин мәркәзи күчәсинә говушмагла онун дахили алағәсәни күчләндирирди.

Совет дөврүндә јаранан колхоз вә совхоз гәсәбәләри план әсәсиндә салынараг кениш күчәләрә, хијабанларә, ваһид ла-

иһә әсәсиндә тикилмиш јарашыглы евләрә маликдир. Адәтән, дүзәнлик сәһәләрдә салынмыш бу гәсәбәләр сәлис: күчә пла-ны илә характеризә олунур. Гәсәбәнин мәркәзи илә узанан баш күчәдә инзибати биналар, дүкан, јемәкхана, чајхана, клуб, кино-театр, мәктәб, ушаг бағчасы, хәстәхана вә с. јерләшир. Јашайыш биналарындан ибарәт дикәр күчәләр мәркәзи күчәдә кәндәлән олуб ваһид ме'марлыг көркәми әмәлә кәтирир. Ша-макы рајонундакы В. И. Ленин адына, Сабир адына совхоз-ларын кәнд типли гәсәбәләри, Исмајыллы рајонундакы Ди-јаллы кәнди јахынлыгында ејни ады гәсәбә план әсәсиндә салынмышдыр.

Ширвандә һәјәтләр ики әсәс бөлмәја һәјәтләр ајрылыр:

1. Мәишәт бөлмәси; 2. Тәсәррүфат-әкин бөлмәси.

Мәишәт бөлмәсинә јашайыш бинасы, тәсәррүфат тикилила-ри вә истеһсал мәишәт ишләринин ичра едилдији «ешик» да-хилдир. Бә'зән буна «иншаат бөлмәси» дә дејилер. Иншаат бөлмәсинин тутдуғу мөвгәдә көрә Ширван һәјәтләр мұхтәлиф сәчијјә дашыјыр. Характерик һәјәт нөвләриндән бири бундан ибарәтдир ки, иншаат бөлмәси һәјәтин бир тәрәфини, адәтән күчә сәмтини тәшкил едир. Бу һалда јашайыш вә тәсәррүфат бинасынын арха дивары ејни заманда күчә барысынн әвәз едир. Кечмишдә варлы кәндлиләрин һәјәтиндә јашайыш бина-сы күчә барысындан хәјли аралы олурду. Кәсиб аиләләр һәсә изафи хәрчә јол вермәкә мәсәдилә јашайыш вә тәсәррүфат биналарынын арха диварларындан ејни заманда күчә барысы кими истифадә едирдиләр. Игтисади чәһәтдән әлверишли олан бу гәјдаја инди дә әмәл олундуғу нәзәрә чаршир. Бир гәјда олараг, белә һәјәтләрдә евин сәмти күчәдә дејил, һәјәтә олур. һәјәтә дахил олмаг үчүн евин бир тәрәфиндән јол (гапы, дар-ваза) гојулур. Бә'зән һәјәтә кириш јашайыш еви илә тәсәррү-фат бинасынын арасындан олур. Бу тип һәјәтләрдә мәишәт бөлмәси илә јашыллыг бөлмәси арасында чәпәр, тапан³⁴ вә јахуд чубуг һөрмәдән ибарәт арақәсмә олур. Бу тип һәјәт тор-паг фондундан сәмәрәли истифадә едилмәсинә имкан јарат-дыгындан даһа кениш јайлымышдыр. Ләкин Ширвандә инша-ат бөлмәсинин һәјәтин мұхтәлиф сәмтини, о чүмләдән онун мәркәзини тәшкил етмәси һалларына да тәсадүф едилер.

Мәишәт бөлмәсинин хәјли һиссәсини тутан ешик чох вахт јашайыш бинасынын гаршысында јерләшир. һәјәтин тәсәррү-фат-әкин бөлмәси илә ејван арасында орта мөвгә тутан ешик јәј заманы «ачыг мәтбәх» кими истифадә олунур. Әксәр һал-ларда тәндирхана вә очаг бурада јерләшир. Аран кәндләрин-

³³ М. В. Вятков. Формы поселений. «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР» (бундан соьраки сәһифәләрдә: КСИЭ), 29-чу бур., 1958, сәһ. 37.

³⁴ һәјәтин бөлмәләрини «тапан» васитәсилә ајырма үсулу аран кәнд-ләриндә кениш јайлымышдыр.

дә ешијин конарында басдырылмыш тут ағачы вә јахуд мејна васитәсилә оуну үзәриндә көлкәлик јарадылар.

Бағчылагыш кениш никишәт етдији бир сыра кәндләрдә тәсәррүфат-әкин бөлмәси ејванә битишик олур. Бу һалда ешик евин һәјәт гапысына јахын тәрәфиндә јерләшвр.

Ширван әрәзисини шагули зонаалыг хүсусијјәтиндән асылы оларат, һәјәтин тәсәррүфат-әкин бөлмәси мұхтәлиф сәчиј-јә дашымышдыр. Дәмјә әкинчилијини интишар етдији кәндләрдән фәргли оларат, ағсувар кәндләрдә һәјәтләрин јашыллыг бөлмәси мејвә бағындан вә тәрәвәз-бостан әкинн саһәсиндән ибарәт олур.

Етнографик материаллар көстәрир ки, инди олдуғу кими, кечмишдә дә һәр бир аиләнин өзүнә мәхсус ајрыча һәјәти олмушдыр. Икн-үч аиләнин бир һәјәтдә јерләшмәсн фактына, һәтта шәһәр типли мәскәнләрдә дә тәсадүф олунмурду. Узун мүддәт биркә јашамыш тоһумлар арасында паразылыг баш вәрәндә, һәр бир аиләнин һәјәти хүсуси мәрз илә бир-бириндән ајрыларды.

Ингиләбәдан әввәл Ширванда кәндли һәјәтләри нәинки форма чәһәтиндән, һабелә һәчм е'тибарилә дә мұхтәлиф олмушдыр. Белә ки, һәјәт саһибини итгисәди вәзијјәтиндән вә тәсәррүфат мәншәтиндән асылы оларат онларын бәјүккүјү мұхтәлиф иди. Варлыларын тәсәррүфаты бәјүк олдуғундан һәјәтләри дә касыбларыныкына нисбәтән кениш саһә тутурду. Кәндли һәјәтләри тәкчә ичтимән тәбәгәләрин мөвгәјинә кәрә дејил, Ширванн шагули зонаалыг вәзијјәтинә кәрә дә бир-бириндән фәргләнирди. Белә ки, даг кәндләринә нисбәтән араи вә дагәтәји мәскәнләрдә јарарлы торпаг саһәсини болдуғу һәјәтләрин нисбәтән кениш олмасына тә'сир көстәрмишдир. Һәјәтләрин һәчм е'тибарилә мұхтәлиф олмасында әһалинин тәсәррүфат мәншәти дә бәјүк рол ојнамышдыр. Әкинчилик вә малдарлыгга мөшгул олан араи кәндләринә нисбәтән Дағлыг Ширванда кустар сәнәткарларын (тохучу, мискәр, дәмрчи вә с.) һәјәти хејли кичикдир. Тәсәррүфат мәншәти нәинки һәјәтләрин һәчминә, һабелә онларын характеринә дә тә'сир көстәрмишдир. Бир гәјдә оларат, малдарлыгга мөшгул олан кәндли аиләләрини һәјәтиндә јашыллыг бөлмәси олмурду. Бу сәбәбдән дә чох вахт белә һәјәтләрин әтрафына чәпәр вә јахуд бары чәкилирди. Белә һәјәтләрдә мәншәт бөлмәси нисбәтән кениш саһәни әһтә едирди. Чүнки малдарлыг тәсәррүфаты төвлә, ағыл, баныстан, күз, көјәбахан, саманлыг, гураылыг, талвар вә с. тәсәррүфат тикилидәрини олмасына тәләб едирди. Бунун әксинә, барамачылыгга мөшгул олан кәндли һәјәтләриндә јашыллыг бөлмәси, хүсусән тут бағы мәншәт бөлмәсинә нисбәтән хејли кениш саһәни тутурду.

Азәрбајҗанын дикар етнографик зоналарында олдуғу кими, јашајыш бинасынын әтрафына һасар чәкилмәсн Ширван һә-

јәтләрини дә характерик хүсусијјәтини тәшкил едир. Бир гәјдә оларат, Ширван евләрини бахар сәмти биләваситә күчәјә дејил, һәјәтә тәрәф олур. Бунун сәбәби, һәр шејдән әввәл, ин-гиләбәдан әввәли мәншәт тәрзи илә изаһ едилер. Јашајыш бинасынын һәјәт дахилиндә гапалы вәзијјәт алмасында кечмиш әдәб нормаларынын да мұзәјјән тә'сири нәзәрә чарпыр. Евин бахарынын һәјәтә ачылымсы һәчминин күчәдән тоз-торпағын мәнзилә дахил олмасынын гарышыны алыр. Көрүнүр, бу сәбәбдән дә һәмнн ән'әнә бу күн дә Ширванда давам етдирилир.

Һәјәтләрин әтрафына һасар (чәпәр, бары вә с.) чәкилмәси мұһафизә вә мүдәфиә мұлаһизәләриндән ирәли кәлимишдир. Бу мә'нада һәјәтин һасарланмасына узат кечмишә хас олан бир факт кими бахмаг лазымдыр. Хүсуси мұлкијјәтин һәким рол ојнадығы кечмиш заманларда варлылар өз һәјәтләрини әтрафына чох һүндүр һасар чәкилдирдиләр.

Ширванда һасарларын мұхтәлиф нөвү гејдә алынмышдыр. Даг кәндләриндә һәјәтләрин әтрафына даш бары чәкилирди. «Дашгура» алланан белә барыны бәниа дејил, һәр кәс өзү һөрүрдү. Дагәтәји кәндләрдә һәјәтләрин әтрафына гаратикан, бәјүртикан, көјәм шахы вә ағач будагларындан дүзәлдилмиш чәпәр чәкилирди. Ширван чәпәрләрини пәјалы, тирли, хән-дәкли вә с. кими мұхтәлиф нөвләринә тәсадүф олунур. Ағач будагларындан дүзәлдилмиш тирли чәпәр ән чох мөшәлик саһәләрдәки кәндләрдә (Дијаллы, Чүлјан, Талыстан, Ми-чан, Галынчаг, Топчу вә б.) гејдә алынмышдыр.

Ширванн дагәтәји кәндләриндә бә'зән гарышыг типли чәпәрләрә дә тәсадүф олунурду. Белә ки, чәпәрин ашағысы даш һөркүдән, үстү исә гаратикан, бәјүртикан, көјәм шахы вә јахуд ағач будағындан дүзәлдилер.

Ширванн араи кәндләриндә гамыш әсас инашаат материялы олдуғундан, бурала һасар дүзәлтмәк үчүн гамыш вә гаргыдан кениш истифадә олунурду. Бу мәгсәдлә гирылмыш гамышдан әввәлчә «тапан» дүзәлдирдиләр. Тапанын мөһкәм олмасы үчүн гамыш томларынын башына чәп вәзијјәтдә әјрәк хүсуси гәјдәлә бир-биринә кечирдиләр.

Бә'зән чәпәр битили гаргыдан да дүзәлдилерди. Бу мәгсәдлә март ајында кәсалимиш гаргыны көндәлән вәзијјәтдә һәјәтин конары бојунча јумшаг торпаг үзәринә уздыб үстүнү торпаглајырдылар. Торпага көк санчмыш гаргы бугуларындан тәдричән будаглар көјәриб галхырды. Көһнә чәпәрин арасындан бој атан һәмнн будаглар бир мүддәтдән сонра сых чәпәр һалына дүшүрдү.

Араи кәндләриндә мөһрә вә чиј кәрпичдән һөрүлмүш һасарлара дә тәсадүф олунур.

Һәјәтләрин мүһүм элементләриндән олан кириш јолунун һалли чәһәтиндән Ширван зонасы марағлы етнографик мате-риаллар верир.

факты этнографик адабиятта дәфәләлрә гејд едилмишдир⁴⁶. Арханк ев типләринин узун мүддәт эһалинин мәшһәтиндә галмасынын сәбәби ичтимаи-иғтисади керилик, хүсусилә мөһсулдар гүввәләрин ләик инкишафы, феодал ара мұһарибәләри нәтижәсиндә эһалинин јохсуллашыб тағәтдән дүшмәси, өлкәнин мәдәни-тичарәт мәркәзләри илә нәглијјәт әлағәләринин зәиф олмасы вә с. әмилләрдә изаһ олунур. Бу чәһәтдән Ширван мүстәсналыг тәшкил етмирдн.

Бундан башга, јерүстү евләр отағларын дүзүлүш гәјдасына (тәк чәркәли, ики чәркәли) вә сајына көрә (биротағлы, икнотағлы, чохотағлы) фәргләнирләр.

Ширваннн ән'әнәви евләри план чәһәтиндән «кәлләји», «гоша кәлләји», «дүздәмә» олмағла мүхтәлиф вариантда тәсадуғ олунур.

Елат евләри «алачыг», «чома», «дәјә», «мухур», «дүниүкүлү ев», «ғаракәчә» вә с. адларла кечмишдә тәкчә Ширванда дејил, Азәрбајчанын бир сыра зоналарында да кениш јайылмышды.

Һазырда тәсәррүфат мәғәсди илә ишләән газмалардан әввәләр јашајын еви кими истифадә олунмушдур.

Газма сәдә ишпаат техникасына малик олдуғундан, ону уста дејил, һәр кәс өзү тикирди. Чох зәһмәт тәләб едән ишләр (чаланын газылмасы, орта тирин галдырылмасы, ағач материалларынн һазырланмасы вә дашынымасы) исә јакын гоһум вә гоһшуларын көмәји илә көрүлдү.

Этнографик материаллар газма типли евләрин узун инкишаф процесин кечирдијини көстәрир. Хүсусән, һөркү техникасынан мұһим элемент кими газма ишпаатына дахил олмасы онун сонрақы инкишафына, беләликлә дә јер сәһниә доғру јухары галмасына имкан вермишдир. XIX әсрин 30-чу илләринә анд бир мә'луматда Ширван евләриндә диварларын јарыға гәдәр торпанын алтында, јарыдан јухары исә јерин үстүндә олдуғу хәбәр верилир⁴⁷. Бу фактдан ајдын олур ки, газмалар евләринин сонрақы инкишаф мәрһәләсини јарымгазма формасында тәләһүр етдирмишдир. Мәшһәт раһатлығы бахымында буларын арасында әсәсли бир фәрг мұшәһидә олунмурду. Мә'марлыг чәһәтинә кәлдикдә исә јарымгазмада бир сыра әләвә ишпаат элементләри (һөркүлү дивар, пәнчәрә ачырымы, чамахатан, тахта, чардаг вә с.) мејдана кәлир. Ишығлы олмасы, күйәш радиасијасынын боллуғу, рүтубәтнин азал-

масы, мәшһәт тәсәррүфат бөлмәсинин мәшһәт бөлмәсиндән ајрылмасы вә с. чәһәтиндән јарымгазманын мејдана кәлмәси ев ишпааты тәчрүбәсиндә мүтәрәгги һал һесаб едилир.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә бунун нәтижәсиндә ишпаат техникасынын тәкмилләшмәси сәјәсиндә сонралар јарымгазма типли евләр «ширвани», «салјани», «бағдаты», «дахал», «човустан» вә б. адларла мә'лум олан јерүстү ев типләринин формалашмасына тәкан вермишдир.

Ширван әразисинин тикишти материалы имканларындан, эһалинин мәшһәт тәрзиндән, һабелә јерли евикмә ән'әнәләриндән асылы олараг гејд едилән ев типләринин јайылма ареалы мүхтәлиф олмушдур «Човустан» вә «салјани» евләр, башлыча олараг, ғамышлығла зәнкнн олан Ширван дүзүндә, «бағдаты» евләр мәнзәтрафи кәндләрдә, «дахал» евләр исә дағәтәји кәндләрдә кениш јайылмышдыр.

Човустан Ширваннн аран кәндләриндә «гом ев», «гаргы ев», «ғамыш ев», «тапан ев» вә башга адларла мә'лумдур. Бу тип евләрин мејдана кәлмәси ишпаат имканларынын мәһдуд олдуғу бир нәрантдә эһалинин јерли тикишти материалларынн бачарығла истифадә етдијини көстәрир. Човустаннн диварлары, дамы, һәттә бә'зән ғамысы да ғарғыдан дүзәлдилрди. Ону диварлары «тапан» вә ја «гом» үсулу илә һазырланарды.

Човустан тапан үсулу илә тикилдикдә онун дөврәси бојунча басдырылмыш дирәкләрә дөрд әләд кәндәлән зола, јакуд ғаргы бәнд едилрди. Онларын арасы ғаргы илә һөрүлдүкдән сонра һәр ики тәрәфдән иалчыгла суванарды.

Човустан гом үсулу илә тикилдикдә дирәкләрин һәр ики тәрәфинә дөрд јердән гоша вәзијјәтдә кәндәлән ағач бәнд едилр, сонра онларын аралары ғаргы гомлары илә доғдурулурду. Адәтән, биринчи гом дирәјә, сонрақы гомлар исә бир-биринә сырығла бағланарды. Бу гәјдә илә човустаннн јанлары һазыр олдуғдан сонра һәр ики тәрәфдән сувағланарды. Гом үсулу ән чох ғын еви кими истифадә едилән човустанда тәтбиғ олунурду.

Човустаннн дамыны тикмәк үчүн јан вә орта дирәкләрин үзәринә тир дүзүр, үстүнү әввәлчә ғаргы илә доһәјир, сонра исә авар төкүб үзәринә «шиләсәр» адланан кил мала чәкирдиләр⁴⁸.

Човустан XIX әсрдә Ширваннн аран кәндләриндә јашајын өлмәвијјәтинн һәлә дә итирмәминди⁴⁹. О, тәкчә Ширванда дејил, Ғарабаг зонасында да кениш јайылмышды⁵⁰.

⁴⁶ Бу мә'луматы Нөвчү кәнд сәкинләри Әбил Хәлид оғлу Рәһимов вә Умуд Мәчид оғлу Һәмидов вермишләр.

⁴⁷ Н. Дубровин. Көстәрилән әсәри, I чилд, II китаб, сәһ. 354.

⁴⁸ Я. А. Рустамов. О поселении в крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. Бах: Азәрбајчан этнографик мәчмүәси, II бур., Баки, 1966, сәһ. 121—122.

⁴⁶ Н. Н. Харузин. История развития жилищна у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народов России, М., 1896, сәһ. 4.

⁴⁷ В. Легибоыто. Көстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, СПб., 1836, сәһ. 87; Ю. А. Гагемейстер. Новые очерки Закавказья, СПб., 1848, сәһ. 136; Н. Ф. Дубровин. Көстәрилән әсәри, I чилд, II китаб, СПб., 1871, сәһ. 354; М. Н. Фәһидијев. Көстәрилән әсәри, бах: СМОМПК, 29-чу бур., сәһ. 57.

Салжани евләр башлыча оларак Ширван дүзү, тиешән исе Гобустан кендлеринде јайылмышдыр. Оригинал дам өртүүнө вә сејвана малик олмасы бу тип евләрин мүһүм хусусијјәтинин тәшкил едир. Дам өртүү чәһәтиндән «ширвани» евләрдә охшарлыг тәшкил етәеләр дә, дамын диктик дәрәжәсинә көрә ондан фәргләнирди. Салжани евләрдә дамын јамачлары хејли дик олурду. Бу мәгәддә бәш евләрин кәллә диварлары чардаг јериндән башлајараг үчбұчаг формасында һөрүлүб 2—2,5 м һүндүрлүјә галдырылырды.

Дүбұчаглы иланда тикилән салжани евләрдә, бир гәјдә оларак, сејван⁵¹ евин кәлләсиндә, чәнуб-шәрт истиғамәтиндә дүзәлдиләрди. Бунун сәбәби исе гызмар күвән ишүасындан дүшкүн муһафизә олунмаг муһаһијәси илә изаһ олунур. Бу евләрдә тапы сејвана, пәнчәрә исе һәјәтә бахырды. Бу евләрин мүһүм нишаат хусусијјәтләриндән бири дә онларын таваны сиз олмасыдыр. Һәм евдә, һәм дә сејванда дамын дөшәмәси таваны өзә едирди. Кәллә диварларын үзәриндә дајанан ана тирин бир учу сејвана доғру хејли табага чыхарылмағла онун үзәриндә сејван дамы тикиллирди. Бу мәгәддә ана тирин учу сејванан ташына тәшкил едән хусуси «кәтил» үзәриндә тојумуш «дирәк көтүү»нүн башында дурурду. Кәтлин бир учу сејванан јан дивары үзәриндә, дикәр учу исе сејван сүтүнүн башында дајанырды.

Салжани евләрин сәчијјәви хусусијјәтләриндән бири дә «сәлим» ағачына малик олмасыдыр. Дамын бүтүн ағарлыгы «сәлим» ағачынын үзәринә дүшүрдү. Она көрә дә евин тәп ортасында кендәлән вәзијјәтдә узидылыш «сәлим» ағачынын учлары јан диварын кәтилләри үзәриндә дајанмасына бахмајараг, онун алтына тәп ортадан дирәк нурулурду. Бир гәјдә оларак, бу тип евләрдә чардаг ана тир үзәриндә тојулурду. Ана тирин ағарлыг мәркәзи исе «сәлим» ағачынын үстүнә дүшүрдү. Она көрә дә ана тир илә «сәлим» арасына «голтуғалты» адаланан көдәк дирәкчә тојулурду. Бәшә тип евләрин дамы бәшәлән гонна тирли олурду. Бу һада дирәк вә голтуғалты да гонна ишләнирди.

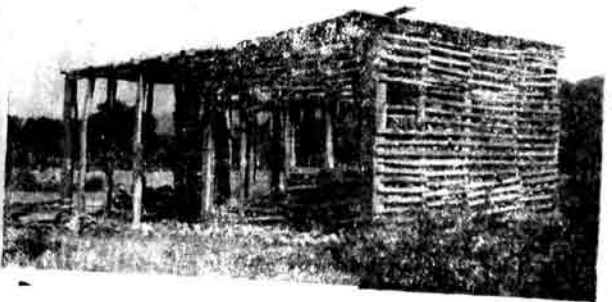
Ширвани тивли евләр чардагы өзәс едән ики тәрәфә манли хусуси дам өртүү илә сәчијјәләнир⁵². Бу евләрин дамы балыг-бәли формасында олмағла салжани евләрин чатма дамырындан фәргләнирди. Ширвани евләрин дамы ана тир үзәриндә тојулса да, хејли алчаг олурду. Бу мәгәддә ана тир кәллә

⁵¹ Маратлы чәһәтир кә, Салжани тивли евләр үчүн сәчијјәви олан бу сәһмән «сејван» дејил, «сејван» адаланар. Һәм дә севандан фәргли оларак о, евин периметри бојунча дејил, онун кәлләсиндә дүзәлдиллирди.

⁵² Ширвани тивли евләр Азәрбајҗанын дикәр этнографик зоналарында да дүзәлдәләмишди. Бах: Г. Т. Гарагаһлы, Кәстәрилән эвәри, сәһ. 96; Гарабаг зонасында бу тип јанарын биһәси «Һамбалалы ев» ады илә мәлүмдүр. Бах: Ј. О. Рүстәмәнов, Кәстәрилән эвәри, сәһ. 124.

диварларын үзәринә галдырыллыгдан сонра онун үзәринә һәр ики тәрәфә манли вәзијјәтдә һәрди дөшәнирди. Ширвани евләрин дамында «сәлим» ағачы ишләнмәдији кими, онларын сејваны кәлләдә дејил, евин узунлуғу бојунча дүзәлдиллирди. Бу евләр, әдәтә, дамын тикиллирди.

Даг вә дағәтәји кендләрдә кенш јайылмыш јасты дамы, даи һөркүлү алчаг евләр *дахал* адаланар. А. Гарашарлы сабиғ Ағдам гәзасынын Ағчабәди кендиндән бәһс едәркән, дахалы

1-чи шәкил. а—Ширвани вә б—Бағдаты евләр.

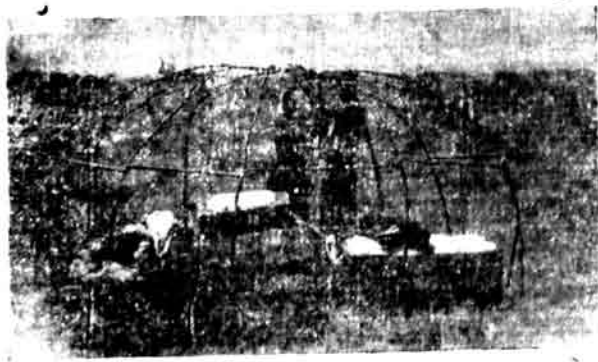
гамышдан тикилиб суваг чәкилмиш дөрдкүч формалы ев кими төгдим едир⁵⁵.

Даглыг Ширванын илгим шәрәнти дахал евләрини јасты дамына чидди тәсир көстөрмишдир. Сују сыздырмамаг үчүн дамын үстү 70—80 см галынлыгында торпагла өртүлдүрдү. Она көрә да дам милләри хејли јоғун вә мөһкәм олмагдан башга һәм да чох сых дузулдүрдү. Дахал евләрдә ганы вә пәнчәрә ачырымлары кичик оларду.

Бағдаты евләр башлыча олараг Хорасо дүзәндијиндә вә Шамахи јардасындакы кәндләрдә кешини јарјалмышдыр. Белә евләр хырда агач јармачаларындан тикилирди⁵⁶.

Ширванын дикәр ән'әниви ев тилләри кими, бағдаты евләр дә дүзбучаглы илаида тикилирди. Евин дөврәси бојунча басыдырмаш дирәкләрини һәр ики үзүнә 1 м узунлуғунда агач јармачалары бәнд едиләр вә онларын арасы хырда даш, кәсәк, гыхмыг, торпаг вә с. илә долдурулурду. Евләрини јасты дамы тикилиб гуртардыгдан сонра онун диварлары һәр ики тәрәфдән палчыгла сувардыр.

Гејд олуван ев тилләринини башлыча мәшһәт хүсусијәти, әксәр һалларда тәкјерләшкәли олмасындадыр. И Дубровини XIX әср Ширван евләриндән бәс едәркән јазмышдыр: «Белә

Дөш шәкил. Алачыг.

евләр әксәр һалларда чох бөјүк анла вә бүтүн әмлак јерләшә билән тәк отагдан ибарәт олару⁵⁵. Бу тии евләрин тәк отагдан ибарәт олдугуну В. Легкобытов да хәбәр верир⁵⁶.

Ширван сәтләриниң әсас јашајын еви *алачыг* олмушдур. Ширванда белә евләрин «җаракечә» вә «дүнүкүлү ев» ады илә ики тиии гејдә алынмышдыр.

Гаракечә кәнары кирдә шәкәл дүшмүш дүзбучаглы, дүнүкүлү ев иса даирәви илаида тикилирди. Гаракечәнин чубуглары бир-бири илә чәт-чарпаз вәзијәт вә кәсинији һалда, дүнүкүлү евин чубуглары хүсуси сағанаг⁵⁷ васитәсилә баш-баша чатылырды.

Гаракечә јай вә гыш еви⁵⁸ олмагла ики чүр тикилирди.

Һәр ики һалда әсас ишәат материалы чубуг, кәчә вә чыгдан⁵⁹ ибарәт оларду. Гаракечә чубугу ән чох вәләс вә дәндә агачларындан, һадир һалларда иса агчагајын агачындан һазырланырды. Гаракечә чубуглары өлчүләринә вә дашыдыглары вәзијәтә көрә фәрғләнирди:лар:

1. Јан (чешмә) чубугу—һәр тәрәфдә 12—14 әдәд; һәнк вә көдәк оларду.
2. Чәм чубугу—һәр тәрәфдә бир чүт; јоғун вә узун оларду.
3. Дал чубугу—10—11 әдәд; ишәбатән узун оларду. Буларын арасында бир чүт бел чубугу даһа јоғун оларду.
4. Габаг чубугу 10—11 әдәд; булардан таны чубуглары ишәбатән јоғун оларду.

Раһат јер сепилдикдән сонра евин әтрафына көзәјари муәјјән едәрәк мыхча илә деширдилар. Торпаг һәм олдугда чубугларын гәдләниш үчү бирбаша јерә сәпәлиларды. Әшәлчә јан чубуглары, сонра иса чәм чубуглары басырылырды. Чәм чубугларыны әјиб учларына бир-биринә «бадат» етдикдән сонра онлары јан чубугларынан һәр биринә ајрыча бағлајырдылар. Чәм чубуглары тәхминән чагын башы илә ејин сәвијәдә дајанырды. Бундан сонра јан чубуглары әјилди. Бу мәгсәдлә илкәк бағланмыш сичими сијиртмә вәзијәтдә чубуга кечирәрәк һача агачла јухары гәдләнирдилар. Бу вахт бир нәфәр арха тәрәфдән јан чубугуну тутуб керн лартыр, икинчи адам иса кәндири еһмәлчә чәкмәклә чубугу әјилди.

⁵⁵ И. Дубровини Көстәрилин әсәри, I шәд, II китаб, сәһ. 354.

⁵⁶ В. Легкобытов, Көстәрилин әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, сәһ. 87.

⁵⁷ Азәрбајҗаның гәрб зонасында белә «сәмбәр» дејиләр.

⁵⁸ Гыш евиә белә «дәкә», јәхүд «дәјә» да дејилди. Марағлы һалдыр ки, «дәјә» сөзү сәхрәлар арасында «јан еви» мәһәсәтидә ишләнир. Бах: Народы Кавказа, I шәд, М., 1960, сәһ. 550; Азәрбајҗаның дикәр этнография зоналарында, мәсәлән, Гәлгәк «дәјә» алачыгын бир нәһәл дејиләр. Ширванда иса ишәк гурду бәстәмәк мәһәсәти илә тийлимини күмә «дәјә» алашыр.

⁵⁹ Чыг—алачыгын кәнарына тутмаг үчүн хүсуси гәдләлә йөрүмүш гаргаја дејиләр. Чох еһтималя ки, «алачыг» термини дә бу сөздән дүзәлмишдир.

⁵ Д. Кәрибәли вә рәдә Сәлиһәтин батышыа өверкни азербайҗанскөй про-
вәнцие «Иш. ОБНА», 1928, № 6, сәһ. 50.

⁶ Бу тии евләри Азәрбајҗаның дикәр этнография зоналарында да тә-
дәдүф едиләр. Г. Г. Гарагәли вә ајрымлар арасында ону «мыдәл еви» ады илә
тәдәд елмишди. Бах: Овои көстәрилин әсәри, сәһ. 101; М. Н. Цәсәри
вә ишәкчәләр Шәһәр Зәғәләтә ишәсәтидә тәдәдүф едиләрини хәбәр верир,
Бах: Азәрб. ССР ЕА ТИКА, ф. I, с. 14, шәд. 6198.

Ејни гајда илэ габаг-гаршы дуран јан чубугларынын һәр бири эјилиб бир-биринэ багланырды. Гочаларын дедијинэ көрө, кемшидэ бөјүк алачыгын чубугларыны эјиб багламаг үчүн дэвэ вэ јахуд чулланмыш атдан истифадэ едирмишлэр⁶⁰. Бундан сонра онун атрафына 3 эдэд чыг чәкирдилэр⁶¹. Јај алачыгында бәзән чыгын бир учу гапыны әвэз едирди.

Әксәр һалларда гаракечәнин гапысыны өн тәрәфдән, һадир һалларда исә јандан гојрудулар. Адәтән, онун јөнү күнчыхан тәрәфә бахырды. Наһир һалларда, хусусилә оба гузејдә јерләшдикдә гаракечәнин бахар сәпти күнбатана олурду. Халг тәчрүбәсиндә гәрб тәрәф хошақәлмәз һеса олунурду. Чүнки Күнәш зенит нөгтәсини кечдикдән сонра гәрб сәмтнин «дөјәчләјир» вэ нәтичәдә евин ичн хәфә (бүркү) олурду.

Ширван елатлары гаракечәнин үстүнә 10—12 эдэд кечә гәлиби салырдылар. Дүннүклү евдән фәрғли олараг, гаракечәнин гәлибләри дүзбучаглы вэ квадрат формада һазырланырды.

Кемшидә Ширванда гәлиб хусуси пешәкар усталар—һәләчлар тәрәфиндән һазырланырды. Олар өз алатләри илэ оба-оба кәзиб сифаришлә иш көрүрдүләр. Гәлибин јунуну сифаришчи өзү верирди, һәләч јалныз әлмузду алырды. 3 нәфәр һәләч күндә 4 эдэд гәлиб һазырлаја билирди⁶².

Гыш евиндән фәрғли олараг, јај евиндә јан гәлибләрин этәји чыгын баш тәрәфиндән бир гарыш ашагы дајанырды. Јагыш сујуну чөлә ахытмаг үчүн, бир гајда олараг, гәлибләрин этәји чыгын үстүндән ашагы салынырды. «Габаг» вэ «дал» гәлибләр салындыгдан сонра «бел» гәлибләри өртүлүрдү. Бел гәлибини өртмәк үчүн јан-јана тикилмиш гәлибләрин кәнарларыны ичәри гатлајыр, сонра сичинми учуну онун баш тәрәфинә баглајыб лоғалаглајырдылар. Бу гајда илэ сичим кечәјә доланырды. Кечә лоғалагыны көмәкләшип гаракечәнин архасына галдырдыгдан сонра сичинми сәрбәст учуну тән ортадан габаг тәрәфә атырдылар. Сичинми дартдыгча, кечә лоғалагы ачыла-ачыла габага кедирди. Бу гајда илэ лоғалагы тамамилә ачыб, онун кәнарыны јан гәлибләринин үстүнә ашырырдылар. Күләк атмасын дејә гәлибин кәнарларындан ағач вэ ја даш асырдылар.

⁶⁰ Бу ма'лумати Набур кәндинин сәкинш Әһмәд Оруч оғлу Гәдирон вермишдир.

⁶¹ Чыгы һәр кәс өзү һазырлајырды. Онун гаргысыны Ширван дүзүндәки баттаглы көләрдә битән сәмшәшыллардан јук илэ кәтирирдиләр. Чыг тохумаг үчүн гаргы томларына јан-јана дүзүб учларына бәрәбәр өлчүдә кәсирдиләр. Сонра оилары үч јердән тәк-тәк бир-биринә илэ баглајырдылар. Мейкәм олмасы вэ јарашылы көрүмәсн үчүн бәзән чәркәләрин арасы «чал-кечир» тохунурду.

⁶² Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, 11 һиссә, сәһ. 176.

Гыш еви 30—35 см дәринлијиндә чала үзәриндә гурулуруду. Исти олмаг үчүн чыгын архасы одун, лыг вэ ја гәмыш илэ басдырылыб этәји торпагланырды. Бундан әләвә, гыш евиндә кечәнин этәји јерә чатырды⁶³.

Дүннүклү ев форма вэ гурулуш е'тибарилә гаракечәдән фәрғленирди. Онун ејни өлчүдә олан чубуглары евин ортасына басдырылмыш дүннүјүн сағанагына кечирилди. Дүннүјүн топу «лобар»⁶⁴ адланан 5 м узунлуғунда, 15—20 см јоғунлуғунда бир ағача кечирилди. Вәләс, көјрүш вэ ја гарағачдан дүзәдилән лобарын топа кечән һиссәси хејли кәртләнирди. Варлы алачыгларында чох вахт лобарын үзәри ојма үсулу илэ милли нахышларла бәзәдилди. Пәр вәсәтәсилә топа бәркидилмиш сағанагын үзәриндә чубуг кејирмәк үчүн 24—26 эдэд лешик олурду. Дүннүклү евдә чубугларыны миғдары сағанаг лешикләринин сајына бәрәбәр олурду.

Дүннүклү еви тикмәк үчүн лобары алачыгын ортасында басдырдыгдан сонра ондан ејни мәсафә аралыда мыхча илэ чубуг јери ачырдылар. Чубугларыны бир учу һәмни лешија, дикәр учу исә сағанага кечирилди. Дүннүклү евин ағач һиссәләри гурулуб гуртардыгдан сонра онун атрафына чыг кәкилир вэ үстүнә трапесија формасында кечә гәлибләри салынырды. Евин ортасында очаг галандыгындан сағанагын үстү өртүлмүрдү.

XIX әсрин икнчи јарысындан е'тибарән иғтисади вэ техникки имканларын артмасы илэ әләгадар олараг, әһалинин мәнишәтиндә даһа мүкәммәл ев типләри өзүнәмәхсус јер тутмаға башламышдыр. Ширван әһалиси арасында «имарәт», «тәзә ев», «ишыглы ев», «ағотаг», «отаглы ев» вэ башга адлар алтында ма'лум олан јени тип јашајыш биналары әһалинин о заманкы мәдәни-мәншәт тәләбләринә ујун кәлирди. Бу тип евләрин башлыча хусусијјәти мәншәт бөлмәләринин чоһалмасындан, инашәт техникасынын мүкәммәллијиндән вэ мәрмар-тағотаглы, чохотаглы, күрсүлү, икимәртәбәли, шәбәкәли вэ с. бу кими мүхтәлиф вариантлары јаранмышдыр. һәтта вахтилә Ширванда гадын вэ киши бөлмәләри бир-бириндән ажры олан *әндәрун-бирун* типли јашајыш бинасынын мөвчудијјәти дә мүзәјјән едилмишдир⁶⁵.

Инашәт материалы. Ширванда ән'әнәви инашәт материаллары даш, ағач, кил, кәрпич, әһәнк, гаргы, кечә вэ с.-дән ибарәт олмушдур. Ширван әразисинин ажры-ажры кушәләриндә тикити материалы имканларындан вэ әһалинин тәсәрруфат

⁶³ Бу ма'лумати Чәјирли кәндинин 78 јашлы сәкинш Әһмәд Исмајил оғлу Исмајилон вермишдир.

⁶⁴ Тазаһал буна «сунача» дејиләр. Бах М. В. Кулиева. Кибитки на әйлағаг полукочевых тюрок Казахского уезда. «Изв. ООИАз», 1927, № 5, сәһ. 178.

⁶⁵ Бу тип ев нүмунаси Васгал кәндиндә инди дә галыр.

мәшәтіндән асылы оларға адлары чәкилән материаллардан мүхтәлиф гәждада истифадә едилмишдир.

Мәсчид, һамам, көрпү, овдан, карвансара, түрбә, мәгбәрә, гала диварлары вә с. истисна олмагла, иншаат ишиндә кирәч вә әһәк демәк олар ки, ишләнирди. Доғрудур, Шамахыда һәлә Х әсрәдә евләри кирәч илә тикилдији әрәб мүәллифләри тәрәфиндән хәбәр верилир⁶⁶. Ләкин бу, күтләви һал олмамыш вә бу сәбәбдән дә фәрди кәндли евләрини тикнитисиндә бу материалын ишләнисинә аз тәсадүф едиллир.

Дағ кәндләриндә евләр әсәсән дашла тикилирди. Ширван гәдим сәкинләринин иншаат тәчүрүбәсиндә дашдан истифадә тарихи ерамыздан чох-чох әввәлләрә кәдиб чыхыр. Хыныслы гәдим јашајыш јеринин ерамыздан әввәл II әсрә анд мәдәни тәбәгәсиндән саманғарышыг палчыгла һөрүлмүш даш дивар галыглары ашкар едилмишдир⁶⁷.

Археоложи газынтылар заманы ашкар едилән дивар галыгларынын тәдгиги⁶⁸ көстәрир ки, гәдим тикитиләрдә әсәсән чајдашы вә көтүрләш ишләнишдир. Кирдиман, Ағсу, Пирсаат, Дәвәбатан вә онларын голларыны тәшкил едән чајларын јатағы чајдашы илә зәнкирди. Бурада һәмчинин дағ јамачларындан истәнилән гәдәр көтүрләш әлдә етмәк олур. Һөркү ишиндә һәр ики даш һөвү үзүн мүддәт хам һалда ишләнилишдир. Сон вахтлара гәдәр тәсәрруфат тикилеләри хам даш илә тикилирди. Ләкин Ширван ме'марлығы јонма даш әбиләләри илә мәшһүрдур. Ширван кәндләринин чохунун јахынлығында даш мә'дәиләри вардыр. Хилә, Бөјүк Чил, Пирәхәмиш, Тава гишлагы, Кәләхана, Чил даш, Гурбанлы, Бәклә, Удулу, Јекәхана, Мәрәзә, Чәмчәмли мә'дәиләри узун мүддәт Ширванын шәһәр вә кәндләрини тикити дашы илә тә'мин етмишләр. Бу мә'дәиләри чохундан бир нечә һөвдә даш чыхарыларды. Буһунла белә һәр мә'дәини өз хусусијјәти вар иди. Мәсәлән, һөркү үчүн ән јахшы материал Кәләханы вә Бәклә дашы сәјиләрдиләр. Сүтүн, адәтән, Пирәхәмиш (Сүндү) дашындан дүзәлдиллирди.

Дашишләмә сәнәтинин инкишафында Ширванын профессионал ме'марлығынын да мүнүм ролу олмушдур. Буһунла алағадар оларағ, бурада дашјонманын мүхтәлиф үсуллары јаранмишдир. Хамы вурүлмүш мә'дән дашы балта илә әввәлдә гарачанма, сонра чүммәчанма едиллир, даһа сонра исә тәвәрдешкәлә дишәнирди. Тикити дашынын мүхтәлиф һөвүнүн:

⁶⁶ СМОНПК, 38-чи борахызын, сәһ. 8.

⁶⁷ Ч. Ә. Хәлилов. Ханылында археоложи газынтыларын илк нәтижәләри. Азәрбајҹан шәһид мәдәнијјәти (сонраки сәһифәләрдә: АММ), V чилә, «Елм» нәширјаты, 1965, сәһ. 82.

⁶⁸ Ч. Ә. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 84.

Һөркү дашы, бәзәк дашы, сүтүн вә с. һазырланмасында Ширван усталары дәрин тәчүрүбәјә мәлик идиләр. Һөркү үчүн онлар «ләј дашы», «кушә дашы» вә «бағлама» («дүбәнди») кими үч чүр даш јонуб дүзәлдилләр.

Бәзәк дашы пәрвәз, гапы, пәнчәрә, чамаханат, бухары вә башга ме'марлыг үнсүрләринин бәдин тәртибатында ишләнирди. Хусуси үлкү әсәсында, чапма вә дишмәә үсуллары илә јонумлуш бәзәк дашына төрпү вә јејә илә сыгал чәкирдиләр.

Шамахи, Лаһыч вә Бағгал кими три мәскәнләрдә күчә вә сәкиләрини, һабелә һәјәтләрини дөшәмәсиндә сал дашдан истифадә олунмушдур. Сал дашла һәмчинин күрәбәнд дүзәлдиллирди.

Һөркү ишиндә *кәрнич* дә мүнүм јер тутурду. Бу мәсәдлә әсәсән бишмиш, нисмән исә чий кәрничдән истифадә олунурду. Чий кәрнич хусусилә аран кәндләриндә даһа чох ишләнирди.

Ширванда чий кәрничин истифадә тарихи чох гәдимдир. Хыныслы јашајыш јеринин ерамыздан әввәл II әсрә анд мәдәни тәбәгәсиндән чий кәрничлә һөрүлмүш дивар галығы ашкар едилмишдир.⁶⁹

Кәрнич сәдә үсулла һазырланырды. Бу мәсәдлә тәзә тикилчәк бинанын јахынлығында чала газыб торпағыны јумшаладыр вә ораја су ахыдырдылар. Торпағ тамам исланыб јумшаладыгдан сонра ону тапалајырдылар. Бу мәсәдлә чох вахт вә һејванларындан истифадә олунурду. Палчығын өзмәчлијини артырмағ үчүн она саман гатыларды. Бу процесә «палчыг тутмағ» дејилирди. Јахшы јетишсин дејә палчыг 2—3 күн «ачытма» процесин кечирлирди. Тамам јетишмиш палчыгдан бир гәдәр гәлибә төкүб үзүнчү мада илә сығалладыгдан сонра әввәлдән тәминләниб саман ешилмиш сәһәдә үзү үстә чевирлирдиләр. Бир һәфтәдән сонра кәрнич гурујуб һазыр олурду.

Ширван усталары мүхтәлиф өлчүдә кәрнич кәсмишләр. Әмрүнүн 60 иллини бәһналыгдә кечирмиш Бағыз Казым оғлу Садыговун⁷⁰ вердији мә'лумата кәрә, кечмишдә мүхтәлиф гәлиб һөвләри: ичинар⁷¹ гәлиби (36×20×10 см), кичик гәлиб (35×15×7—8 см), бишмиш кәрнич гәлиби (20×20×6 см), ајыбаласы гәлиби (60×23—24×12—13 см) вә с. олмушдур. Кәчән әсрдән гәлмә евләрдә ән чох ајыбаласы ишләндији мүәјјән олунмушдур. Гочалар бунун сәбәбинин көһнә евләрдә чамаханат вә тахча дүзәлдилмәси илә әлағадар оларағ диварла-

⁶⁹ Ч. Ә. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 82.

⁷⁰ Бағыз Казым оғлу Садыгов һазырда Шамахи шәһәринин С. Ә. Ширвани кучәсиндә 35 №-ли елдә јашајыр.

⁷¹ «Иңженер» сөзүнүн тәһриф едилмиш формасы олан бу ифадә чох куман ки, 1824-чү илдә Шамахи шәһәринин рус мүһәңдисләри тәрәфиндән јенидән бәрпа едилмәси илә әлағадар оларағ мејдана чыхмишдир.

рын бир метрә гәдәр галын һөрүлмәсн илә изаһ едирләр. Мә-
лүм олдуғу кими, белә галын диварлар икигәт һөркү үсулу
илә һазырланырды. Аҗыбаласынын өлчүсү исе бу чүр галын
дивар гатларыны бир-биринә мөһкәм багламаға имкан ве-
риди.

Евләрни тикнитисиндә *ағач* материалы хусуси јер тутурду.
Ширван әразисиниң хејли һиссәсн тикитијә жарарлы ағач ма-
териалы верән зәнкин мешәләрә маликдир. Ағач материалы
башлычә оларат, Пирәмешин, Һәртәран, Чүлјән, Алтыағач,
Бағтал, Гушчу вә Хызы мешәләриндән әлдә едилдирди⁷². Мешә
әтрафындазкы кәндләрни әһалиен ондан пулсуз, кәнар кәндлә-
рни әһалиен исе сатыналма јолу илә истифадә едирди. Ке-
чмишдә ағач материалы, әсәсән, Көјчәј вә Шамахи базарла-
рында сатылдырды⁷³. Аран кәндләриниң бөјүк әксәријјәти өз
бағларындазкы ағач материаларындан истифадә едирди.
Ширван дүзүдә јашајан әһали исе Күр әтрафындакы туғај
мешәләриндән тикити материалы әлдә едирди⁷⁴.

Ағач дам өртүјү, мәртәбәарасы дөшәмә, ејван, гапы, пән-
чәрә ачирымларында вә тәсәррүфат тикилиләриндә (чардаг,
төлвар, гураглыг, тәндирхана вә с.) истифадә олуwurду. Евин
ағач материалы (мил, чатма ајаглары, булу дирәји, ејван су-
туилары, гапы вә пәнчәрә чәрчивәсн, гапы лајлары вә с.) бир
гајда оларат дүлкәр тәрәфдән һазырланырды.

Кечмишдә варлы евләриндә шәбәкә кениш јер тутурду.
Шәбәкәли евләрни тикитисиндә исе ағач материалы чох иш-
ләнирди. Белә евләрә Шамахи вә Лаһычда даһа чох тәсалүф
олуwur. XIX әсрин икинчи јарысында тикилмиш бәзи евләрдә
сураһи⁷⁵, ејван үчүн голтугалты вә с. кими хусуси харрат дәз-
каһында һазырланмын иишаат элементләри тәтбиғ едилмиш-
дир.

«Бағдаты» типли евләрдә ағач дивар материалы, Ширва-
нын дағстәји кәндләриндә исе чатма дамлардә өртүк матери-
ялы (тахтануш) кими дә ишләнимишдир. Чүлјән, Талыстан вә
Галачыг кәндләриндә «тахтануш» адланан чатма дам типи
кениш јайлымышды. Узунлуғу 50, ени 10—15, галынлығи исе
1,5 см олан тахта ләһһәләр узун мүддәт кирәмәти әвәз едә
бүлүмишди. Чүлјән кәндлиниң сакини Сәкиня Мейди гызы Әли-
јеваның тахтануш дамы 120 ил бундан әввәл тикилмишдир.

Ширван дүзү әһалисиниң иишаат тәчрүбәсиндә башлычә
јери *гамыш* вә *авар* тутурду. Човустан типли евләр гамыш,

⁷² И. А. Абедов, Костарилан әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI милд, II
һиссә, сәһ. 91—95.

⁷³ Јена ырада.

⁷⁴ Јена ырада, сәһ. 95.

⁷⁵ Сураһи дүзәлтмәк үчүн Лаһычда бир нәфәр саһибкәриң су илә иш-
ләјән хусуси дәзкәһи олдуғу мүәјјәләшдирилмишдир.

гаргы вә авар илә тикилирди. Гамыш вә лығдан һәмчинни һә-
сир вә чыг дә дүзәлдирдиләр.

Кирәмит Ширван тикинтиләриндә нисбәтән аз јер тут-
мушдур.

3-чү шәкил. Тахтануш дамы ев.

XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Ширванын чатма дам-
ларында *тәһкә* өртүкдән истифадә олуwдуғу нәзәрә чарпыр.

Ширван бәшнәләры һөркү вә суваг үчүн кил-саман гаты-
шыг мала ишләдирдиләр. Мала вәситәсилә һөркү үсулуwн
тарихи гәдим дөвләрә келиб чыхыр. Хыныссыда ашкар едил-
миш ерамыздан әввәл II әсрә анд дивар галығы мала илә
һөрүлмүш вә ич тәрәфдән суванмышдыр⁷⁶. Евин диварына вә
дөшәмәсинә хусуси нөв килдән ширә чәкилирди.

Өртүк материалы кими кечмишдә алачыг типли евләрдә
кечә, чадыр, кәһнә палаз вә с. ишләнирди.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән башлајарат
Ширванда иишаат материаллары чешидлиниң дәјнишдји нәзәрә
чарпыр. Игтисади-техники имканларың артмасы вә мәдәни
сәвијјәниң јүксәлмәсн нәтичәсиндә әһалиниң иишаат мәдәниј-
јәтиндә мишарлы тахта, тәһкә, шүшә⁷⁷, сәмент вә с. кими ти-
кити материаллары өзүнә мөһкәм јер тутмушдур.

⁷⁶ Ч. Ә. Хәдилов, Костарилан әсәри, сәһ. 82, 84.

⁷⁷ Гочаларың вердији мәлүмәтә қара, кечмишдә евин пәнчәрәләринә
шүшә әвәзинә јағлы кагыз тутулуwруш.

Социалист ингилабынын гələбәсиндән сонра јаранан техник тарәтти вә эһалинин мадди-рифаһи һалынын көкүндән дәјишмәси нәтижәсиндә иһшаат материалларындан истифадә имканлары мисилсиз дәрәдә кенишләмишдир. Инди Ширван евләринин тикитисиндә шифер, дәмир-бетон, јағлы боја, фанер вә с. б.у киһи мүасир иһшаат материаллары күтләви шәкилдә тәтбиһ едиллр.

Иһшаат техникасы. Евин мүһүм элементләриндән олан тәмәл зонасынын топографик характериндән асылы олараг мүхтәлиф вариантларда дүзәлдилрди. Дағ кәндләриндә бу мәгсәдлә дајаз газылыш хәндәләр ири даш долдуруб араларыны палчыглајырдылар. Дағәтәји кәндләрин торпағы нисбәтән јумшағ олдуғундан тәмәл хәли дәрин газылырды. Ширван дүзәлијинин сучар торпағларындакы кәндләрдә евләрин тәмәли 80—90 см һүндүрлүкдә күрсүлүк⁷⁶, Күрәтрафы кәндләрдә иһә 0,5—0,8 м һүндүрлүјиндә көтүк дајағлар үзәриндә гурулуруду. Бу, бир тәрәфдән рүтубәтин гаршысыны алыр, дикәр тәрәфдән иһә евин дахил фәзасы үчүн «јелкән» шәрәити јаратмағла јајда бүркүнү азалдырды. Чиј кәрпичдән тикилмиш евләрдә диварларын рүтубәт чәкмәмәси үчүн чох вахт онларын тәмәли дашдан гојулуруду.

Евләрин типиндән асылы олараг *дивар* мүхтәлиф иһв иһшаат материалындан тикилдири.

Тәмәл лазиһи һүндүрлүкдә һөрүлдүкдән сонра «шағул» вә «тәрәзи»дән истифадә едилмәклә онун күнчләриндә тин дашлары гурашдырылырды. Һөркүнү шағули вәзијәттә дүз гадырмағ үчүн тин дашларынын арасына «чырпы» тугулуруду. Бонна шағулу чәркә иһнин өнүндән ашағы салламағла һөркүдә әрилийи ашкар едирди. Ики лајдан ибарәт олан диварын чөл үзү јонма, ич үзү иһә чатма даш илә һөрүлүрду.

Ширван әразиси күчлү сејемик зонаја дахил олдуғундан, бұрада диварларын мөһкәмлијинә хүсуси диғгәт јетирилди. Она көрә да көһнә евләрдә диварларын галынлығы бәзән бир метрдән чох олурду.

Ширван евләриндә антисејсмик тәдбир киһи «кәтилли»⁷⁹ һөркү үсулундан кениш истифадә олунмушдур. Белә һөркү үсулуна Азәрбајчанын дикәр етнографик зоналарында да тәсадүф едиллр⁸⁰.

Диварын ағырлығы күтләсини бүтүн һөркү боју бәрәбәр сәрәттә тәнзим едән кәтил палыд, дәмиргара, вәләс вә б. давам-

лы ағач нөвләриндән һазырланырды. Кәтил дүзәлтмәк үчүн узунлуғу 4—5 м олан ағачы дөрдкүнч шәкилдә јонурдулар. Кәтил голлары бир-биринә «кејдирмә», «кәртмә» вә ја «чәп» үсулу илә бирләшдирилди. Диварын кәнарлары илә параләл вәзијәттә узадылыш кәтил голларыны «пүшдабан» вә «јастығ» вәситәсилә бир-биринә бәркидирдиләр. Бир јајда оларағ, һәр чәркәдән сонра евин дөврәси бојуича диварын үзәринә кәтил дүзүлүрду.

Көһнә евләрдә гапы вә пәнчәрәдән башға, чамахатан, тахча, долаб, раф, бәзән өвәрә вә с. б.у киһи дивар ачырымлары дүзәлдилрди. Бу ачырымлар диварын мөһкәмлијинә зәрәр вурдуғундан, бәнналар онлары арха, өн вә јан диварлар үзрә пәјлашдырмаға чалышышлар. Арха диварда ачырымлар даһа чох олдуғундан о, дикәр диварлардан 10—15 см-ә гәдәр галын һөрүлүрду. Дивар ачырымларынын үстү әсәсән «јасты атты», надир һалларда иһә «чатма тағ» үсулу илә бағланырды. Гапы вә пәнчәрә чәрчивәләри дивар ачырымларына «пүшдабан» вәситәсилә бәркидилрди.

Ширван евләри үчүн торпағ дөшмә даһа сәчијјәви олмушдур. Бунун сәбәби торпағ дөшмәнин учуз баша кәлмәси вә кечмишдә мишарлы тахта материалынын чатышмамасы илә изаһ олунур.

Торпағ дөшмәк дүзәлтмәк үчүн евин иһинә 10 см галынлығында нарын торпағ төкүб су чиләјир вә дөјчәләмә үсулу илә бәркидирдиләр. Бир гәдәр гурудугдан сонра үстүндән сувағ вә ширә чәкирдиләр. Чатламанн гаршысыны алмағ үчүн сувағ палчығына саман овхантисы, бәзән һәтта гыл, дүз вә с. гатырдылар. Сувағ ишләрини кишиләр көрүр, ширәләмә илә гадынар мәшғул олурдулар. Онлар вахташыры оларағ хүсуси ширә торпағы илә еви ширәләјирдиләр.

Тахта дөшмә Ширван эһалисинин мәишәтинә кеч дахил олмушдур. Тахта дөшмә әсәсән варлы евләриндә тәсадүф олунурду.

Ширван евләринин даһи «јасты», «балығбелли» вә «чатма» олмағла иһшаат техникасы нөгтеји-нәзәрдән бир-бириндән фәргләнирди.

Јасты даһлар дағлыг Ширванда даһа кениш јайылмышды. Бунун сәбәби әразидә чатма даһ материалынын гытлығы, кәнардан кәтирилдикдә баһа баша кәлмәси вә с. амилләрдә изаһ олунур. Дағ кәндләриндә јағмурлу иғлим шәрәити јасты даһларын үстүнә 80—90 см галынлығында торпағ төкүлмәсини лабүд етмишдир. Она көрә да јасты даһларда торпағ гатынын ағырлығына таб кәтирмәк үчүн милләр сых дүзүлүрду⁸¹. Даһ милләринин башы «кәтил» адланан тиралтын⁸²

⁸¹ Көһнадаһар кәндиндә Сејфәддин Сефәр оғлу Ағаженин 8 м узунлуғунда олан евини даһына 17 әдәд мил гојулушдур.

⁸² Тиралты Азәрбајчанын гәрб зонсында «иал» адланыр.

⁷⁶ «Күрсүлүк» бәзи кәндләрдә «күндүркә» адланыр.

⁷⁹ «Кәтилли» мөһкәмлик әдәбијатина «тахта гураш» ады илә дахил олмушдур. Бах: Ә. В. Сәләмзада, Ә. Ә. Садығзада, Кәстәрилан әсәри, сәһ. 113; Ширванн дағ кәндләриндә кәтилә «диварчы», аран кәндләриндә «чәпбәлд» дейилр.

⁸⁰ М. Н. Нәсирли, Кәстәрилан әсәри, сәһ. 85; Ә. В. Сәләмзада, Ә. Ә. Садығзада, Кәстәрилан әсәри, сәһ. 112—113.

үстүнө гојулурду. Чох вахт миллэрин учлары дивардан хейли кәнара чыхарылыр ки, бу да диварын чөл үзүнә чәкилмиш суваг вә ширәни атмосфер чөлүктүлөриндән горумаг мәгсәди дашыјырды. Миллэрин дивардан кәнара чыхан учлары чох вахт мухтәлиф рәсмли кәсмә нагшлә бәзәнирди.

Дам миллэринин үстүнә әлдәјәнмә тахта дөшәјирдиләр. Ени 18—20, галыңлыгы 4—5 см олан һәмни тахталарын боју ики мил арасындакы мөсафадән артыг олмаурду. Дам тахталары ја нәрмәнди үсулу илә, ја да јан-јана дүзүлүрдү. Тахталар јан-јана дүзүлдүкдә онларын арасына «тамаса» адланан назик вә енисз тахта лөһһәләр гојулурду.

Евә торпагын төкүлмәсәи үчүн тахталарын үзәринә 3—5 см галыңлыгында гаты палчыг—милә чәкирдиләр. Мәланын үстүндән төкүлән торпаг «дамдәјән»⁸³, јахуд «киркино»⁸⁴ илә бәркидилирди.

Даг кәндләринин чохунда јагыш вә гар сујуну ахытмаг үчүн дамларын үстүндә 3—4 јердән дајаз ганов дүзәдиләр вә новча гојурдулар. Сујун кечмәсәи үчүн чох вахт дивар бојунча «шиләсәр» дүзәдилирди.

Јасты дамлар төкчә Азарбајчанда дејил, гоишу өлкәләрдә дә кениш јајылмышдыр⁸⁵.

Балыгбелли дамлар чатма дамларә кечид мәрһәләсәи тәшкил едир. Икيلي вәзифә дашјан бәлә дам ејин заманда таваны әвәз едирди.

Балыгбелли дам формасынын јајылма ареалыны нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, онлар Ширванын аран кәндләриндә үстүнлүк тәшкил етмишләр. Көрүнүр, аран кәндләринин инашаат материалы имканлары бәлә дам формасынын мејдана кәлмәсиндә һәлледичи рол ојнамышдыр. Учуз вә асан әлдә едилән авар вә гамыш аран тикитилләриндә кениш тәتبиг олуурду. Гамыш вә гаргынын дам өртүк материалы кими тәбиги дамын үстүнә нисбәтән аз торпаг төкүлмәсини тәләб едирди. Назик төкмә торпаг лајы исә јагмурлу шәрантдә јасты дамлары әлверишсиз едирди. Бу һал дамларын башга формада тикилмәсини лабүд етмишир. Орта тириң хейли јухары галдырылмасы нәтижәсиндә дам «балыгбелли» форма кәсб етмишир. Бу исә чатма дамларә мәхус инашаат үнсүрләринин јаранмага башладыгыны көстәрир.

⁸³ Буна «банчу», «дәјәнәк» дә дејиләр.

⁸⁴ Энкахаран кәндиндә буна «дијиргәз» дејиләр.

⁸⁵ Бах: Н. А. Кисляков. Жилища горных таджиков бассейна реки Хингоу, СЭС, II буряхылыш, 1939, сәһ. 155; Јени дә онун. Персия, Среднеазиатский этнографический сборник (бунаан сонракы сәһифәләрдә: СЭС), 1953, № 3, 3. А. Никольская. Из истории аварского жилища, «Советская этнография» (бунаан сонракы сәһифәләрдә: СЭ), 1947, № 2; Б. А. Калоев. Поселение и жилища агулов, КСИЭ АН СССР, М., 1955, № 23, сәһ. 39; М. Н. Нәсирли. Көстәрилән әсари, сәһ. 87—88.

Чатма дамларә ики вә ја дөрдјамачлы формада тәсадүф едилир. Ширванда икијамачлы чатма дамлар үстүнлүк тәшкил едир. Буна бә'зән «салјани дам» да дејилирди. Бунаан фәргли оларәг дөрдјамачлы дамлар «гајтарма» адланырды.

Өртүк материалы чәһәтиндән чатма дамларын авар, тахтапуш, тәнакә вә с. нөвләри гејдә алынышдыр.

Икијамачлы чатма дамлар инашаат техникасы чәһәтиндән ики вариантда — «булулу» вә «гочлу» тикилирди.

Булулу чатма дамы тикмәк үчүн коллә диварларын үстүнә 2—2,5 м һүндүрлүјүндә бир чүт дирәк бәркидиб, онлары «булу» адланан тир вәситәсилә бирләшдирдикдән сонра үзәринә саллама⁸⁶ дүзүрдүләр. Саламаларын бир учу булу тириңә, ди-кәр учу исә евин габаг вә арха диварларынын торпагыны үзәринә гојулмуш кәтилә сөјкәнирди. Саламаларын үстүндән көндәлән вәзијәтдә габырга вурулдугдан сонра авар голларыны дүзүб үзәрини торпаглајырдылар. Тез бәркимәк үчүн бә'зән торпага бир гәдәр күл дә әләвә олуурду. Бә'зи кәндләрдә аварын үстүнә торпаг төкүлмүрдү. Бу һалда авары күл-кәк апармасын дејә онун үстүндән бир нечә әдәд дөшәмә гојулурду.

Гочлу чатма дамы тикмәк үчүн әввәлчә гочлары үчбучаг шәклиндә бир-биринә көртмә вә ја кениртмә үсулу илә чатырдылар. Буна «дам чатысы», «чатма» вә ја «гајчы» да дејил-лирди.

Чатмаларын мөһкәм олмасы үчүн гочларын һәр биринин алтына «замың» адланан ағач дирәкләр вурулурду. Гочларын үстүндән габырга вурулдугдан сонра авар голлары дөшә-нирди.

Чатма дамын өртүк материалы тахтапуш вә јахуд кирәмит олдугда габыргалар нисбәтән сых вурулурду.

Гајтарма чатма дамлар нисбәтән сонралар јаранмышдыр. Гајтарма дамын башлыча инашаат элементләринин ады (ава гоч, бала гоч, тин гочу, әтәклик, замың вә с.) онун јерин мән-шәјә малик олдугуну сөјләмәјә әсас верир.

Адәтән гајтарма дамлары дүлкәр тикирди. Лакин авар өртүклү икијамачлы чатма дамларын тикилмә техникасы нис-бәтән басит олдугундан, ону һәр кәс өзү дә бачарырды.

Чатма дамларын мүһүм мәншәт вә тәсәррүфат әһәмийјәти мејвә гурутмаг, гурд сәхламаг, анбар вә с. кими мухтәлиф мәгсәдләрә истифадә олунмасыдыр. Она көрә дә чатма дам-ла јашајыш отагынын сых әләгәси олурду. Бана чыхмаг үчүн адәтән ејванда нәрдиан гојулурду. Бан мәншәт бөлмәси кими истифадә олундугда, јашајыш отагынын биринин ичиндән она илләкән дүзәдиллирди.

⁸⁶ Саллама Ширванан мухтәлиф кәндләриндә «гоч» («гож»), «гајчы», «дөшәмә», «чаты ајгыч» вә с. адлар илә дә мә'лум иди.

Евләрин мүнүм мәншәт вә иншаат элементләриндән бири дә *ејвандыр*. Хүсусилә исти иглим шәрәнтиндә ејван ачыг һавада динчәлмәк, сәрһи һәмкәлик жаратмаг бахымында олдугча әлверишли иди. Ондан, көмчинин, мәншәт бөлмәси вә мөтбөх киими дә истифадә олунурду.

Ширванын топографик зоналарынын иглим шәрәнти илә әләгәдәр олараг, бурада ејванлар енли вә енсиз олмагла ики вариантда тәсадүф олунур. Аран кәндләри үчүн характерки олан енли ејванлар исти иглим шәрәнтиндә јай јерләшкәси киими истифадә едиллирди. Ејванын 3,5—4 м-ә гәдәр енли олмасы евини дахили фәзасыны изафи күнәш радиәсијасындан горујурду. Даг кәндләриндә бу чәһәтә ештијач олмадыгындан ејван енсиз (2—2,5 м) тикилирди.

Ширванда ејваны «ешик», «сындырма», «сејван» ады илә мөлүм олан мөхтәлиф вариантлары јаранмышдыр. Бунларын иншаат элементләри (ејван фәшләри, сүтунлар, сүтунбашы, пәрјан, өртүк вә с.) ејни иди. Ејван киничи мәртәбәдә дә олдугда оңун гаршысында мөһәмчәр, голтуғалты вә шилләкән дүзәдиллирди. Күресүлү евләрдә бунлардан әләвә, гүбба (ајаглыг), алт пәрјан, сүтунгалты вә с. олурду.

Даг кәндләриндә ејваны бир, јахүд һәр ики башы диварла әһәтә олунурду⁸⁷. Аран кәндләриндә сәмт күләјинин гаршысыны алмаг үчүн ејванын бир тәрәфинә дивар чәкилирди. Бу һалда һәмни диварда бухары дүзәдилләрәк ејванын бир башы мөтбөх киими истифадә едиллирди. Әксәр һалларда исә ејван һәр тәрәфдән ачыг олурду.

Шамаһы, Лаһыч вә Бағгалда «сијирмә шәбәкәли» ејванларда да раст кәлишир.

Евләрин планы. Етнографик материаллар асасында Ширван евләринин мөхтәлиф планда тикилдији мөзјјәләшдирилмишир. Бу чәһәтдән дүзбұчагы планда тикилмиши *бирмәртәбәли* евләр вахтилә үстүлүк тәшкил етмишир. Бунларын арасында тәкоатагы евләр даһа арханк саяшлыр. Вахтилә тәкоатагы евләр һәм јашајыш, һәм дә тәсәррүфат мәгсәди илә биркә истифадә олунмушдур.

Ширван евләринин дикәр план формасы мәншәт вә тәсәррүфат бөлмәләринин гәти сүрәтдә ајрылмасы шәклиндә тәзаһур едир. Евләрин ики бөлмәјә: јашајыш вә истеһсал-тәсәррүфат бөлмәсинә ајрылмасы, һәр шејдән әзвәл, аиләнин ичтиман вәзјјәти вә мадди һәјәт шәрәнти илә үзв сүрәтдә бағлы олмушдур. Ев саһибинин ичтиман вәзјјәтиндән асылы олараг, белә биналарда отагларын сајы мөхтәлиф (2—3 отагдан ибарәт) олурду. План чәһәтиндән бу чүр евләр «дүздәмә», «кәл-

лаји» вә «гоша кәллаји» олмагла мөхтәлиф вариантда тәсадүф едиллир (II табло).

Дүздәмә планлы евләрдә отаглар чәркә илә јан-јана тикилирди. Әксәр һалларда ики отагла ибарәт олан белә евләрдә отаглар арасында ејван васитәси илә әләгә јаранырды. Нәдир һалларда отаглар арасында дәһлиз⁸⁸ олурду. Отагларын бири һәм үмуми јашајыш отагы, һәм дә мөтбөх киими истифадә едиллирди. Бурада хәрәк һазырланыр, јемәк јејилир, бир сыра мәншәт вә тәсәррүфат ишләри һәјәта кечилирди. Дикәр отаг исә гонаг вә јатаг отагы киими истифадә олунурду. Бу отаг мөзјјән мүддәт «кәлини отагы» киими дә ишләдиллирди.

Кәллаји вә гоша кәллаји планда тикилмиши евләр ән чох аран вә дағәтәји кәндләрдә тәсадүф олунур. Белә планлашдырма евләрин формача јыгчам олмасына вә оңун бөлмәләри арасында дахили әләгәнин артмасына имкан јарәдирди. Кәллаји планлы евләрдә бир вә ја ики отаг дүз дикәр отаг исә оша кәндләән тикилирди. Гоша кәллаји евләрдә кәндләән отаглар мәнзилни һәр ики башыны әһәтә едилди. Дијаллы кәндинин сакини Мөһсүн Әһмәд оғлу һачыјевни еви гоша кәллаји планда тикилмишир.

План чәһәтиндән Ширванын күресүлү евләри дә дүздәмә, кәллаји вә гоша кәллаји олмагла мөхтәлиф формада тикилирди.

XIX әср Ширван евләри арасында *икимәртәбәли* евләр дә тәсадүф олунурду. Варлы зүмрәләрә мәхсус олан белә евләрдә бәзән отагларын сајы 20-јә чатырды⁸⁹.

Икимәртәбәли евләр хүсусилә даг кәндләри үчүн даһа сәчијјәви олмушдур. Бунун сәбәби еразинин мүрәккәб габарымы, техникки имканларын артмасы вә иншаат хәрчләринә гәнаәт едилмәси илә изаф олунур. Бу мәсәләдә тәсәррүфат мәшәтинин дә аз ролу олманмышдыр. Икимәртәбәли евләрин алт мәртәбәсинин тәсәррүфат бинасы (төвлә-анбар, иш-истеһсал отагы, е'малатхана, дүкан вә с.) киими истифадә олунмасы иншаат хәрчләринин хејли азалтмаға имкан верирди. Планлашдырма чәһәтиндән икимәртәбәли евләр дүздәмә, кәллаји вә гоша кәллаји олмагла үч вариантда тәсадүф едиллир. Икимәртәбәли евләрдә отаглар, адәтән, тәкчәркәли, нәдир һалларда исә икичәркәли планлашдырылырды.

Ев дағын дөшүндә, тикиликдә биринчи мәртәбәдәки отаглар үст мәртәбәнин ејванынын алтына дүшүрдү. Бу һалда мәншәт отагларына кириш јолу ја биринчи мәртәбәнин шилләкән гәфәси, ја да киничи мәртәбәнин ејваны васитәсилә олурду.

⁸⁷ Ејваны јан диварлары мәрмарлыг әдобијјатина «ант» диварлары» ады илә дахил олмушдур. Бах: Ә. В. Саламзада, Ә. Ә. Садыгзада, Көстәрилян әсәри, сәһ. 53.

⁸⁸ Азәрбајҗанын дикәр етнографик зоналарында буна «гошана» дејилди. Бах: М. Н. Нәсирли, Көстәрилян әсәри, сәһ. 87; Ә. В. Саламзада, Ә. Ә. Садыгзада, Көстәрилян әсәри, сәһ. 53—54.

⁸⁹ М. Н. Нәсирли, Көстәрилян әсәри, бах: СМОНПК, 29-чу бур., сәһ. 60.

Евин бахары дагын дөшүнө тәрәф олдугда, јашајыш бөлмәси тәсәррүфат бөлмәсинин үстүнә дүшүрдү. Бу һалда икинчи мәртәбәнин еваны һәм дә мәнзилин кириш јолу ролуну ојнајырды. Алт мәртәбәси дүкан, е малатхана вә с. мәгсәдләрлә истифадә едилән бә'зи евләрдә исе мәртәбәләр арасында әләгә јаратмағ мәгсәдилә «дәрибуни» адланан пилләкан дүзәлдилдириди. Белә евләр ән чох Лаһыч вә Басгалда кениш јайылмышды.

Лаһычда Султан Султановун сијирмә шәбәкәли еви иккимәртәбәли јашајыш бинасынын этнографик чәһәтдән марағлы бир вариантны тәшкил едир. Бу евин биринчи мәртәбәсиндә отағлар гоша чәркәлидир. Күчә сәмтинә олан өн чәркәдә төвлә, һәјәт тәрәфдәки арха чәркәдә исе ичәрисинә «курсу» гојулмуш «гышотағы» вә тәсәррүфат бөлмәси (иш-истеһсал отағы, анбар вә с.) јерләшир. Бундан әлава, икинчи мәртәбәјә галхмағ үчүн һәмнин чәркәнин баш тәрәфини пилләкан гәфәси тәшкил едир. Төвләнин гапысы далана ачылыр.

Евин икинчи мәртәбәсиндә узунлуғу 10, ени 3,8 м олан бөјүк бир отағ вә онун гаршысында шәбәкәли еван јерләшмишиди. Арәкәсмә илә ајрылмајан јашајыш отағынын ики јердән гапысы вардыр. Ики дәјлә гурама гапыларын баш тәрәфиндә зәнкин орнаментли шәбәкә илә бәзәдилмиш «нәфәслик» гојулмушдур. Һүндүрлүғү 40 см, ени 1 м олан вә ики симметрик һиссәјә ајрылмыш һәмнин нәфәсликәрә шүшә салынмамышдыр. Көрүнүр, еванын сијирмә шәбәкәли олмасы сајәсиндә јаранан микроглим нәфәслијин шүшә илә тутулмасынын лүзүмеүз етмишиди. Јашајыш отағынын күчә сәмтинә баһан арха диварында күләфирәнки гапысы вә онун һәр тәрәфиндә бир чүт шәбәкәли панчәрә вардыр. Отағын галан диварларында чамаһатан, таһча вә раф јерләширилмишиди. Јәј јерләшкәси кими истифадә олуван еванын һәр ики башы диварла, өн тәрәфи исе сијирмә шәбәкә илә өртүлүмүшдүр. Еванна алт мәртәбәнин дөһләзиндәки пилләкан илә галхылыр. Һәјәтә биринчи мәртәбәнин даланындан кечирләр. Даланын күчә тәрәфиндә һәнчәмәли алағаны вә онун ортасында адам кечмәк үчүн «алгапысы» дүзәлдилмиш вә үзәринә тағгалбаб асылмышдыр.

Ширванын ән'әнәви јашајыш евләри арасында имарәт типли евләр даһа мүрәккәб плана малик олмасы илә фәргләннүрдиләр. Варлы зүмрәләрә мәхсус олан белә евләр ел арасында чох вахт «вар евләри» адланырды. Чохотағлы имарәтләр тәкчә јашајыш вә мәншәт бөлмәләринин (јатағ отағы, јемәк отағы, ағалы отағлары, мәтбәх вә с.) сајы чәһәтиндән дејил, һабелә тәсәррүфат бөлмәләри (анбар, гурағлығ, дүкан) вә һанб-һөкәр үчүн нәзәрдә тутулмуш әлава отағлары илә дә фәргләннүрдиләр. Бир гајда оларағ «вар евләри»ндә «бәзлик» бөлмәси ме'марлығ тәртиби чәһәтиндән зәнкин олурду. Чох вахт

бу бөлмәдәки ағалығ отағларынын гаршысы шәбәкәли ејванла әһәтә олунурду. Имарәт типли евләрдә «диб еви» адланан гадын бөлмәси нәзәр-диггәтдән кәлтәр саһадә планлашдырылды. Јаранмыш ән'әнәјә көрә «диб еви»нә кәнар адамлар, һәтта айланнән һәмәһрәм үзвләри дә кечмирди.

Лаһыч сақини Һачы Гурбанын 72 отағдан ибарәт иккимәртәбәли имарәти шәһәрсалма принсипи әсасында тикилмишиди. Отағлар дүзбучағлы планда олан дахили һәјәтин әтрафы бојунча тикилмәклә ону дөрд тәрәфдән гапалы вәзијјәтә салмышдыр. Она көрә дә дахили һәјәт евин шимал вә чәнуб сәмтиндәки дөһлиз вәситәсилә кирмәк олур. Мәртәбәләр арасында әләгә дахили һәјәтин күнчләриндән икинчи мәртәбәнин еванына галхан пилләкан вәситәсилә һәјәтә кечрилирди. Евин мәншәт вә тәсәррүфат бөлмәләри (јатағ отағы, гонағ отағы, мәтбәх, јемәк отағы, гадын вә киши бөлмәси, иш-истеһсал бөлмәләри) арасында әләгә сүрәтили ејван вәситәсилә јаранырды. Имарәтин арха тәрәфиндәки бајыр һәјәт тәсәррүфат мәгсәдилә истифадә олунурду. Чарваларлар јүкләрини бураја бошалдыр вә орадан дә јүкләниб сәфәрә јолланырдылар.

Евләрин дахили сәһманы. Ширван евләринин дахили сәһманы этнографик баһымдан хүсуси марағ доғурду. Әһалинин мәншәтинә мебел кеч дахил олдуғундан евләрин дахили сәһманында узун мүдәат Шәрг дәби Шәрг сәлиғәси өзүнү сахламышды⁹⁰. Аилә мәншәтинин, демәк олар ки, бүтүн проселәри (јемәк, динчәлмәк, јатмағ, ев-истеһсалат ишләри вә с.) иһгилабдан әввәл Азәрбајҗанын башга зоналарында олдуғу кими, Ширванда дә дөшәмә үзәриндә ичра олунурду. Бу спесифик хүсусијјәт дөшәмәнин сәлиғә илә тәртибләнмәсини лабүд едирди. Евин торпағ, јахуд кил-саман дөшәмәси бәркидикдән сонра онун үзәринә хүсуси палчығ ивүтүндән һазырланмыш ширә чәкилирди⁹¹. Ев сәһибини иһтисади имканындан асылы оларағ ширәләниш дөшәмәнин үзәринә һәсир, палаз, кечә, халча вә с. салынырды. Имканы оланлар дөшәмәјә халча-сүзәни вә ја тахта-мичә палаз сәрирди. Гапынын чәһәнки истисна олмағла, дөшәмәнин әтрафы бојунча дөшәкчә, һимдәр, мүтәккә вә балыч дүзүлүрдү. Варлы евләриндә бу тәртибәт даһа зәнкин олурду. Аилә башчысы, ағсағгал вә ја гонағ үчүн ајрыча һазыланчы гојулурды. Бир гајда оларағ халча дөшәниш евин диварына гәшәнк гәтәләр чәкиләрди.

Јемәк сүфраси вә чај дәскаһи дөшәмә үзәриндә гурулдуғундан орталыға дәстәрхан сүфрә салынарды. Аилә үзвләри, һәр кәс өз мөвҗејиндән асылы оларағ, бардаш гурубу

⁹⁰ Надир һалларда бә'зи зијали аиләләриндә стол, стул, диван вә с. бу кими мәншәт әшјаалары ишләннүрдиләр.

⁹¹ Ширван үчүн евләри ширләма ән сәчијјәни һал иди. Тәсәдуғи дејил ки, мөһәсир колхозчу аиләләри дивар вә дөшәмәни иһди дә ширләләрләр.

сүфрә атрафында отурадылар. Јухары башда јаша көрә ай-
ләнин һөрмәтлн үзвләри әлжәрдиләр.

Сојуг вахтларда гызынмаг үчүн күрсүдән истифада олунур-
ду. Бир гајда оларга күрсү отағын ортасында гурулурду. Әксәр
евләрде күрсү дөшәмә үзәриндә газылмыш дајаз чаладан,
квадратшәкилл алчаг миздән вә онун үзәринә салынмыш
бөјүк «күрсү јорғанш»ндан ибарәт олурду. Бәзи евләрде исе
чала әвәзинә чугун мангал вә јахуд кил күрә гојулурду. Күрә
вә ја чалаја түстүсү чәкилмиш көз төкдүкдән сонра онун дөв-
расинә нимдәр дүзүб отурурдулар. Һәтта ғышда бу сајагла
күрсүнүн атрафына јер салыб јатырдылар.

Ғышда аилә үзвләри төкчә гызынмаг мәгсәди илә дејил,
асудә вахтларында да күрсү атрафына топлашырдылар.
Мәшгулијәт мәгсәди илә күрсүнүн үстүнә чох вахт ичәриси
хушкбар долу сини гојулурду. Чај истәјәнләрә күрсүнүн ја-
нында даим исти сахланылан гафәдан вә ја автафадан чај
сүзүлүб вериллирди.

XIX әср Ширван евләринин дахили сәһманында дигтәти
чәлб едән дикәр мәшшәт элементи *чамахатан* иди. Даш вә
кәрнич һөркүлү евләрде чамахатан тахминән сии 1 м, һүндүр-
лүјү 1,5 м олан дивар батағындан ибарәт олурду. Онун әсас
вәзифәси мәшшәт мүхәллафатыны (јорған-дөшәк, палтар,
мәтбәх әшјалары, бәзән азугә вә с.) сахламагдан ибарәт иди.
Чох вахт мәшшәт шәјләрини сангын вә мөфрәшә јыгыб чама-
хатана гојурдулар.

Ев саһибинин ичтиман-игтисади вәзижәтиндән вә евин ти-
пиндән асылы оларга чамахатанлар мүхтәлиф өлчүдә дүзәл-
диллирди⁹². Јерли адәтә көрә, кәлинин чәһизләри арасында
чамахатан пәрдәләринин олмасы мәчбури иди. Она көрә дә,
адәтән тојдан әввәл оғлан евиндәки чамахатанларын өлчүсү
көтүрүлүрдү. Аиләнин игтисади имканындан асылы ола-
раг чамахатан пәрдәси баһалы ипәк вә ја учуз памбыг парча-
лардан дүзәлдиллирди. Ип тахылмыш пәрдәләрин баш тәрә-
финә рәнкбәрәнк парчалардан гыјгач бүкүлмүш пәрдәбашлы-
ғы тутулурду.

Човустан вә багдаты евләрде чамахатан әвәзинә евин бир
тәрәфиндә тахтадан ажрыча јүк јери дүзәлдиллирди. Онун гар-
шысына бојвәбој, јахуд аракасма пәрдә тутулурду.

Күндәлик һәјәтдә аз ишләдилән гижмәтли сахланчлары
бохча вә мүчрүләрә јыгыб тахчада сахлајырдылар. Бухары-
лы евләрде тахчалар симметрик вәзижәттә бухарынын һәр
ики тәрәфини тутурду. Чамахатандан фәргли оларга, тахча
пәрдәләри һача тикилирди. Варлы евләриндә тахчалара зәр
буталы мәхмәр пәрдәләр вә зәрәндазлар ворулурду.

⁹² Евин бөјүкүјүндән асылы оларга чамахатанга сајы мүхтәлиф олур-
ду. Адәтән, отағын өлчүсү метрә дејил, чамахатанларын сајы илә һесаб-
ланырды.

Ғадын зинәтләри зәриф мүчрүләрдә, тој-дүјүн либасы исе
кимха вә ја тирмә бохчалара бағланыб тахчада сахланылыр-
ды. Бәзән тахчаја чәфтәли гапы дүзәлдиллирди. Ширван ев-
ләринин дахили сәһманына рөвнәг верән чамахатан вә тах-
чалар әһалинин мәшшәтинә мебелин дахил олмасыны үзүн
мүддәт ләнкитмишди. Одуr ки, чамахатан вә тахчаја һәтта
мүасир колхозчу евләриндә дә раст кәлмәк олур. Һазырда даг
кәндләриндә чамахатана гапы вә аракасмәләр дүзәлдиб шкаф
кими истифада едәнләр дә аз дејил.

Евләрин дахили сәһманында *рәф* мүһүм јер тутурду. XIX
әсрдә *мәтбәх* һәлә јашајыш бөлмәсиндән гәти шәкилдә ајрил-
мадығындан габ-гачаг јашајыш отағындакы рәфдә сахланы-
лырды. Рәф ики гајдала: дивар боју баты шәкилдә, јахуд
онун сәтһиндән 15—20 см-ә гәдәр ирәли чыхмыш тахта гур-
шаг формасында дүзәлдиллирди. Евин арха вә кәллә диварла-
рында дүзәлдилән рәф орта боју адама, хүсусилә гадына бој
верә билчәк һүндүрлүкдә олурду. Мис, сахсы, кашы вә чини
габлар мүәјјән гајда илә рәфә дүзүлүрдү. Рәф үзәриндәки габ-
ларын чешиндә әсасән аиләнин игтисади вәзижәти ајдынлаш-
дырылды.

Сон вахтлар тикилмиш колхозчу евләриндә рәфин арадан
чыхдыгы мушаһидә олунур. Шкаф, буфет, сервант вә с. авадан-
лыгларын мүасир мәшшәтә дахил олмасы онун арадан
чыхмасына сәбәб олмуштур.

Даг кәндләриндә евләрин дахили сәлигәсиндә дигтәти чәлб
едән мәшшәт элементләриндән бири дә *өварә* иди⁹³. Өварәли
евләрә Лаһыч вә онун атраф кәндләриндә даһа чох тәсадүф
олунур. Лаһычдакы көһнә евләри әксәријјәтиндә «өварә» ин-
ди дә галмагдадыр. Өварә чох вахт күнчдә, бәзән исе арха
диварын ортасында һүндүрлүјү 2, сии 1 м олан дөрдүкүч гә-
фәсә формасында дүзәлдиллирди. Онун новчасы диварын ичи
илә еинб үмуми күрәбәндә гөүшүлүрдү. Өварәнин өнүндә ја га-
пы дүзәлдиллир, ја да пәрдә чәкилирди. Өварә әсасән чиммәк,
«гүсул алмаг» мәгсәдилә, һадир һалларда исе ајагјолу⁹⁴ ки-
ми истифада олунурду.

Евләрин дахили сәһманында *бухары*⁹⁵ да мүһүм јер тутур-
ду. Јашајыш бинасынын типиндән асылы оларга, бухары һәм
евин кәллә диварынын мәркәзиндә, һәм дә јухары күнчләри
бириндә дүзәлдиллирди. Даш вә кәрнич һөркүлү евләрдә о, ди-
варын ичиндә очаг јери вә түстү борусундан ибарәт бошлуг

⁹³ «Өварә» тат дилиндә «өв—су, «варә»—ахыдан, јә'ни су ахыдан ма'-
насында ишләнир.

⁹⁴ Гочалар онун ајагјолу мәгсәдилә ишләнмәсинин сәбәбинин тап ады-
вети илә изаһ едиләр. Она көрә дә өварәдә гәдим гәср типли евләрә мах-
сус ишшәт элементләринин архаик галыгы ки-ми бахмаг ләзим кәлир.

⁹⁵ Ширван кәндләринин чохунда бухары әвәзинә «очаг» истилаһы иш-
ләнир.

шәклиндә турулурду. Варлы аилләрин евиндә бухарынын бәзәк тәртибатына хусуси диггәт јетрилирди. Лаһында һачы Ханәһмәдин евиндәки бухарылар бәдин тәртибатына көрә камил сәнәт әсәри тәсирни бағышлајырды.

Бағдаты евләрдә «сәбәтбача» адланан хусуси бухары нөвү дүзәлдилрди. Бу мәгсәллә үзәриндә дешиклар ачылмыш гөвсвары дирәк ағачыны евин јухары күнчүндә, јердән 1 м һүндүрлүкдә дивара бәркидрдиләр. Соңра чубугларын јоғун башыны һәмни дешикләрә тахыб сәбәт шәклиндә һөрүр вә һәр ики үздән палчыг илә сувајырдылар. Сәбәт-бачанын башы дамын күнчүндә ачылмыш бачаја говушурду. Јанғын төрәт-мәмәк вә түстүнү јахшы чәкмәк үчүн бачанын башы һөрүлүб дамдан хејли јухары галдырылырды⁹⁶.

Човустан типли евләрдә отағын бир күнчү чий кәрничлә бухары шәклиндә һөрүлүрдү. Јанғын баш вермәсин дејә бәзән евин бухары олан кәллә дивары бүтөвлүкдә кәрничлә һөрүлүрдү.

Мүасир дөврдә ғыздырычы вәситә кими тәнәкә вә ја чугун собалардан кениш истифадә олунур.

Тәсәррүфат тикилиләри

Әһалинин мәншәт тәрзи илә әләгәдар олараг, Ширванда мүхтәлиф сәчијјәли тәсәррүфат тикилиләринә тәсадүф олунур. Гојунчулугла бағлы олан тәсәррүфат тикилиләри (баныстан, ағыл, күз, вана, көјәбахар вә с.) әсәсән Ширван дүзүндә, ғисмән исе Гобустан кәндләриндә јајылмышдыр. Дәјә, јахуд күмхана барамачылыгла, ипәк карханасы, мискар е'малатханасы, дәмирчихана, даббагхана вә с. кими тәсәррүфат биналары исе сәнәткарлыгла мәшғул олан кәндләрдә кениш интишар тапмышдыр. Булардан әләвә, Ширванда үмуми сәчијјәли тәсәррүфат вә истеһсал-мәншәт тикилиләри (төвлә, пәјә, гураглыг, баһарбәнд, анбар, тәндирхана, кәнди вә с.) дә олмушдур.

Тәсәррүфат тикилиләринин мигдары һәр аиләнин малик олдуғу тәсәррүфатын һәмми вә характери илә мүәјјән едилр. Истеһсал әләтләри вә гошғу һејванлары олмајан рәнчбәр аиләләринин һәјјәтиндә тәсәррүфат биналарынын мигдары голчомаг аиләләринә нисбәтән аз иди.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кими, тәсәррүфат биналарынын чоху һәјәт дахилиндә, евә битишк вә ја ондан аралы тикилрди. Бәзи һалларда күмхана һәјјәтдән кәнарда, тут бағынын ичиндә олурду. Даг вә дағәтәји кәндләрә исе, бир ғәјдә олараг, евин биринчи мәртәбәси тәсәррүфат бөлмәси кими истифадә едилрди.

Тәсәррүфат биналары јерли учуз материаллардан (чајдашы, гарғы, ағач, ајыбаласы вә с.) тикилрди.

⁹⁶ Мә'лумат Тәзәкәнд сәкини Әлиғә Фәрһад оғлу Мәммәдовдан алынмышдыр.

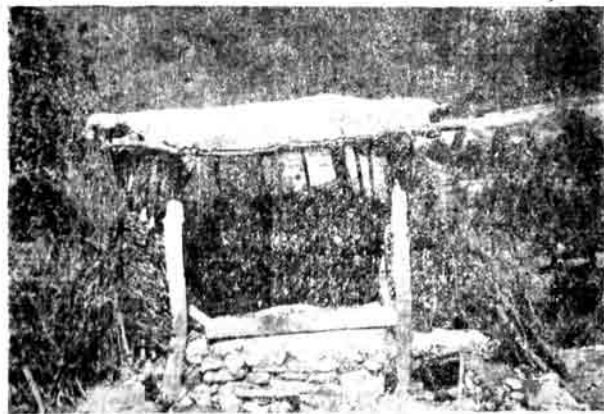
Истифадә мәгсәдләриндән асылы олараг Ширванын фәрди тәсәррүфат тикилиләри үч група бөлүнүр:

а) мәншәт тикилиләри: тәндирхана, анбар, кәнди, гураглыг, көмүрданныг вә с.

б) һејвандарлыгла әләгәдар тикилиләр: пәјә, төвлә, баныстан, күз, ағыл, көјәбахар, басдарај⁹⁷, баһарбәнд, самандыг, чардаг, һин вә с.

в) истеһсал биналары: кархана, е'малатхана, дүкан, дөвил⁹⁸, даббагхана.

Ширван кәндләриндә фәрди тәсәррүфат тикилиләри ичәриндә тәндирхана хусуси јер тутур. О, тәндир вә очаг үзәриндә гурулмуш чардаган ибарәт олурду. Дөрд дирәк үзәриндә гурулмуш тәндирхана ејни заманда мәтбәх вәзифәсини дә дашыјырды. Бу һалда онун јаиллары үч тәрәфдән чыг, чәпәрә вә јахуд кәһнә палазла тутулурду. Тәндирхананын дамы јасты вә маили олмагла ики формада дүзәлдилрди. Бәзән тәндирин үстү ачыг галырды. Бу һалда тәндир вә очаг һәјјәтин һејван кечә билмәјән саһәсиндә гурулур, чох вахт исе онларын әтрафында алчаг «сәки» дүзәлдилрди.

Ғәчү шәкил. Тәндирхана.

Хусуси мүлкијјәт шәрәитиндә һәр бир кәндли аиләси мүәјјән мигдар ев тәсәррүфатына малик иди. Азугә вә тәсәррүфат

⁹⁷ Ат халхалына аран кәндләриндә «басдарај» дејилр.

⁹⁸ Бу истиһал әзмәк, сыхмаг, басмаг мә'насына верән «давить» сөзүндән дүзәлән «давильная», јә'ни «барамә басылан јер» мәфһумуну билдир.

аләтләрини сахламаг үчүн арыча анбар тикилирди. Тахыл анбары јашајыш бинасына јахын вә тәһлүкәсиз јердә, чох вахт евин габагында дүзәлдилрди. Даг вә дагәтәји кәндләрдә евин биринчи мәртәбәсиндәки отаглардан бири анбар кими истифадә олуурду.

Јохсул кәндлиләрин әксәријјәти тахыл вә ја ун сахламаг үчүн кәнди⁵⁹ дүзәлдиләр. Кәнди ики үсулда һазырланырды. Мешәјә јахын олан кәндләрдә ону бөјүк сәбәт формасында чубугдан һөрүр вә һәр ики үзүнә суваг чәкирдиләр; бә'зән исе ону хусуси палчыгдан дүзәлдиләр. Әксәр һалларда кәнди ики кәздән ибарәт олуурду. Бунларын бириндә тахыл, дикәриндә ун сахланылырды. Күрдәмич кәндиндә Чәмил Нәчәф оғду Гәдимовун евиндә гәјдә алынмыш кәнди јашајыш отагынын бир күнчүндә гојулмушдур.

Кәнд әһалиси мүүјјән истиһсал аләтләрини (хыш, мала, котан, бојундуруг, араба вә с.) гајгы илә сахламаг мәгсәди илә өз һәјәтиндә гураглыг тикирди. Гураглыг хусусилә атмосфер чөкүнтүләри чох олан даг вә дагәтәји кәндләрдә даһа кениш јайылмышды. Дүзбучаглы планда тикилән гураглыг чох вахт чатма дамлы олуб аварла өртүлүрдү. Јасты дамлы гураглыгын үстүнә от таясы јығылдыгындан ону пәјә вә төвләјә јахын тикирдиләр. Бә'зән гураглыгын јанларыны чубуг вә ја гаргы илә һөрүб үстүндән суваг чәкирдиләр. Бу һалда ондан күмхана кими дә истифадә олуурду.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдуған сонра коллектив тәсәрруфатын јаранмасы фәрди әкинчилик аләтләринә олан еһтијачы аралан галдырды. Она көрә дә гураглыг әввәлки әһәмијјәтини итириб аралан чыхмаға башламышдыр.

Кечмиш мәһиәтәни спесифик чәһәтләри бә'зи тәсәрруфат тикиләнләрини олмасыны зәрури едирди. Белә ки, кечмишдә евләр күрсү илә гиздирылдыгындан хејли мигдарда көмүр тәдарүкү тәләб олуурду. Көмүрү јагышдан муһафизә етмәк үчүн арыча көмүрләннәг тикилирди. Аләтән о, күрсү гојулмуш отагын јахынлығында, чох вахт исе ева битишик һалда ишә едиллирди. Муәсир дөврдә күрсү кими, көмүрләннәг дә өз әһәмијјәтини итирмишдир.

Тәдиг олуған дөврдә һәр бир кәнди әһалиси мүүјјән мигдар мал-гараја, гошгу вә миник һејванларына малик иди. һејванларын сахланмасы вә јемләnmәсн илә әлағәдар бир сыра тәсәрруфат тикилирди дүзәлдиллирди.

Сәбүт вахтларда мал-гара пәјәјә салынырды. Ишәат техникасына көрә гәзмәдан аз фәргләнән пәјә һәјәтин бир тарафиндә тикилир вә аракәсмә васитәсилә башға бөлмәләрдән

ајрылырды. Пәјәнин һәјәт дахилиндә јерләшмәсини мухталиф вариантына тәсадүф олуур. Әксәр һалларда о, евдән аралы, бә'зән исе она битишик тикилирди. Даг кәндләриндә пәјә бир гајда олараг, јашајыш бинасынын биринчи мәртәбәсиндә олуурду. Чох вахт пәјәдә ағач аракәсмә васитәсилә «дәһизилыг», јахуш «бузовлуг» бөлмәси ајрылырды. Тәсәрруфаты кичик олан касыб кәндлиләр һәтта гошгу вә миник һејванларыны да сагмал мал-гара илә ејни пәјәјә салырдылар. Варылар гошгу вә миник һејванлары үчүн арыча төвлә тикирдиләр. һәтта онлар сагмал һејванлар вә субај мал-гара үчүн ары-ајрылыгда пәјә тикирдиләр. һејванларын јемләnmәсн

5-чи шәкил. Вана.

үчүн пәјәнин арха дивары бојунча ахыр дүзәлдиллирди.

Кечмишдә Ширванын даглыг вә дагәтәји зонасында чарваларлыг кениш иштишар етдијиндән, кәнди тәсәрруфатында атчылыг вә дөвәчилик мүүм јер тутурду. Бакы—Тифлис дәмиз јолу чәкиләнәдәк Ширванда ат вә дөвә илә јүкдашыма кениш јайылмышды. Бунула әлағәдар олараг, ат вә дөвә үчүн һүндүр вә кениш төвлә тикилирди. Чајдашы вә ја ајыбаласындан дүзбучаглы планда тикилән төвлә јасты вә ја чатма дамлы олуурду. Төвләнин чатма дамы аварла өртүлүрдү.

Гојунчулуг мүстәсна олмагда, Ширванын һејвандарлыг тәсәрруфатында јем тәдарүкү (от, саман, көвшән вә с.) әсас јер тутурду. Она көрә дә алафы сахламаг үчүн талвар, саманлыг вә с. тикилирди.

Бунлардан башға аран кәндләриндә вана, кәрәскә, гузу,

⁵⁹ کندی (кәнди)—тахыл сахламаг үчүн кәлән дүзәлдилмиш бөјүк габ.

(Бәх.) Б. Миллер. Персидско-русский словарь, М., 1960, сәһ. 409).

кузу, банистан, баһарбәнд вә с. д. ниша едилдрди. Баһарбәнд истисна олмагла, дикәр тикилиләр гојунчулулг тәсәррүфаты үчүн нәзәрдә тутулурду.

Колхоз гурулушуну гәләбәсиндән сонра гејд олунан тикилиләрнин бир һиссәси фәрди кәндли тәсәррүфатында өз әһәмијәтини итириб арадан чыхмышдыр.

XIX әсрдә Ширванын тәсәррүфат һәјәтында кустар сәнәткарлыг да мһүм јер тутурду. Бу, кәндли һәјәтләриндә ајрыча истәһсал бөлмәсинин лабүдлүјүнү тәләб едилди. Барамачылыгла мәшгул олан кәндләрдә ипәк гурунуу бәсләмәк үчүн *дајә* (кумхана) тикилирди. Әксәр һалларда дајә «кәррик» адланан түт бағынын ичиндә тикилирди. Н. А. Абелов XIX әср дәјәләрини тәсвир еләрәк көстәрир ки, гамышдан тикилмиш дәјәнин узунлугу 15—20, ени 6—7 аршыи олурду. Чатма дамы дәјәләрини гапысы гаргыдан дүзәлдилди. Ишыг вә һава пәнчәрәси дәјәнин гаргы диварынын араларындан кеңирди. Бә'зән онун гаргы диварлары палчыг илә суванырды. Дәјәнин дөшәмәси торпагдан олурду¹⁰⁰. Барама гурунуу бәсләмәк үчүн дајәдә 3—4 гат тәрәчә дүзәлдилди. Гышда дәјәдә саман, күләш вә дикәр шејләр дә сахланылырды¹⁰¹. Ширванын аран кәндләриндә дајә тикмәк үчүн «пасна» адланан јан дирәкләрин үстүнә «пәрјан», орта дирәкләрин үзәринә исә тир гојдугдан сонра оилары салламалар васитәсилә бирләшдирир, гамыш вә аварла өртүрдүләр. Дәјәнин јанларына «тапан» адланан гамыш чәтән тутурдулар.

Ширванда шарбафлыг сәнәти гәдим тарихә маликдир. Тәдиг олунан дөврдә әксәр аилләләр өз евләриндә шәхси еһтијачларыны өдәмәк үчүн ипәк вә ја јун парча истәһсал едилдиләр. Буниула јанашы ајры-ајры шәхсләрин хүсуси *ипәк карханасы* да вар иди. 1841-чи илә анд сәнәдләрин бириндә Ширван гәзәсиндә 74 ипәк карханасынын олдуғу хәбәр верилир¹⁰². Бу чәһәтдән Бағгал кәнди хүсусилә фәргләнирди. XIX әсрин икинчи јарысында ипәкчилик тәнәззүл етмәси илә әләгәләр олараг бурада карханаларын сајы хејли азалмышды. Буна бахмајараг, К. А. Сатуинин јаздыгына кәрә, 1895—1896-чы илләрдә Бағгалда 11 ипәк карханасы галмагда иди¹⁰³.

Һәр бириндә 10-а гәдәр дәзкәһ јерләшән¹⁰⁴ бу карханалар әсәсан евләрин алт мәртәбәсиндә тәк отагдан ибарәт олурду. Кечән әсрин 40-чы илләринә анд олан вә Ширванда карханаларын вәзијәтини характеризә едән бир сәнәлдә «кархана-

ларын Асија үслубунда тикилмиш даш биаларда јерләшдији» хәбәр верилир¹⁰⁵.

Тәдигит олунан дөврдә Лаһыч кәндиндә мискәрлик, даббарлыг, сийләһсәзлыг, әттарлыг, әчзачылыг, дәмирчилик, башмагчылыг, тохучулулг вә с. кими пешә саһәләри һәлә дә галмагда иди. Лаһыч итгисидијјатынын бу спесифик хүсусијјәти бурада е'малатхана типли бир сыра тәсәррүфат биаларынын тикилмәсини зәрури етмишдир.

Адәтән мискәрхана вә дәмирчианалар јашајыш биаларынын биринчи мәртәбәсиндә тәк отагдан ибарәт олурду. Лаһыч бу мәгсәд үчүн бә'зән ајрыча бииа тикилирди. Мискәр е'малатханалары габаг тәрәфдән кенши гапы вә пәнчәрә ачырымына малик олмасы илә сәмијјәләнирди. Е'малатхананы дахили сәһманы истәһсал алатләрини јерләшдирилмәсинә үјгүн шәкилдә гурулурду. Көрүк әсмаг үчүн онун дамында хејли јоғун орта тир олурду. Көрүјүн арха тәрәфинә көмүр јыгылырды. Мискәрлик мәмулаты чох вахт е'малатхананын өзүндә сатылырды. Бу, онун дахили сәлигәсинә тә'сир көстәришдир. Белә ки, сатлыг мәнсуллар ја е'малатхананын дахиндә көз габагына дүзүлүр, ја да онун диварларындан асылырды.

Дәмирчи е'малатханасы мискәр е'малатханасындан о гәдәр дә фәргләнирди. Бу пешә ән чох Дәмирчи кәндиндә¹⁰⁶, гисмән исә Әһән¹⁰⁷ вә Мәрәзә¹⁰⁸ кәндләриндә кенши јайлымышдыр.

XIX әсрин сонларында Шамаһы гәзәсиндә 58 даббагхана олмушдур¹⁰⁹. Уфунәт ији вердијиндән чох вахт о, јашајыш биасындан хејли аралы, әксәр һалларда исә ахар су кәнарында тикилирди. Онун ичәрисиндә ири даббаг чәнләри дүзүлүрдү.

Азәрбајҗанда Совет һакимийјәти гурулдуғдан сонра хүсуси мүлкијјәт психолокијјасы доғуран кустар мүүссисәләрин фәалијјәти дајандырылды. Беләликлә, кустар сәнәткарлыгла әләгәдар олан тәсәррүфат биаларынын арадан чыхмасы үчүн зәмин јаранды.

¹⁰⁰ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 160.

¹⁰¹ Јенә арада, сәһ. 229.

¹⁰² ЛМДТА, ф. 1268, с. 1, иш 216, в. 24 (бах: Ә. С. Сумбатзада. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71).

¹⁰³ Труды Кавказской шелководственной станции (бундај совраки сәһифәләрдә КШС), XI чилд, Тифлис, 1904, сәһ. 7.

¹⁰⁴ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 184.

¹⁰⁵ ЛМДТА, ф. 1268, с. 1, иш 216, в. 41—42 (бах: Ә. С. Сумбатзада. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71).

¹⁰⁶ К. Хатисов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 324.

¹⁰⁷ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177.

¹⁰⁸ СМОМПК, XI бур., сәһ. 155.

¹⁰⁹ Ә. С. Сумбатзада, Көстәрилән әсәри, сәһ. 99, 18-чи чәдвәл.

КЕЈИМ ВӘ БӘЗӘКЛӘР

Ән'әнәви кејим типләринин өјрәнилмәси халг һәјатынын бир сыра мүнһүм мәсәләләрини тәдгиг етмәк үчүн гүјмәтли фактик материал верир. Хүсусилә халгын мәшһәт тәрзи, итисади вә мәдәни һәјәт сәвијјәси, естетик зөвгү, үмумијјәтлә онун милли хүсусијјәтләри кејим вә бәзәккләрлә даһа габарыг шәкилдә әкс олунур. Милли кејим типләри узун тарихи дөвр әрзиндә формалашдығыдан онларын тәдгиги халгын мәншәји мәсәләсинин өјрәнилмәси үчүн дә зәнкин материал верир. Ән'әнәви кејим вә бәзәккләр һәмчинин өзүндә синфи тәбәғәләшмәни ајдын әкс етдирир.

Ичтинмаи-итисади һәјәтдә баш верән дәјишикликләр кејим элементләринин инкишаф динамикасына дәрин тә'сир кәстәрир. Бу чәһәтдән гадын кејимләри нисбәтән мұһафизәкардыр. Ширванын дағ кәндләриндә гадын кејим типләринин бә'зи элементләри һазырда да галмагдалыр.

Ширван әһалисинин ән'әнәви кејим формаларынын өјрәнилмәси она мәхсүс спесифик мәнәлли хүсусијјәтләри үзә чыхармаға вә Азәрбајҗанын дикәр этнографик зоналары, һәтта дикәр гоншу халгларла онун мәдәни-тарихи әләғәләрини изләмәјә имкан верир.

Ширван әһалисинин ән'әнәви кејимләринә даир јазылы мә'лумат олдуғча аздыр. Вахтилә Ширванда олмуш харичи сәјјәһләрын экзотик сәчијјәли гејдләриндә кејим типләринин (чуха, архалыг, көјнәк туман, гуршаг, папаг, башмаг вә с.) адыларына вә бә'зи ипәк парча нөвләринә аид мә'лумата тәсәдүф олунур¹. Бу мә'луматлар чох вахт Умумазәрбајҗан маһијјәти дашыдығындан Ширван кејимләри һаггында конкрет тәсәвүр јарада билмир. Бунлара әсасән халг кејимләринин мәнәлли хүсусијјәтләринин изләмәк олмур. Һәмнин тәдгигатчыларынын чоху јерли әһалинин мәдәни ирсинә сәтһи мүнәсибәт бәс-

ләмиш вә јерли мәдәнијјәт үчүн аз сәчијјәви олан архаик еләментләри габарыг вермәјә чалышмышлар. Буна бахмајараг әсәрдә һәмнин мә'луматлардан јери кәлдикчә чөл материаллары илә мұғајисәли шәкилдә истифадә олунмушдур.

Кејим материалларынын һазырланмасы

Ширванда натурал вә јарымнатурал тәсәррүфат һәјатынын узун мүддәт давам етмәси ән'әнәви кејимләрә дәрин тә'сир кәстәрмишдир. Бу шәрәнтдә кејим материаллары (дәри, көн, јун, ипәк, памбыг вә с.), демәк олар ки, һәр бир аиләнин өзүндә һазырланырды. Бунуила јанашы, Ширванда сәнәткарлығын јүксәк дәрәчәдә инкишафы сатып алма мә'мулатын чешидини артырмышдыр. Бу чәһәт шәһәр әһалисинин мәшһәтиндә даһа ајдын нәзәрә чаршырды.

Этнографик материаллар кәстәрир ки, Ширван әһалисинин кејим материаллары ичәрсиндә јун вә ипәк парчалар әсас јер тутмушдур. Азәрбајҗанын башга зоналарындан фәргли олараг, бурада јун парча—шал јер һанасында дејил, хүсуси мүтәһәррик дзәкаһда тохунурду.

XIX әсрдә Ширванын дағ кәндләриндә шал тохучулугу ев иешәси сәвијјәсини ашараг кустар сәнәткарлыг сәчијјәси кәсб едирди². Н. А. Абеловун јаздығына көрә, Ширванда һәр бир аиләнин өз еһтијачыны өдәмәк мәгсәдилә тохудуғу шалдан башга, Химран-Зәнки, һәфтәсијаб, Чүлјан, Дахар-Мулух, Зарат-Хејбәри, Ашағы Зарат вә Мәлһән кәндләриндә «базар шалы» адланан јун парча истеһсал олунурду³. Мөвчүд материаллар бурада шал тохучулугунун һәтта әмтәә характери алдығыны сөјләмәјә әсас верир. «Гафғаз» гәзетинин 1882-чи ил нөмрәләринин бириндә Химран вә һәфтәсијаб кәндләриндә гиш ајларында һәр бир аиләдә 100 әдләд гәдәр сатлыг шал тохундуғу хәбәр верилир⁴. Н. А. Абеловун јаздығына көрә, сабыг Көјҗај вә Шамаһы гәзаларындан һәр ил Шамаһы базарына 5—6 миң әдәд шал чыхарыларды⁵.

Ширванда шал тохучулугунун башга бир сәчијјәви чәһәти һәмнин ишин мүстәсна олараг кишиләр тәрәфиндән һәјәта кечирилмәсиндән ибарәтдир.

¹ Бу барадә этрафи мә'лумат алмаг үчүн бах: О промышленности в Шемахинской губернии, «Журнал Министерства Государственных Имуществ (будан сонрагы сәһифәләрдә: «Журнал МГН»), 1850, XXXV, № 7—8; Н. А. Абелов. Кәстәрилян әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., К. Хатисов. Кәстәрилян әсәри; Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья, Бах: СМОМПК, XI бурәхилиш, Тифлис, 1891 вә с.

² Н. А. Абелов. Кәстәрилян әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177.

³ «Гафғаз» гәзет, 1882-чи ил, № 311, сәһ. 2—3.

⁴ Н. А. Абелов. Кәстәрилян әсәри, сәһ. 178; шал сабыт әндәздә тохундуғундан кечмишдә әдәд һесабы илә сатылдырды. Гочаларын вердији мә'лумата көрә, биширилдикдән сонра шалын узунлуғу 15 аршин гәялдыр.

Бир гаджа оларга шал күзөм јундан⁶ тохунурду. Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, Көјчәј газасы кәндлери күзөми Ширван дүзүндөн јайлаглара галхан елатлардан, Шамахи газасынын кәндилери исе Гобустан тәрәкәмәләриндөн⁷ сатын алырдылар. Нәм дә гузу күзөминини шалы даһа зәриф олдуғундан гојун күзөмини нисбәтән јүксәк гижмәтләндирилди. О дөврүн пул мезәнәсинә әсәсән гузу күзөминдөн тохунмуш шалын чүтү 9 манатдан 12 манатадәк јүксәк гижмәтә сатылдығы һалда, гојун күзөминдөн һазырламыш шалын чүтү 5 манатдан 10 маната гәдәр ашағы гижмәтә сатылдырды⁸. Сәчијәви һалдыр ки, Көјчәј газасы кәндилери шалы гојун, Шамахи кәндилери исе гузу күзөминдөн тохујурдулар.

Күзөм јунун боллуғу чәһәтиндән Ширван зәнкин хаммал еһтијатына малик иди. XIX әсрин 30-чу илләринә анд статистик мә’луматдан Ширванда һәр ил 430 миңдән 680 миңә гәдәр гојун сахландығы мә’лум олур⁹. Ширванда шал истеһсалыны зәури едан мұһум амилләрдән бири мәнә күзөм еһтијатынын боллуғу олмушдур.

Етнографик материаллардан мә’лум олур ки, тохучулар күзөми нәм нағд пулла, нәм дә натурал гаджада, шалын өзүнә дәјишидирмәк јолу илә әлдә едирмишләр. Шалла сөвдә заманы парчанын нөвүндән (јалынгат, әмәлә, икигат) асылы оларга, онун мезәнә гижмәти нәзәрә алындырды. Бир гаджа оларга гузу күзөми чәки илә, гојун күзөми исе сәј һесабы илә сатылдырды¹⁰.

Ингилабдан әввәл Зарат кәндинин эн пәркар тохучуларындан олмуш Кәримшаһ кишинин вердији мә’лумата кәра, изафи иткијә јол вермәмәк вә иш просесини сур’әтләндирирмәк мәгсәдилә күзөми дарамајыб «јај» адланан хүсуси әләтлә атырдылар. Бу мәгсәдлә үч нәфәр һаллач јан-јана отуруб, бири дикәриннә өтүрмәклә күзөми јадан кечирди. Нәллач тәк олдугда атма әмәлијјатыны үч дәфә тәкрат едирди. Бу ишлә кишиләр мәшгул олурдулар. Лакин шалын иһнин чәһрәдә гадынлар әјириди.

Мөвсүм әриндә һәр гадын орта һесабла 300—350 кә-а гәдәр јун әјириди. Азәрбајчанын дикәр этнографик зоналарнда олдуғу кими, Ширванда да ип сағдан сола әјириди. Икигат, јахуд үчгат тохунан шалын «әриш» вә «арғачы» чәһ-

⁶ Халг арасында пәјыз јуһуна «күзөм», јаз јуһуна исе «јапагы» дејилди.

⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177; Кечмишдә мәлдарлығла, хүсусилә гојунчулуғла мәшгул олан әһали «тәрәкәмә» адланырды.

⁸ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 178.

⁹ В. Легибьтов. Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисса, СПБ., 1836, сәһ. 139.

¹⁰ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177; Гырхылмыш һәр гојун күзөми «бир әдәд јун» һесаб олмуурду.

рәдә бүкдәририлди. Тохунмаздан әввәл ип гыртыз илә сыйрылыб дүјүрдән тәмизләнирди.

Мүтәһаррик шал дәзкаханын иш принципи шарбаф дәзкахларындан (гановуз, атлаз, тафта, дараји, колагајы гә с.) о гәдәр дә фәргләнмирди. Нәр ики системдә узатма иһләри нирә васитәсилә «ағыз» ачыр, атма иһи мәклик васитәсилә онларын арасындан кечирилди.

Үфүги дәзкахларын ајағла иһләдилән мүтәһаррик нөвүнүн мејдана кәлмәси ерамызын I—III әсләринә анд едилди¹¹. Мүтәһаррик дәзкахларын илк вәтәни Месопотамија, Сурија вә Иран һесаб олунур¹². Азәрбајчанда шал дәзкаханын мејдана кәлмәси тарихини дәгиг сөјләмәк олмур. Лакин бу тип дәзкахын башга халғлар (күрчү¹³, чечен¹⁴, тачик¹⁵, кумык¹⁶, башгырд¹⁷, осетин¹⁸, Коми¹⁹, чуваш, Мари, Удмурт²⁰ вә с.) арасында јайылмыш вариантларынын мүгајисәси Ширван дәзкаханын јерли хүсусијјәт кәсб етдијини сөјләмәјә әсас верир²¹.

Шал «јалынгат», «әмәлә» вә «икигат» олмағла үч нөвдә тохунурду. Јалынгат тохунмуш шалын нәм әриши, нәм дә арғачы биргат, әмәләнн әриши икигат, арғачы биргат, икигатын нәм әриши, нәм дә арғачы икигат әјирилди. Оһа кәрә дә јалынгат тохунмуш шала 20 кирвәнкә күзөм сәрф олундуғу һалда, әмәләјә 25 кирвәнка, икигата исе 30 кирвәнкә күзөм иһләнирди. Әмәлә шалын әриши, икигатын исе нәм әриши, нәм дә арғачы чәһрәдә бүкдәририлди.

Әмәлә вә икигат тохунмуш шал даһа мөһкәм вә давамлы олдуғундан јүксәк гижмәтләндирилди. Күн әриндә бир, бирјарым шал тохујурдулар. Нәтта пешәкар тохучулар арасында күндә бир чүт шал тохујанлар да олурмуш²².

¹¹ Н. Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье, М., 1956, сәһ. 239.

¹² Јенә орада, сәһ. 239—241.

¹³ Народы Кавказ, II һисса, М., 1962, сәһ. 257.

¹⁴ Народы Кавказа, I һисса, М., 1960, сәһ. 353.

¹⁵ М. С. Андреев. Таджик долины Хуф, Душанбе, 1958, сәһ. 202—203.

¹⁶ С. Ш. Гаджиева. Кумык, М., 1961, сәһ. 78.

¹⁷ С. И. Руденко. Башкиры, М., 1955, сәһ. 154.

¹⁸ Б. А. Калоев. Осетины, М., 1967, сәһ. 76.

¹⁹ В. Н. Беллицер. Очерки по этнографии народов Коми, М., 1958, сәһ. 111.

²⁰ А. А. Ходосов. Качество древних, М., 1930, сәһ. 58; В. Н. Беллицер. Народная одежда удмуртов, М., 1951, сәһ. 24—25.

²¹ Шал истеһсалы барада атрафлы мә’лумат алмағ үчүн бах: А. Н. Мустафајев. XIX әсрдә Ширванда шалтохума дәзкахы, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрлари (Тарих, фәләфә ва һүғү сәријасы)», 1968, № 4.

²² Бу мә’луматы Зарат кәндинин гөча сәкиһләри Бајрам, Ахуналы вә Кәримшаһ киши хәбәр вермишләр.

Кечмишдә, бир гайда оларга хам шалы «биширдиләр»²³. Шалы биширмәк үчүн евин бир тәрәфиндә гарым газыб оң төкүр вә үзәрини тахта илә өртүрдүләр²⁴. Ики нәфәр үзбәүз отуруб гайнар суда исладылмыш шалы тахтанын үстүндә аягалары илә өвкәләшдириб вә вахташыры үстүнә исти су төкүрдүләр. Тахталарын арасындан галхан бухар шалын тохумаларыны сыхлашдырыб онлары бир-биринә кипләшдирди. Шалын биширilmәси үч дәфә тәкрар едилдири. Хам шал биширилдикдән сонра онун ени вә узунлугу мувафиг сурәтдә гысалырды. Буна «тәпмә шал» дежилдири.

Шал башлычы оларга киши үст кейимләринин (чуха, бүрмә, башлыг, шалвар, долаг вә с.) назырланмасына сәрф олунурду.

Кечмишдә парча тохумаг үчүн тәкчә гојун јуну дејил, дөвә јуну вә «гәзил» адланан кечи гылындан да истифада едилдири. Хүсусилә, дөвә јунундан Шамахыда әлә нөв маһуд тохунурду. 1865-чи илдә Шамахы шәһәриндә 19 маһуд карханасы ишләјирди²⁵.

Кечмишдә Ширван әһалисинин мәшәтиндә мұхтәлиф нөв ипәк парчалар мұһүм јер тутурду. Ширван Азәрбајчандә ипәкчилијин гәдим вәтәнләриндән һесаб олунур. Бурадә ипәкчилијин кешиш јайылмасы сәјәсиндә нәлә орта әсләрдә Шамахы шәһәри Шарј илә Гәрә арәсында мұһүм тицәрәт базаларындан биринә чеврилмишиди. Бураја дунјанын бир чох өлкәсиндән (Һиндистан, Иран, Әфианыстан, Түркия, Орта Асија, Франса, Нолландија, Инкилтәрә, Италия вә б.) тачирләр кәлирдиләр²⁶.

Зейналабдин Ширваннин јаздыгына көрә XVIII әсрин 90-чы илләриндә Шамахы шәһәриндә дараји, тафта вә гановуз тохујан 1500 тохучу карханасы олмушдур²⁷.

Ширвадә јерли ипәк парча истеһсалы—шарбафлыг ев пешәс вә кархана тохучулугу (әмтәә истеһсалы) олмагга ики формада тәсадүф едир. Ширванын аран кәндләриндә о, ев пешәс сәчијәси дашыјырды. Күмдарлар барама мәһсулунын мүүјјән һиссәсини өз истеһлақлары үчүн сәрф едилдиләр. Бу мәгсәдлә бараманы бишириб илә назырлајырдылар. Әл ији васитәсилә иләдән сап дүзәлдилдири. Буна «кечи», дежилдири-

²³ Н. А. Абелов бу процесин «биширмә» дејил, «бәсмә» адландырыр. Бах: Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 178.

²⁴ Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, шалын биширilmәси процесин өмәт үзәриндән асылмыш узунсов тәпмәдә ичра едиләрмиш, Бах: Онун кәстәрилән әсәри, сәһ. 178.

²⁵ ЛМДТА, ф. 1263, иш 16, в. 145 (бах: Ә. С. Сумбатзядә. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 61).

²⁶ Ф. Әлијев. Шималди Азәрбајжан шәһәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 95.

²⁷ Җ. З. Ширванни. Бустанүссәјәһә, Тейран, Ичри, 1315, сәһ. 318. Бах: Р. Ә. Бәбәханов, Ф. С. Садыгов. Һачи Зейналабдин Ширванни, Бақы, 1961, сәһ. 20.

ди. Гадынлар кечи сапдан јер һанасында мұхтәлиф чешиддә ипәк мәмулаты—чечим тохујурдулар. Чечим «һәмийан», «оба-кәзәр», «саја» олмагга үч нөвдә тохунурду. Чечим тохумагга гадынлар мәшгул олурдулар. Узунлугу 6 аршин, ени јарым аршин олан бир чечим 8—10 күнә тохунурду²⁸.

Ширвадә кархана шарбафлыгынын әсәс мәркәзләри Шамахы шәһәри, Басгал вә Мүчү кәндләри иди.

Хам ипәји Шәки, Гарамәрјәм, Бығыр, Вәндәм, Гутгашен, Исмајыллы, Ордубад, Кутанис вә Сәмәргәнддән кәтирирдиләр. Јахшы «сајар вердији» үчүн тәчүрбәли шарбафлар Гәбәлә вә Гарамәрјәм ипәјини үстүн тутурдулар.

Мәлум олдугу киши, ипәк биләваситә тохума просесина даһил олмаздан әввәл бир сыра вә техник-истеһсал просесиндән кечирди. Әввәлчә барама богулур, сонра сабулу суда гайнадыларга «манчылыг» васитәсилә ачылырды. Бундан сонра о «чархто» адланан дәзһадә товланараг «кәләф», јахуд «товлу» һалына салынырды. Бу, «хам ипәк», јахуд «хама» адланырды. Дагылмамаг үчүн хам ипәк кәләфләри «баг» һалына салынырды.

Әсләр боју барама садә халг үсулу илә богулмушдур. Бараманы һәсир, јахуд палаз үзәринә сәрәрәк бир нечә күн гызмар күнашин алтында гурутмагга богурдулар. Лакин XIX әсрин сонларында бухарла ишләјән ипәкәјирән фабрикләрдә барама бухарла богулурду²⁹.

Богулмуш бараманы сәңиб сафындан ипәк телли чәкир, харабындан илә назырлајырдылар.

Барамадан ипәк телли чәкмәк үчүн «манчылыг» адланан хүсуси әләтдән истифада олунурду. Манчылыг чугун вә ја мис тijaндан, гәз ағачындан назырланмыш чархдан (кәләфчандан), гаргара вә гајышдан ибарәт олурду. Бараманы ачмаг үчүн тijaна су долдуруб ичәрисинә сабуи дограјырдылар. Сабуилу су гайнадыгдан сонра әввәлчәдән нөвләрә ајрылмыш бараманы³⁰ онун ичинә төкүрдүләр. Бир гәдәр гайнадыгдан сонра ики нәфәр ону сүпүркә илә јарым саат әрзиндә дөјәчләјирди. Сүпүркәјә илмишиш телләрин учуну фырланмагга олан чарха бәнд едиб ачылмыш ипәк телләрини она сарыјырдылар. Чархдан чыхарылмыш ипәк телләри «кәләф» адланырды. Кәләфләри әввәлчә илыг, сонра ахар сојуг суда јујуб сабундан тәмизләјирдиләр. Бундан сонра кәләфи кәлкә јердә һачалар

²⁸ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 174—175.

²⁹ М. Ә. Исмајылов. XX әсрин әввалләриндә Азәрбајжаннын кәнд тәсәрууфаты, Бақы, 1960, сәһ. 106.

³⁰ 5—6 нөвә ајрылан бараманын әлә нөвү «иңкәбел», он иштиг нөвү исе «томпал» адланырды. Фирәк вә јалон (јашыл) барамә сортлары даһа јүксәк гижмәтләндирилади. Мисир барамасы сапынын узунлугу (30—42 м), мөһкәмлији, әриф вә парлаг олмасы илә фәргләнири.

үзәриндә дајанан узун гаргы васитәсилә сәриб гурудурдулар. 3 пуд гуру барамдан бир пуд хам ипәк әлдә едилди³¹.

«Гафгаз» гәзетинин 1854-чү ил нөмрәләринин бириндә јер-ли ипәксарыма техникасындан белә бәһс едилди: бу иш хусуси пешакәр усталар тәрәфиндән көрүлдү. Онлар јәј фәслиндә аршын јарым диаметри олан кәләфачаны вә мис тижаны һејвана жүкләјиб кәндбәкәнд көзирдиләр. Адәтән барама сәһиләринин һәјатиндә бу мәгсәдлә хусуси чардаг олурду. Чардагын ичиндә күрә вә онун гаршысында јерә басдырылмыш ики әдәд дирәк олурду. Сөвдәләшдикдән сонра усталар дәрһал кәләфачаны дирәкләрин ортасына бәркидиб тижаны гурудурдулар. Кәләфачан вә тижан һәр јердә ејни өлчүдә олдуғундан бу иш чох тез вә асанлыгла көрүлдү. Сонра тижана су төкүб алтында очаг галајырдылар³².

Кәзәрки сәјјар манчылыгчылардан башга Ширванда хусуси ипәксарыма карханалары да олмушдур. 1863-чү илдә Шамахыда 13 ипәксарыма карханасы ишләјирди³³. «Сарај» адланан бу карханалардан биринин тәсвиринә «Гафгаз» гәзетиндә тәсадүф едилди: бу е'малатханалар чардаг алтында чәркә илә јерләшән чижәрнич собаларындан ибарәт олурду. Бир-биринә битишик олан собаларын һәрәсинин үстүндә бир әдәд дәрин мис тижан олурду. Она битишик олан аршын јарым диаметри ағач чарх ајагла һәркәт етдирилди³⁴.

Хам ипәк кәләфләринин әсәс нүстәриләри шарбафлар иди. Онлар кирвәнкә һесабы илә сатын алдыглары ипәк кәләфләринин јенидән биширидиләр. Чүнки хам ипәк дәзкахда чәтин тохундуғундан бир гәјда олараг ону сабуилу суда биширидиләр. Ипәк дүзкүн биширилдикдә онун телләри «дәнәвәр» олур вә јакшы ачыларды. Онун бишмә мөғамы өлдүкдә тифтикләниб килкәләширди. Бууну нәтичәсиндә кәләфләрдәки ипәк телләринин бир һиссәси долашыг дүшүрдү. Белә кәләфләри ачмаг чох чәтилләширди. Она көрә дә бишмиш кәләфләри ачыб јенидән сарымалы олурдулар. Тохуначаг мәмулатын нөвүндән асылы олараг, ипәк телләри кәләфдән ачылып икшәр, үчәм вә с. олмагла «күпү» адланан хусуси аләтә сарынырды. Бу әмәлијатла мәшгул олан устаја «наггат»³⁵, һәмнин проседа тәтбиг олунан дәзкаха исә «наггат дәзкахы» деји-

³¹ Кечмишдә бирәма ачмагла мәшгул олан хусуси манчылыгчылар бар иди. Онлар зәһмәт наггыны натурал шәкилдә, јәһин һәр 10 кәлбир барамдан бир кәлбир нагг алырдылар.

³² «Гафгаз» гәзети, 1854-чү ил, № 54.

³³ ЛМДТА, ф. 1268, иш 4342, в. 194.

³⁴ «Гафгаз» гәзети, 1901-чи ил, № 6.

³⁵ «Рәбәчә «наггат» 1) сәк пулу гәлп пуддан ајара биләг;

2) бир шәјин јакшысыны пиндән ајыран мә'наларында ишләнир. Бах: Әрәб вә фарс сөзләри дүғәти, Баки, 1966, сәһ. 467.

лирди³⁶. Бир гәјда олараг наггат вәзифәсиндә гадынлар ишләјирдиләр.

Күпүјә доланмыш ипәк телләриндән һәм «лүлә» сарыныр, һәм дә «чиллә» чәкилирди. Чиллә һазырлајан устаја «каратан», лүлә сарыјана «сарычы» вә ја «лүләвәкил» дејилирди. Парча мәмулатынын нөвүндән вә чешиндән асылы олараг, лүлә вә чиллә телләринин сәји дәјиширди. Мәсәлән, гановуз назик тохундугда онун лүләси ики телдән, галын тохундугда исә 3—4 телдән ибарәт сарынырды.

Лүлә «дөвр» адланан ири чархлы чәһрәдә һазырланырды. XIX әсрин сонларындан јерли ипәкешимә аләтләри тәдричән Москва ипәк фабрикляриндә тәтбиг олунан карасларла әвәз олунмушдур³⁷.

Дәзкахда тараз ишләмәк үчүн чилләни икинчи дәфә галајаданы, тараган вә ја күл сујуна бишириб ишшаста вә кәлләсујуна салыр, сонра күпүн алтына сәриб гурудурдулар. Тамам гурудугдан сонра «галәмәк»ләрә долајырдылар. Бу ишлә мәшгул олан уста «карачы», һәмнин просеи исә «карачы еләмә» адланырды.

Карачыдан гәјымтыш чиллә «нирә» вә «шана»дан кечирилмәк үчүн тәрраһа верилди. Тохуначаг мәмулатын нөвүндән (атлаз, мов, дараји, гановуз, кәләгајы, чаршаб вә с.) асылы олараг тәрраһ «әрд» вә «мәррә» һесабы илә чиллә тәјаларыны чарпазлајыб нирә вә шанаја дүзүрдү³⁸. Бундан сонра чилләни «баста чәкиб» тохумага башлајырдылар. Бу ишлә «каркәр» вә онун көмәкчиси—«пәстәкәр» мәшгул олурду. Парчадан фәргли олараг, кәләгајы һәм дә бојаныр вә нахышланырды. Бу әмәлијатла да хусуси усталар—рәнкәсәзлар мәшгул олурду. Онларын иши «күп бојагчылыгы»ндан хејли фәргләширди.

Ән'әнәви күп бојагчылыгында рәнкләрин бөјүк һисми тәби бојаг биткиляриндән алынырды. Бојаг мәгсәдлә тут вә гөз јарпагы, гөз кәзәли, нар багыгы, алма, алча, һејва, кәпәли, әрик, шафталы, палыд, гарагај, көјәм, ағчагајын, гызылағач вә б. ағачларын багыгындан истифадә олунурду³⁹.

Ипәк парча мütәһәррик тохучудуг аләти олан шарбаф дәзкахында тохунурду. Вахтилә Ширванда дарајы, тафта, атлаз,

³⁶ Наггатлыг барадә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Н. Мустафајев. XIX әсрин согу вә XX әсрин башлалариндә Ширванда наггатлыг, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфа вә һүгүг серијасы)», 1974, №1, сәһ. 77—87.

³⁷ М. Ә. Исмајилев. Көстәрилан әсари, сәһ. 109.

³⁸ Тәрраһлыг пешасы барадә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Н. Мустафајев. Ширванда тәрраһлыг, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфа вә һүгүг серијасы)», 1976, № 1.

³⁹ Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: Н. Ильини. Куре крапильного производства, I вьеса, СПб., 1874; А. Х. Роллов. Дикорастущие растения Кавказа, их распространение, свойства и применение,

гановуз, һабелә кәләгаҗы, һәләбәт, чадра вә с. кими мухтәлиф һөв шәк мәмулаты тохумушдур. Буларын һәр бирини тохума техникасы фәргли хуәсунҗәтә малик олдуғундан шәк дзәкһалары бир-бириндән фәргләнирди.

Кечмишдә Шамахи шәһәриндә чохлу тичарәт дүкәнларды вар иди. Әһали һәмийн дүкәнлардан јерли вә харичә парчалары сатын алырды. Бунуила јанашы ингилабдан әввәл Азәрбајҗанын һәр јериндә олдуғу кими, Ширванда да сәјҗар тичарәт кениш јайылмышды. Сәјҗар тичарәтлә кәндбәкәнд кәзәп чәрчи вә бафајчылар⁴⁰ мошғул олурдулар.

Кечмишдә памбыг парча тохучулугу (чулфачылыг) Ширван әһалисини тәсәррүфәт мәншәтиндә јер тутмаса да, бурада шилә, гәдәк, чит, без, чуна вә с. кими сатыналма парчалардан истифадә олунурду⁴¹. Гочаларын вердији мәлумата кәра, без ән чох Ордубад, Нахчыван вә Кәнчәдән кәтирилирди. Хуәсуилә Кәнчә бәзәзалары Ширвана тез-тез мал кәтирәришләр.

XIX әсрин икинчи јарысындан етибарән мануфактура вә ја фабрикдә тохума памбыг парчалар Ширван әһалисини мәншәтинә дахил олмага башламышдыр. «Фирәнк чигги», «рус чигги», «Тағыјев ағы», «Прохоро ағы» вә с. кими памбыг-парча адлары гочаларын һафизәсиндән һәлә дә сийлимәһәндир. Русија илә тичарәт әлағәләринин артмасы вә XX әср индустриәләриндән етибарән Бахыда тохучулуг фабрикаларини мејдана кәлмәси илә әлағәдар оларак Ширванын куестар парча истеһсалы тәдричән тәнәззүдә уграмышдыр.

Ширван гадынларынын палтары вурдуғу бир сыра бәзәкләр (бафта, чапара, сармә, гаракөз, һәрәми, шәмс вә с.) куестар үсулла һазырланырды. Метал бәзәкләри јерли зәркөр вә күмүшбәндләр дүзәлдирдиләр.

Ширван әһалисини кәјим мәншәтиндә кәндәри мәмулаты мүнүм јер тутурду. Бу мөгсәдлә ев һејванларынын дәрсииндән һәм хам, һәм дә ашыланмыш һалда истифадә олунурду.

Ашыланма сәнәтини сирләри Ширван сәнәткарларына гәдим заманлардан мәлум иди⁴². Ашылы кәндән башмағ, кә-

Тифлис, 1908; В. А. Петров. Опыт классификации красительных растений и растительных красок южной части Кавказа. «Труды АФАН СССР», VI чюд. Баки, 1939; Јена дә оны. Растительные красители Азербайджана. Баки, 1940; Һ. А. Гуляјев. XIX әср вә XX әсрин әвваллариндә Азәрбајҗанда јун иһни халғ үсулу илә бојадилмасынын тарихи вә әйрәһләмәси һағында, АЕМ, I бурәхалыш, Баки, 1964 вә с.

⁴⁰ Кечмишдә хырдават мал сатышы илә мошғул олан шәкә «чарчи», аршин малы сатана исе «бафаҗи» дејиләрдн.

⁴¹ Ширван үчүн памбыг парча тохучулугунун сәһийән олмасынын бир сәбаби дә бурада јерли јун вә шәк парчаларын чешидини чох олмасы илә иһән едиләр.

⁴² Бу сәнәтин Зағағгајыда гәдим тарихә малик олдуғуну К. Хәтисов да тејд едир. Ба х: Кәстәриән әсәри, сәһ. 351.

мәр, хәңчәр вә ғылынч ғыны, мүшкү вә тумачдан башмағ, мәст, чәкмә, хәз дәридән күрк вә папағ тикилирди.

XIX әсрин икинчи јарысында Шамахида 70, әтраф кәндләрдә исе 58 даббағхана олмушдур⁴³.

Бунуила јанашы, кәјим мөгсәди илә хам дәридән дә кениш истифадә едилирди. Кәнд јерләриндә, хуәсуилә слат арасында хам кәндән тикилмиш чарығ, хам дәридән һазырланмыш түклү папағ дәб һалыны алмышды.

Этнографик фактлардан ајдын олур ки кәјим еһтијачыны өдәмәк үчүн Ширван әһалиси јерли хаммал (јун, иһәк, дәри, кән вә с.) еһтијатынын боллуғу чәһәтиндән кениш имканлара малик олмушдур.

Киши кәјими **Әһәнәви киши кәјим типләри бичим үсулуна вә тикиш техникасына кәра Умум-гағгаз сәһийәси дашыјырды.**

Әһәнәви әјин кәјимләри кәјнәк, дизлик, иһфәли шалвар, чанлығ, архалығ, чуха, јапынчы, күрк, әба вә сәһрәдән ибарәт иди. Кечмишдә кишиләр ичтимән мәнсубийјәтиндән асылы оларак, башларына папағ, бөрк, тәсәк, арагчын, башлығ, сарығ, әммамә вә с. гојар, ајағларына чарығ, башмағ, мәст, чуст, узунбогаз чәкмә, гондара, дүбәнди, долағ, патава, ајағ шалы вә с. кәјәрдиләр. Бундан башга, киши либасы тоғга, тәкбәнд, гуршағ, хәңчәр вә с. илә тамамланырды.

Кәјим типләрини бәзиләри (јапынчы, өнлүк вә с.) пешә сәһийәли кәјимләр иди. Иғлим шәрәтинин мухтәлифлији илә әлағәдар оларак бәзи кәјим типләри, мәсәлән, күрк, башлығ, ајағ шалы вә с. Ширванын һәр јериндә ејин дәрәдәдә јайылмамышды. Әба, әммамә, чәлтәри вә с. мәнсубийјәт етибарилә руһаниләрә мөхсүс кәјим һөвү иди.

Алт палтары. Мөвчуд этнографик материаллардан мәлум олур ки, фабриктә тохума памбыг парчалар әһалинин мәншәтинә кениш сурәтдә дахил оланадәк Ширванда алт вә үст **кәјнәјини** фәргләндирән әйрәчә термин олмамышдыр. Ширванын дағ кәндләрини чоһунда бу аилајышлары әйрәлығда ифадә едән хуәси термин инди дә иһләммир. Алтдан вә ја үстдән кәјимләсиндән асылы олмајарағ, киши кәјнәјини бичим үсулу вә тикиш техникасы ејин олмушдур. Киши кәјнәји бу чәһәтдән һатта гадын кәјнәјиндән дә сечилмирди. Алт вә үст кәјнәји парча материалына кәра фәргләнирди. Бир гајда оларак, үст кәјнәји баһалы, алт кәјнәји исе учуз памбыг парчалардан тикилирди. Көһнә кәјнәји алт палтары кими истифадә етмәк дәб һалыны алмышды. Даһа доғрусу еһтијач өзү буну тәләб едирди. Хуәсуилә касыблар нечә кәјмәк дејил, нәсә тапыб кәјмәк барәсиндә даһа чох дүшүнүрдүләр.

⁴³ Ә. С. Сумбатзада, Кәстәриән әсәри, сәһ. 99.

Ширванда алт көйнәнин «дүзјаха» формасы кениш жаылмышдыр⁴⁴. Алт көйнәи ән чоҳ ағдан (Тағыйев ағы, һумајян ағы, галын ағ, мидгал вә с.), бәзән исә чит, сәтин вә бездән тикилирди. Јашлы вә ушағ көйнәи бичим үсулуна көрә бир-бириндән фәргләнирди. Үч һиссәдән (көвдә гол вә јаха) ибарәт олан алт көйнәини бичмәк үчүн парчаны ики гатлајыб гәјчи илә тән ортадан «богаз» вә «јаха јарығы» ачырдылар. Кечмишдә узун мүддәт тикиш машыны олмадығындан палтары әл ијнәси илә гадындлар тикирдиләр. Бу мәгсәдлә онлар әввәлчә көйнәин көвдәсини тәрә үзүнә чевирир вә канарларыны «кәкатма» тикишлә бир-биринә бәнд едилдиләр. Бир гәјдә оларағ, көйнәин чалағлары «хырдасырығ» тикишлә тикилирди. Голлар ејни гәјдә илә тикилиб һазырландыгдан сонра көвдәјә битиширди. Чалағларыны гәјҗысы⁴⁵ вә јаха көбәси «басдырма» тикишлә⁴⁶ басдырылырды. Сонра көйнәи аванд үзүнә чевириб әтәјини вә биләјини ағзыны басдырма үсулу илә тикирдиләр. Алт көйнәини јахасы илкә-дүјмә, јахуд гәјтан илә бағланырды. Алт көйнәи әлдә тохума енсиз парчалардан тикилдикдә онун көвдәсини һәр ики јанына «голтуғалты» гојулурду.

Биләкағзы мәчәсиз тикилән алт көйнәи кејилмә тәрзинә көрә дә үст көйнәиндән фәргләнирди. Онун әтәји ја дизлијин башындан ичәри салынар, јахуд онун үстүндән, лакин нифәли шалварын алтындан ашағы бурахылырды.

Киши алт кејими *дизлик* илә тамамланырды. Бичим үсулуна көрә дизлик нифәли шалвардан о гәдәр дә фәргләнирди. Һәр икиси баш јарығы олмадан, «нифәли» бичилиб тикилирди. Она көрә дә дизлији һәр ики үзүнә фырлајыб кејмәк олурду. Бу чәһәт нифәли дизлијин кеч дағылмасына көмәк едилди.

Памбыр парчадан (ағ, без, бәзән чит вә с.) тикилән дизлији дәрд һиссәдән ибарәт бичирдиләр. Бир гәјдә оларағ онун пачасына «мијанча»⁴⁷ гојулурду. Дизлијин балағларыны һәр бири әјрылыгдә пача јеринәдәк ағыз-ағыз тикилдикдән сонра мијанча васитәсилә бирләширди. Дизлији белдә сахламағ үчүн онун башына нифә тикилир вә туманбағы кечирилирди. Бу мәгсәдлә нифәнин габағында вә архасында «бағ јер» гојулурду.

Үст палтары. Киши үст кејимләри һәм форма, һәм дә парча материалына көрә чоҳ мүхтәлиф олмушдур. Јаш фәрги, пешә вә зүмрә мәнсубијәти үст кејимләриндә, хусусилә парча материалынын нөвүндә вә ранкіндә әјдын һиссә олунурду.

Ширванда киши үст көйнәини «дүзјаха» формасы кениш жаылмышды. Үст көйнәи «туниквари» вә «дограма»⁴⁸ олмағла ики үсулла бичилди.

Мадди имкандан асылы оларағ үст көйнәи памбығ (шилә, гәдәк, чит, сәтин, фата, фәј, ағгырағ) вә ипәк (гановуз, атлаз вә с.) парчалардан, дағ кәндләриндә исә бәзән әлдәтохума шалдан да тикилирди. Варлы кишиләр вә ашығлар үст көйнәини маһуддан, бәзән исә мәхмәрдән тикирирди.

Орта бојлу киши көйнәинә 3 аршың парча ишләнирди. Үст көйнәи күрәк, габағ, гол, биләк, бојун, јахалығ, голтуғалты, чиб вә чибгапағындан ибарәт бичилиб тикилирди. Бу һиссәләр тәк вә гошасырығ бәхјәләрлә бир-биринә тикилдикдән сонра канар гыҗылары басдырылырды. Бојундуругун шах дурмасы үчүн чоҳ вахт онун үзәринә «әјрим-үјрүм», јахуд «гајчыгуллу» адланан бәхјәләр вурулурду. Чибгапағы «дограма» вә ја «гоша» бәхјә илә бәзәдилди. Көйнәин күрәји ики чалағдан ибарәт бичилдикдә, онун ортасына «тојугајағы» адланан бәхјә салынырды.

Үст көйнәини бојундуругу дик вә чәп олмағла ики чүр бичилирди. Даһа арханк олан дик бојундуруг формасы сон вахтлар арадан чыхмышдыр. Кечмишдә тој көйнәини бојундуругуна чоҳ вахт бафта тутулурду.

Үст көйнәи назик парчалардан (памбығ вә ја ипәк) тикилдикдә онун голунун ағзы мәчәсиз (III табло, 1, 2-чи шәкилләр), јаһин ачығ олурду. Бу һалда онун канарларына башга парчадан көбә, јахуд бафта тутулурду. Хусусилә тој көйнәини биләјинә бафта тутмағ дөб һалыны алмышды. Маһуд көйнәин голу мәчәли (III табло, 3-чү шәкил) олмағла илкә-дүјмә илә бағланырды. Адәтән үст көйнәини әтәји шалварын башындан ичәри салынырды. Лакин исти вахтларда көйнәин әтәји шалварын үстүндә галырды. Көјнәк галын парчадан (маһуд вә ја мәхмәрдә) тикилдикдә, онун белиндән гәјш бағланур вә әтәји шалварын нифәсини үстүндә галырды.

Ән-әнәви киши кејим комплексиндә *нифәли шалаар* мүнһүм јер тутурду. Башы јарығ шалвардан фәргләндирмәк үчүн она чоҳ вахт «мусурманы шалвар»да дејирдиләр⁴⁹ (III табло, 4—6-чы шәкилләр).

Бәзи терминологи фәргләр (кәлөөз, нарван, шалабәнд вә с.) нәзәр алынмазса, нифәли шалварын бичим элементләри: балағ, мијанча, нифә, туманбағы Үмумәзәрбајчан характери дашыјырды.

⁴⁴ Ширванда «чәпјаха» көйнәи тисәдуф етмәди.

⁴⁵ Палтарда тикиш јериндән канарда галын һиссә «гыҗы» дејилди. Көјнәк зариф парчадан тикилдикдә онун әтәји вә биләји «бурма», јахуд «гырағ көкү» дејилән тикишлә дүзәдилди.

⁴⁶ Ширванын дағәтәји кәндләриндә буна «кәлөөз» дејилди.

⁴⁸ Бу, әмин әдәбијјата «кәсмә» ады илә дахил олмушдур (бах: Г. Т. Гарағашлы. Кәстәриклән әсәри, сәһ. 128).

⁴⁹ Габағы јарығ шалаар јерди әһали арасында «русу шалвар» адланырды.

Варлы кишилэрин шалвары баһалы парчалардан тикилди⁵⁰. Бу мәгсәдлә ән чох маһуд, бә'зән исә јекранк ипәк парчалардан истифада олуғурду. Ширванын дағ кәндләриндә вә Гобустан јайласында нифәли шалвар ән чох әлдәтохумна Зарат шалындан⁵¹, аран кәндләриндә исә «Әлвәнд шалы»ндан⁵² тикилди. Касыблар арасында гәдәкдән тикилмиш шалвар кејнләр дә чох иди.

Әлдәтохумна шалдан һазырланан шалварын нифәси памбығ парчадан тикилди. Јун шал габа тохундундан чох вахт шалварын мијанчасына шит вә ја сатиндан астар гојулурду. Мијанчанын астары бә'зән ағдан да олуғурду. Маһз буна көрә дә Ширванын бә'зи кәндләриндә «мијанча» әвәзинә, «ағ», јахуд «шалвар ағы» термини шләнирди⁵³.

Тәсәррүфат мәшгулијјәтинин тәмајулундән асылы оларат, нифәли шалварын кејилмә гәјдасы фәргли хуәсусијјәт кәсб едирди. Малдарлығ вә гисмән дә әкинчиликлә мәшгул олан кәндиләр шалварын балағыны чорабын ичинә шәһәр вә үстүндән долағ чәкирдиләр. Хуәсуслә чобанлар долағы дизә гәдәр долајырдылар. Мискәр, даббағ, дәмирчн, дүлкәр, һәләч, шарбаф, бафајчы, чәрчн, бәззәз, таҗир, чарвадар, һабелә, аҗаҗы вә руһани шәхәсләр шалварын балағыны ачығ гојурдулар. Бу һалда аҗаҗа башмағ кејилди. Чох вахт ат беллиндә кәзән әсилзәдә дөвләтли шәхәсләр узунбоғаз чәкмә кејилкәләриндән шалварын балағыны чәкмәнин боғазына салырдылар. Варлы кәнчләр әксәр һалларда јашыл рәнкли ипәк парчадан шалвар кејирмишләр. Башмағ кејән кәнчләрин шалварынын балағына чох вахт бафта тикилди.

Нифәли шалвар ичәдә ипәк вә ја ипикдән тохумна туманбағы илә бағланырды. Туманбағыны гәдәклар шалабәндчү⁵⁴ адланан әл дөзкәһиндә тохујурдулар⁵⁵. Кеҗмишдә кәлинин чәһизләр арасында, адәтән, 10—15 әдәд зәриф тохунмуш туманбағы оларды.

⁵⁰ Көһнәдаһәр кәнд сәкини Сәјјәрә Әбдулхәлиғ гызынын вердији мә'лумата көрә, варлы кишиләрин шалвары «дәдәбәји» парчасындан тикилди. Бу парча 4—5 ил шәхли гәләрди.

⁵¹ Кеҗмишдә шал тохучулугунда Зарат кәндиләри шәһрәт гағанмышдылар. Бу факты әдәбијјәт материаллары да тәсдиғ едир (бағ: А. П. Фитинги, Кисториндән әсәри, сәһ. 94). Она көрә дә буна чох вахт Зарат шалы дејилди. Зарат шалындан бағта, шалвар тикмәк үчүн Ләзги шалындан да истифада едилди.

⁵² Әлвәнд шалы ипәк, јахуд памбығ ғарышты илә тохунурду.

⁵³ Сабит Хәдди районунда буна «кишдак» дејилдији З. А. Клическаја тирәфиндән гәјдә алымышдыр (блях оуун: Азербайджанский женский костюм XIX в. из село Оджак Халланского района, «Материальная культура Азербайджана», II чилд, Баки, 1951, сәһ. 190).

⁵⁴ Шалабәндчү—фәрса «шалвар», «бәнд»—бағ вә «суб»—ағач (аләт) сөкләриндән әмәлә кәлиб «бағтохујан аләт» мә'насыны верир.

⁵⁵ Бу бардә әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн бағ: А. Н. Мустафајев, Бир тохучулуг адәти һағгында, «Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри», XXIV чилд, 1969, № 10, сәһ. 75—78.

Азәрбајҗанда туманбағынын тохундугу һәлә Х әсрә аид јазылы мәһбәләрдән мә'лумдур. Мүәллифи мә'лум олмајан «Һудуд әл-Аләм» адлы бир фәрсе мәһбәјиндә Азәрбајҗанын Сәлмас, Нахчыван вә б. орта әср шәһәрләриндә «шалвар-бәнд», јә'ни туманбағы тохундугу хәбәр верилир⁵⁶.

Ширванын дағәтәји вә аран кәндләриндә бу аләт «бағтохујан», јахуд «чапара дөзкәһи» ады илә мә'лум олмушдур⁵⁷.

Кеҗмишдә нифәли шалвар вә бағлы тумана тәләбат бөјүк олдуғундан, хуәсуи бағтохума пәшәси јаранмышдыр. Авропасајағы кејим типләринин кәндли мәшһәтнә кениш сурәтдә дахил олмасы нәтиҗәсиндә нифәли шалвар вә бағлы туманын тәдриҗән арадан чыхмасы илә әлағәдар бағтохума пәшәси тәһәззүлә уграмышдыр.

Бағтохума дөзкәһинин Азәрбајҗанда гәдим тарихә мәлик олдуғуну археолоји материаллар да тәсдиғ едир. Јени еранын әввәлләринә аид олан Минкәчевир⁵⁸ вә Бабадәрвиш⁵⁹ катакомба гәбирләриндән бағтохујан дөзкәһин нисәләри тапылмышдыр. Абшеронун гәбир абидәләриндә дә һәмпи дөзкәһи тәсадүф олунмушдур. Археолоғ Г. М. Асланов XVI—XVII әсрләрә аид хәтирә абидәләри үзәриндә бағтохујан дөзкәһин бүтөв тәсвирини ашкар етмишир⁶⁰.

XIX әсрин соғу вә XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Ширванда авропасајағы шалвар (габағы јарығ, балағы ачығ), һабелә «ғалифе» формалы шалвар кејилмәјә башланмышдыр. Кәнд шәрәнтиндә тәсәррүфат ишләринн көрмәк үчүн шалварын бу формасы даһа мүнәсиб иди⁶¹.

Милли киши кејим комплекси ичиндә архалығ мһүм јер тутурду. Ону көјнәјин үстүндән, сојуғ вахтларда исә чуханын алтындан кејирдиләр. Бајыр палтары сајылан архалығ Ширван кәндләриндә јахын заманларә гәдәр галмагда иди. Кеҗмишдә архалығ «дон», «сардәри», «мәндүлә», «бахары» вә с. адлар илә Азәрбајҗанын бүтүн зоналарында кениш јайылмышдыр. һәтта, этнографик материаллар арасында «әрә-

⁵⁶ Һудуд әл-Аләм (мүәллифи на'мәлумдур), В. В. Бартолдун һәһри, Л. 1930, сәһ. 32 а. Фүрәтдән истифада едиб бизн бу мәһбә илә таныш едән өвкәдмәк Ә. Ә. Әлвәлдәлә сәһмини тәшәккүрүмүзү бидирлирик.

⁵⁷ Чапара—бағта әһәзинә палтара нурулан бәзәк ивәдур. Тәсвир олуған аләтдә «бағ» илә јанашы, һәм дә «чапара» тохундугундан белә алаңырды.

⁵⁸ Г. М. Асланов, К изучению раннесредневековых памятников Мингочевира, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, № 60, 1955, сәһ. 68.

⁵⁹ В. И. Әлијев, Бабадәрвишдә катакомба гәбри, Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА иш № 6574, сәһ. 6—7.

⁶⁰ Г. М. Асланов, Абшерон китабәләриндә тохучулуг аләтләринин тәсвири һағгында, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүғүғ сәһизәси)», 1973, № 3, сәһ. 83.

⁶¹ Ғалифе шалвар аҗаҗә дөјишкәлиҗә уграмағла һазырда ашығларын кејим формасына чеврилмишдыр.

би дон», «кәжани дон», «дон-габа» вә с. истилахларла да тәсадуф олунур ки, булар архалыгын мөһәлли вариант вә адларыны билдирир⁶².

Азәрбајчан әразисиндә архалыгын мәшәји чох узаг кечмишдә иләнлир. Һәлә Дәдә-Горғуд дастанларында она «гофтан» ады илә тәсадуф олунур⁶³. Дастаны башга һиссаләриндә бу үст кејим типин «чүббә», Јахуд «чүббә-дон» ады илә дә тәгдим едилир⁶⁴.

Архалыг тәкчә Азәрбајчанда дејил, башга халғлар арасында да јајылмышдыр⁶⁵.

Киши архалыгы, адәтән, сатынамма јун вә ја ипәк парчалардан тикилирди. Архалыгын астарына чиг, сатин, гәдәк, шилә вә с. гојулурду. Јашлы кишиләр түнд, кәчләр исе ачыг рәңкли парчадан архалыг кејирди.

Бичим үсуду чәһәтиндән киши архалыгынын мүһүм хүсусијјәти габаг ганадларынын бојвабој бүтөв, арха тәрәфинин исе көвдә вә әтәк олмагла ики һиссадән ибарәт бичилмәсидир. Јаха формасына көрә киши архалығлары «ашырмалы», «дүзјаха» вә «дөшүачыг» олмагла үч нөвә ајрылыр.

Азәрбајчанын башга зоналарында «өнүрлү» архалыг ады илә гејдә алынмыш ашырмалы архалыгы ән чох чаванлар вә варлы кишиләр кејерди. Ашырмалы архалыгын әтәји, адәтән, бүзмәли олурду. Она көрә дә бә'зән она «кәмәрчин» архалыг да дејлирди.

Дүзјаха архалыг исебәтән учуз баша кәлдијиндән, күндәлик кејим типин киши даһа күтләви сәчијјә дашыјырды. Касыблар үчүн тој палтары һесаб олунан ашырмалы архалыгдан фәргли олараг, дүзјаха архалыгын әтәји «каһ» адланан б вә ја 6 тахтадан бичилирди.

Дөшүачыг архалыга бә'зән «Гарабаг архалыгы» да дејлирди. Оңун јахасы синәдә дүзбучағлы вә ја овал формада ачыг олурду. Бир гајда олараг архалыгын бу форма-сы бојундурутсуз тикилирди. Ону варлы кишиләг, хүсусилә јашлы, мө'тәбәр адамлар кејердиләр. Дөшүачыг архалыгын голлары бә'зән декоратив бә'зәк мәгсәди күдән «голчағла»

⁶² Архалыгын «дон» адланмасы Бақы вә онун әтраф кәндләри үчүн даһа чох характерикдир. Азәрбајчанын гәрб зонасында бу сөз гадын кејим типини (көндәли туман) билдирир. Бу истилах Орта Асија халғлары арасында да гејдә алынмышдыр. Туркменләр бичим етибарилә Јахын олан киши вә гадын хәләтинә «дон» дејирләр (бах: Е. Г. Торчинскаја, Көстәрилән әсәри, сәһ. 14).

⁶³ Китаби-Дәдә-Горғуд, Бақы, 1962, сәһ. 34.

⁶⁴ Јәһа орада, сәһ. 20.

⁶⁵ Г. Т. Гарагашы әдәбијат материалларына истинад едәрәк, бу кејим типинин мухталиф адларла (архалыг, бешмет вә с.) Шәрғи Европа, Волга-боју, Гафғаз, Габаг вә Орта Асијанын бир чох халғлары арасында кејим јајылдығыны гејд едир (бах: Көстәрилән әсәри, сәһ. 151).

тамамланырды. Бу сәбәбдән дә она бә'зән «атмагол» архалыг да дејилирди. Ону әсәсән күбар аиләләрдә кејирдиләр.

Һансы формада тикилмәсиндән асылы олмајараг, архалыгын бичим элементләри күрәх, дөш, әтәк, голтуғалты вә голлардан ибарәт олурду. Буидан әлава, дөшүачыг архалыга бојундуруг, өнүрлү архалыга исе чиб вә чиб гапагы дүзәлдиллирди. Исти олмаг үчүн даг кәндләриндә чох вахт архалыгын көвдәсинә јун вә ја памбыгдан «ичлик» гојулурду. Јун ичликли архалыгы даһа чох јашлы кишиләр кејирдиләр.

Голчағлы архалыгын голлары дирсәкдән јухары бүтөв, дирсәкдән ашағы исе јарыг олурду. Сојуг вахтларда голчағы бағламаг үчүн оңун кәнарларына илмә-гајтан, Јахуд илкәдүмә тикирдиләр. Мүәјјән јерләрдә, хүсусилә тојларда рөг едән заман илмә-гајтаны чөзәрәк голчағы ачыб сәрбәст бура-хырдылар. Рөг едәркән көзә хош көрүнсин дејә, кәчләрин архалыгынын голчағына әлаван парчалардан, ән чох исе сары рәңкли парчадан астар гојурдулар.

Архалыгын бичим элементләри мүрәккәб олдуғундан оңу дәрзијә тикирдириләр. Дәрзи әввәлчә мүштәринин кәтирдији парчаны нәзәрдән кечириб «хап аршыны» илә өлчүрдү. Өлчү гајтан илә көтүрүлүрдү. Синдырма јарым хан аршыны әса-сында «киреһ», «јарым киреһ» һесабы илә гејд олунурду. Әввәлчә габаг тәрәфин, сонра арха тәрәфин өлчүсү көтүрү-лүрдү. Чјиндән белә гәдәр бир, белдән ашағы, ја'ни әтәк ајрыча өлчүлүрдү. Күрәјин, дөшүн вә белин ени өлчүлүб гур-тардыглаан сонра голун өлчүсү көтүрүлүрдү. Архалыгын үз-лүју вә астары бичилдикдән сонра уста оңу каркәрә (уста көмакчисинә) верирди. Каркәр үз вә астар һиссаләри тәрә үздән бир-биринә тикдикдән сонра чалајыб бирләшдирилди. Тикиш гајыларыны басырмаг үчүн ени ганадлары дар тикишин үзәринә чевириб үстүндән бәхјә кејирди. Јаха вә чиб гапагы тикилиб јербәјер едилдикдән сонра көвдә һазыр олур-ду. Голлар јеринә салыныб астары басырылдыгдан сонра архалыгын јахасынын гармағлары вә бафтасы тикилирди. Күбар аиләләр үчүн ушаг архалыгынын дөшүнә чох вахт кү-ләбәтин «ешмә» салынырды. XIX әсрин сонларындан башла-јараг зијалы кишиләрин архалығларынын дөшүнә «саат чиб-би» гојулурду.

Архалыгы исти вахтларда сәрбәст, сојуг һалларда исе чу-ханын ялтындан кејирдиләр. Сәрбәст һалда кејилдикдә арха-лыгын беллине гуршаг вә ја көмәр бағланырды. Кечмишдә кү-мүш тәкбәндлә јанашы ипәк вә ја кечи гуршағлар да дәб ол-мушлур. Гуршаг хүсусилә руһани шәхсләр, тачир вә бағгаллар арасында даһа кејим јајылмышды. Касыблар тәкбәнд әвәзи-нә архалыгынын беллине гајым бағлајырдылар. Бу мә'надә тәк-бәнд бир нөв ичтиман зүмрәләр арасындакы фәргин көстәри-чисинә чевирилмишир. Белинә күмүш тәкбәнд бағламајаны

адам саямаз, мәрәкә арасында онун сөзүнә мәһәл гоҗмаздылар. Она көрә дә аз-чох игтидары олан һәр бир кәс, нәҗин баһасына олурса-олсуи, белинә күмүш тәкбәнд багламага чалышырды.

Бичим үсүлуна көрә Умумгафгаз сәчиҗәси дашјаан ән'әнәви үст кејим тишләриндән бири дә чуха⁶⁶ олмушдур. О, мүхтәлиф адларла Шималн Гафгаз⁶⁷ вә Загафгазија⁶⁸ халглары арасында кеңиш јајылмышды. Лакин бичим үмумилијина бахмајараг, һәр бир халгын чухасы мурәҗән дәрәҗә мәһәлли хүсусијәтә малик иди. Габагдан багланан ермәни⁶⁹ вә күрчү⁷⁰ чухаларындан фәргли олараг, Ширван чухасынын јахасы ачыг галырды.

Чуханын мәншәјинә даир мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Г. Т. Гарагашлы чуханын бүрүнчәкдән төрәндији еһтималыны ирәли сүрүр⁷¹. С. П. Русејәккина Лур вә Бәхтијар тајфалары арасында дөб олан кечә бүрүнчәји чуха һесаб едир⁷². С. Д. Лисејән чуханын «черкеска» ады илә дағлылардан рус казакларына кечдијини гејд едир⁷³. Е. Г. Торчинскаја чуханын орта әср Шәрг миниатүрләриндәки узунәтәкли киши халатындан әмәлә кәлдијини күман едир⁷⁴.

Архалыг киши чуха да үч һиссәдән: көвдә, әтәк вә голдан ибарәт бичилиб тикилирди. Лакин архалыгдан фәргли олараг чуханын әтәји узун олурду. Әлдәтохума шал вә ја маһуддан тикилән чуханын көвдә (әјини) вә голларына назик (ипәк, јахуд памбыг) парчадан астар гојулурду.

Чуханын әсәс бичим элементләриндән бири онун әтәји иди. Әтәјин формасына көрә Ширван чухасы «бүзмәли» (кәмәрчин) вә «каһлы» олмагла ики вариантда тәсадүф олунур. (IV табло, 4-чү шәкил).

Бир гајда олараг, бүзмәли чуханын габаг ганадлары бој-вәбој бүтөн бичилирди. Бу сәбабдән дә бә'зән она «дүздәмә» чуха дејилирди. Учүз парча материалындан, чох вахт исе әлдәтохума шалдан тикилән дүздәмә чуханы әсәсэн касыблар кејдилир. Дөвләтли кишиләрин чухасы баһалы парчалардан тикилмәклә дөшү вәзнә илә бәзәдиллирди. (IV табло, 6-чы

⁶⁶ В. В. Радлова көрә, «ноһа» сөзү түрк маншәли олуб вахтидә «маһуд» мәһәлиятә ишләнишилар. Бах: Опыт словаря тюркских наречий, III чилд. СПб, 1905.

⁶⁷ Народы Кавказа, I һиссә, М., 1960, сәһ. 169, 207, 257, 286, 322, 428, 511.

⁶⁸ Народы Кавказа, II һиссә, М., 1960, сәһ. 126, 302, 513.

⁶⁹ С. Д. Лисејән, Көстарилән әсәри, сәһ. 222.

⁷⁰ Народы Кавказа, II һиссә, сәһ. 302, шәкил IV, V.

⁷¹ Г. Т. Гарагашлы, Көстарилән, әсәри, сәһ. 157.

⁷² С. П. Русејәккина, Лур и Бәхтијар, Народы Передней Азии (сопратка сәһифәлардә: НПА), М., 1957, сәһ. 271—272.

⁷³ С. Д. Лисејән, Көстарилән әсәри, сәһ. 222.

⁷⁴ Е. Г. Торчинскаја, Көстарилән әсәри, сәһ. 146—147.

шәкил). Сүварн кејими сајылдыгындан чох вахт онун әтәји гыса олурду. Бә'зән буна «чәркәзи чуха» да дејилирди.

Гарабаг вә Нахчыван зонасы үчүн харктерик олан «ој-ма» јахалы чухаја Ширванда аз тәсадүф олунурду.

Кәмәрчин (бүзмәли) чуханын архасы күрәк вә әтәк олмагла ики һиссәдән бичилиб тикилирди. Бәдәнә кип јатмаг үчүн чуханын күрәји ашагы ендикчә даралмаг шәрти илә јанлардан чәп бичилирди. Бу мәсәдлә дә күрәк јанлары чуханын габаг ганадларына «голтугалты» васитәси илә бирләшдирилирди.

Каһлы чуханын әтәји јухарыдан ашагыја доғру мүнтязәм сүрәтдә енләнән тахталардан ибарәт бичилиб тикилирди⁷⁵. Онун әтәјиндә каһларын сајы мүхтәлиф олурду. 6 каһлы чуха даһа чох дөб иди. Лакин бә'зән чуханын әтәји 4, јахуд 8 каһдан ибарәт дә бичилирди. Бундан асылы олараг, каһларын бичим формасы дәјиширди. Мәсалән, сәккиз каһлы чуханын ики габаг вә ики арха каһлары трапез формасында бичилирди. Габаг каһларын керсиндә сағ вә сол олмагла бир чүт «габагарды» олурду. Арха каһларын һәр биринин гаршысында үчбұчаг формасында бичилмиш «гулагчыглар» јерләширди. Гулагчыглар арха каһлара габагарды васитәсилә бирләшдирилирди.

Гочаларын сөһбәтиндән бәлли олур ки, кәнчләр гыса, гочалар исе узун әтәкли чуха кејирмишләр. Һәрәкәтә мане олмамаг үчүн узун әтәкли чуханын архасы јарыг олурду. Јағмурлу һавада јол кедән заман белә чуханын әтәјини тәкбәндә санчардылар. Гыса әтәкли чухаја бә'зән кәндләрдә «кејмә» дејилирди. Н. А. Абелов бу кејим тишини «бүрмә» ады илә тәғдим етмишир⁷⁶.

Чуханын голлары «бүтөн вә ја «јарыг» олмагла ики үсул-ла бичилирди. Әксәр һалларда онун голлары бој-вәбој бүтөн олуб биләја доғру кетдикчә даралырды. Чуха голлары «јарык» бичилдикдә әмәли әһәмијәт кәсб етмәјиб декоратив бәзәк мәгсәдә дашијырды. Елә бу сәбабдән дә голлар кејија гатланараг чуханын күрәјинә бәндләймәклә архадан ашагы салланырды. Бәзәкли көрүнмәк үчүн голуи астарыны хош рәңкли парчадан тикир, гол јарыгынын кәнарына исе гармаг, јахуд илкә-дүјмә дүзәлдирилир. «Атмагол» чуха адәтән күләбәтинилә бәзәнирди (IV табло, 5-чи шәкил).

Бүтөн голлу чуханын биләкләри бә'зән енди дүзәлдирилирди.

Чуха јахасы ачыг вәзијәтдә кејилирди. Тој чухасы архалыгын рәңки илә узлашдырылырды. Архалыг ачыг рәңкли олдугда, чуха түнд парчадан вә ја әксинә тикилирди.

⁷⁵ Каһлы чуха этнографик әдабијатта «чиһли» ады илә даһил олмуш-дур. Бах: Народы Кавказа, II һиссә, сәһ. 126.

⁷⁶ Н. А. Абелов, Көстарилән әсәри, сәһ. 172.

Япынчы пешә сәчијјәли кејим типн олуб, малдарлыгга мәшгул олан әһали арасында даһа кешиш јајылмышды (V тابل, 1-чи шәкил). Јағмурлу сојуг һавада чөл тәсәррүфат ишләрини көрмәк үчүн әлверишли кејим нөвү олдуғундан јапынчы сон вахтларадәк гадымышдыр. Јапынчыны һәлләч һазырлајырды. Јапынчы «сачагы» вә «сачагысы» олурду. Сачагы јапынчы јагыш сујуну јахшы ахытдыгына көрә даһа јүксәк гијмәтләндирилди. Бир гајда оларағ сәркәр (баш) чобанлар чийинләринә сачагы јапынчы салырдылар.

Јапынчыны бичилмәси вә тикилмәси чох сәдә иди. Бу мөг-сәдлә дүзбучагы формада басылмыш јапынчы материалыны тәрс үзүнә чевириб кәнарларыны симметрик вәзијјәттә 25—30 см-ә гәдәр ичәри гаглајыр вә чийиндән бир-биринә тикирди-ләр. Аванд үзүнә чевирдикдән сонра јапынчыны јахасыны гевс шәкилдә кәсиб әтрафына тумач көбә тутурдулар. Јапынчы богазын алтындан гајтанла бағланырды.

Күрк Ширванын дағ кәндләриндә даһа кешиш јајылмыш-ды. Күрк хусусилә Ширванын малдар слатларынын мәншә-тиндә мүһүм јер tuturду. Ашыланмыш гојун дәрисиндән тик-илән күрк вахтилә милли кејим типләри ичәрсиндә һәм дә он гијмәтли һәдијјә һесаб олунурду. Көркәмли Азәрбајчан шаири М. П. Вағиф достларындан биринә јаздыгы мәнзум мәктубунда Ширван һакиминин һәдијјә оларағ она бир күрк кәндәрдийиндән бәһс етмишидр⁷⁷.

Ширванда күркүн бичим чәһәтдән бир-бириндән фәрглә-нән ики нөвү гејдә алынмышдыр. Бунлардан бири «кавал», диқәри исә «кејмә» күрк адланыр.

Кавал күркүн декоратив бәзәк мөгсәди дашыјан голләры топуға гәдәр узун олурду (V тابل, 2-чи шәкил). Бу сәбәбдән дә кејмә күркдән фәргли оларағ, ону јалныз чийинә алырды-лар. Кечмишдә зәввар вә чарвадарлар кавал күркдән һәм дә јатачағ кими истифадә едирдиләр. 4—5 гојун дәрисиндән би-чилиб һазырланан кејмә күркдән фәргли оларағ кавал күркә 9—10 дәри ишләнирди⁷⁸.

Кечмишдә Хорасан вә Әрдәбил күркчүләринин һазырла-дылары мәмулат даһа кешиш шөһрәт газандығыннан Шир-ванда кавал күрк һәмни шәһәрләрин ады илә «Хорасан» вә ја «Әрдәбил күркү» адланырды.

Ширванын мөвсүми сәчијјәли кејим типләри тәкчә бунун-ла тамамланмыш. Күбар аилләрдә бәзән «хәз-әзәмн» ке-јәнләр дә олурду. Әзәмнин астары хәздән тикилирди.

Күтләви сәчијјә дашыян кејим типләриндән башга, кеч-мишдә ајры-ајры ичтиман зүмрәләрә мөхсус кејим нөвләри дә

мөвчуд иди. Бу чәһәтдән руһани либасы үмуми киши кејим комплексиндән кәскин сурәттә сечилирди. Әрәби вә ја кәјани *дон*, Мисри *әба*, *хиргә* ахунд, әфәнди, молла, сејид вә дәрвиш-ләрә мөхсус кејим типн сајыларды.

Бичим үсулуна көрә, әба јапынчыны хатырладырды. Дүз-бучагы формада олан әбанын ени 140—150 см олур. Узуну һәр кәсин өз бојуна мұвафиг бичилирди. Чоҳ вахт материал ен вермәдийиндән әба ики кәндәлән чалағдан ибарәт бичилир-ди (V тابل, 3—4-чү шәкилләр).

Габаг ганадларыны јапынчысајагы симметрик вәзијјәттә өз үзәринә гагладығдан сонра чийинләрини тикирдиләр. Јек-рәнк (ағ, гара, гәһвәјни) парчадан тикилән әбанын һәр чийин-нин ени 60—70 см-ә чатырды. Гол кечирмәк үчүн һәр ики чий-нинин алтындан хусуси «гол јарығы» ачыларды. Гол јарығы-нын әтрафы, бојунарды вә јахасынын кәнарлары әлван рәнк-ли сапда тикилиб бәзәнирди.

Ширванда бир сыра пешә сәчијјәли кејим элементләри дә олмушдур. Сәнәт вә тиңарәтлә мәшгул олан кишиләр *дөш-лүк*⁷⁹, бичинчиләр исә голларына *голчағ* баглајырдылар.

Гәдим заманлардан халығ үсули-идарәсинин сүгүтүнә гәдәр давам едән һәрби либас: һалға зирәф дәстәси, дәбилгә, полад голчағ, сојуг әсләһә (гајхан, низә, шешпәр, ох, каман, гылынч) илә бриликдә арадан чыкмыш, XIX әсрин ибтида-сында јаранан јени шәраит—әмин-аманлығ дөврү үчүн кә-рәксиз олмушдур.

Баш кејимләри. Ән'әнәви баш кејимләри мұхтәлиф нөв материаллардан (дәри, кечә, парча вә с.) һазырланырды. XIX әср киши баш кејимләри ичәрсиндә *папағ* мүһүм јер tuturду. Форма вә һазырланма үсулу чәһәтиндән Ширванда папа-ғларын бир сыра нөвү мә'лумдур. Папағ әсәсон јерли гојун вә гузу дәрисиндән тикилирди. Варлы киши папағлары әксәр һалларда кәнардан (Крым вә ја Орта Асијадан) кәтирилмә гарақул дәрисиндән тикилирди. Чоҳ вахт буна «бухара па-пағ» дејилирди. Јерли дәри папағларын мұхтәлиф формала-рына тәсадүф олунур:

1) иши папағ конусвари формада олуб, Бизлан, Дијаллы кәндләриндә «Зәриңәва папағы», Көһнәдахар кәндиндә «молла папағы», Тәзәкәнд вә Сәрдаһар кәндләриндә исә «Гәбәлә па-пағы», јахуд «зүллә папағ» адланыр. Шиш папағ 3—4 һиссә-дән бичилиб тикилирди. Ону әл тикмәси илә тәрс үзүнә тик-ир, астар чәкдикли сонра аванд үзүнә чевирдиләр. Чоҳ вахт папағын сачағларыны хусуси үсулла ешиб гыврымлајыр-дылар.

2) шәлә папағ мұхтәлиф адлар илә: «гырмызы папағ», «јасты папағ», «чобан папағы», «јапба папағ», «мотал папағ»

⁷⁹ Азәрбајчанын гәрб зонасында буна «өлүк», Шакида «мезәр» деји-лир.

⁷⁷ Молла Пәнаһ Вағиф. Әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 175.

⁷⁸ Әдбијјат материалларында күркүн 15 гојун дәрисиндән һазырлан-дыгы хәбәр верилди. Бит: К. Хатисов. Кестәрилән әсәрн, сәһ. 352; һәм-чинин 6 а х: СМОНПК. 11-чи бурақылмыш, сәһ. 146.

вә с. чох кениш јайылмышды. Оуну үстү јасты, чеврәси кен олурду.

3) чапма папаг дәри баш кејимләри арасында аз тәсадүф олуна папаг формасы иди. Ашылы гојун дәрисиндән тикилән бу папагын ортасы узунсов шәкилдә чөкөк олурду.

Гаракул дәрисиндән тикилән папаглар да форма етибары илә мүхтәлиф олурду. Јерли дәриләрлә иш көрән папагчылардан фәргли олараг гаракул усталары чох вахт «бөркчү» адланарды. Бөркчүлүк санәти хејли дигтәт вә сәј тәләб едирди. Сифаришчинин истәјиндән асылы олараг бөрк «кәсинк», јахуд «бүтөв» формада тикилирди.

«Дагга папаг» адланан башы кәсинк папаг «сағанаг» вә «гапаг» олмагла ики һиссәдән ибарәт бичилиб тикилирди. Папагын сағанагы үлкү әсасында гаракул дәрисиндән, үстлү-јү исә тумач вә ја маһуддан тикилирди. Тој-бајрам либасы һесаб олуна дагга папагы варлы шәхсләр күндәлијә дө кејирдиләр.

Ширван усталары дагга папагын сағанагыны «дик» бичиб тикирдиләр. Бунилада јанашы, кечмишдә «галмыгы дәри»дән тикилмиш јухарысы кен, ашагысы дар «ләзки», јахуд «ногај» папаглары да кејилирди.

Гәләми папаг һүндүр, һәм дө бојвәбој бүтөв дәридан бичилиб тикилирди. Варлылары мәхсус олан бу папаг нөвү «шикары», «гачары», «гочу папагы» ады илә дө мә'лум иди.

Парча материалындан һазырланан киши баш кејимләри тикили вә бағланма олмагла ики група бөлүнүр. Биринчи группа арагын (тәсәк), чәлтәри, башлыг дахил иди. Буныларын арасында зәнкин милли нахышларла бәзәдилмиш арагчын⁸⁰ хусуси јер тутурду. Арагчынын үзәриндә күләбәтинилә ишләнмиш бутга, габырға, нијүфал күлү вә с. бәзәкләр кениш јер тутурду (VI табло-1—2-чи шәкилләр).

Ширванда тәсәк бир гәјда олараг папагын алтындан кејилирди. Чох вахт кәчләрнин тәсәјинин ғырағына ғызылы вә күмүшү бафта тутулурду. Гочаларын вердији мә'лумата көрә, кечмишдә «тәзә бој» мүтләг бу чүр бәзәкли тәсәк кејәрмиш. Јаранмыш адәтә көрә, гәјнама тојдан габаг күрәкәнинә һөкмән «истиба тәсәк» көндәрәрмиш⁸¹.

Адәтә көрә, истәр киши олсун, истәрсә дө гадын намәһрәм јанында башы ачыг кәзмәк габаһәт сәјилырды. Она көрә дө, һәтта јатан заман да баша тәсәк кејәрдиләр. Бу чәһәт вахтинә Ширванда олмуш Аврора сәјјаһларнын да дигтәгини

⁸⁰ О. А. Су х а р е в а «арагчын» сөзүнү һәрфи ма'нада «тар јыган» формасында тәрчүмә етмишдир. Мүәллиф Орта Асија материалларына әсасән арагчыны руһани вә варлы шәһәрликларин чалманын алтындан гојдугу баш кејим нөвү һесап едир. Бах: О. А. Су х а р е в а. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. СЭС, I бур., М., 1954, сәһ. 312.

⁸¹ Бу мә'луматы Бизлан кәндинин 65 јашлы сәкин Заһид Шүкүр оғлу Талдыгов вә Мүнәввәр Фәтулла ғызы вермишләр.

чәләб етмишдир. Алман сәјјаһы Тектандер шлјапасыны чыхаран заман мәчлисдәкиләрин ришхәндлә она күлдүкләрини тәәччүблә хәбәр верир⁸².

Тәсәји гадынлар тикирди. Оуну әтрафына, әтәјиндән тутмуш тәләсинә гәдәр, «бадамы», «тәсбәһи», «чүтијнә», «тәкијнә» вә с. тикиш нөвләри илә күләбәтин вә ја рәнкәрәнк ипәк саплардан нахыш вурулурду. Тәсәјин үстүндә «кулдүз» ресми, оуну мәркәзиндә исә 8 күшәли «әшрәфи» тикмәк дөб һалына алмышды.

Бораны һавада бајыра чыхан заман кишиләр лапагын үстүндән башлыг кејирдиләр (VI табло, 3-чү шәкил). Бир гәјда олараг башлыг јун парчадан тикилирди. Касыбларын башлыгы әлдәтохума «тәһмә шал»дан, варлыларыныкы маһуддан бичилиб тикиләрди. Дөвә јунундан тохунмуш башлыг даһа јүксөк гижәтләндирилди. Чох вахт варлылар она сары, көј, ғырмызы рәнкли атлаздан астар гојдурдулар ки, чјјинә атанада гулағларынын учу гәшәк көрүнсү.

Башлыг үч һиссәдән (кәлләлик вә ики гулағчыгдан) ибарәт бичилиб тикилирди. Башлыгы кејдикдән сонра оуну узун гулағчығларыны габагдан чарназлајараг бојунун архасында дүјүнләјиб кери атырдылар.

Јашлы кишиләр исти һавада ишләјән заман башларына пәзик ламбыг парчадан сарыг бағлајырдылар. Руһаниләр (молла, әфәнди, мүфти, сәјид вә б.) башларына әммәмә гојурдулар. Әммәмә—арагчын вә ја кулаһын үстүндән хусуси гәјдада доланан енсиз ипәк парчадан ибарәт баш кејими иди. Ән чох аг рәнкли ипәк әммәмә дөб олмушдур⁸³. Әммәмәнин өлчүсү, адәтән, һәр бир шәхсин бојуна мұвафиг олурду. Чүнк ондан јалныз баш кејими киши дејил, лазым кәлдикдә сүфрә, гуришг вә бә'зән кәфән киши дө истифадә едилирди⁸⁴.

Шамаһыда сәјидләр јашлы әммәмә кәздирәдиләр. Дәрвиш вә сәјидләр, һәмчинин үзәриндә «Әли» сөзү јазылмыш күләһ⁸⁵ вә ја чәлтәри кејәрдиләр.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Ширванда, аз да олса, башына фәс гојанлара да тәсадүф олунурду. Гочаларын вердији мә'лумата көрә, ону башлыча олараг о заманки зијалылар кејәрди⁸⁶.

Ајаг кејимләри. Ән'әнәви киши ајаг кејимләри чарыг, башмаг, вәлејин, мәст, узунбогаз чәкмә, чуст вә саирәдән ибарәт

⁸² Путешественники об Азербайджане, Баки, 1961, сәһ. 180.

⁸³ Бу мә'луматы Бизлан кәндинин 90 јашлы сәкин Мағсул Мүсәл оғлу Хасыјев вермишдир.

⁸⁴ Р. Ә ф ә л д и е в. Азербайжан кејимләри тарихиндән. «Азәрб. ССР ЕА Ма'рузәләри», 1956, №9, сәһ. 882.

⁸⁵ Фарсчә—**كلاه** —папаг дөмәклир. Б в х: Әрәб вә фарс сөзләри дүгәти, Баки, 1966, сәһ. 293.

⁸⁶ Бу мә'луматы Гүләшчә кәндинин 106 јашлы сәкин Маммадґасым Умуд оғлу вә Бағгал кәндинин 80 јашлы сәкин Мәшәди Чәләл Әлиаббас оғлу вермишләр.

иди. XX эsrин эввэллэриндэн е'тибарэн дүбэндн вэ хром чэк-мэ кејилмэје башланмышдыр.

Ајаггабы типлэринни јайылма ареалы чөһатиндэн шөһәр вэ кәнд әһалиси арасында фәрг нәзәрә чарпырды. Кәндилләр арасында күтләви кејим нөвү кими чарыг, чораб, патавә, долаг, ајаг шалы вэ с. кеиши јайылмышдыса, бәзәдә вэ голчомаглар арасында башмаг вэ узунбогаз чэкмә кејилләр чох олурду. Шөһәр әһалиси башмаг, шәтәл, нәлејин, мәст, XX эsrин эввэллэриндэн е'тибарэн исә чэкмә, дүбәнди, гондара, шиблит вэ с. кејирди.

Чарыг һәм хам, һәм дә ашыланмыш кәндн тикилирди (VI табло, 4-чү шәкил). Хам чарыгы әндәзәсиз, көзәјары би-чиб тикирдиләр. Нәр мөһәлләдә 2—3 нәфәр маһир чарыгтикән олурду ки, ләзым кәлдикдә она мүрәчиәт едирдиләр. Хам чарыг әксәр һалларда көшә илә тикилирди. Бундан башга, пешәкар чарыгчылар да вар иди. Онлар башлыча олараг ашылы кәндн, һәм дә ешилмиш ипиклә чарыг тикирдиләр.

Чарыгын мөһкәм вэ давамлы олмасы кәүн һансы һиссәсиндн тикилмәсиндн асылы иди. «Сагры»дан тикилмиш чарыг 8-10 ај, һәтта бә'зән 1 ил давам кәтирирди. «Кәфәл» вэ «бел» кәүндн тикилмиш чарыг 7-8 ај, «габырга» вэ «бә-јун» кәүнүн чарыгы исә 5-6 ај кејилирди. Кәүн ән давамсыз јери «кеш» вэ «пача» һесаб олунурду. Бундан асылы олараг ашылы чарыглар мүхтәлиф гәјмәтә сатылырды.

Этнографик материаллар арасында Ширвәндә чарыгын ашагыдаки формалары мүјјөн едилмишир:

1. Шатры чарыг даг кәндләриндә «Сулут чарыгы» адланыр⁸⁷. Кәлбәчәр рајонунда бу тип чарыг «ширвани»⁸⁸, Кәдә-бәјдә исә «ширмаји»⁸⁹ ады илә таныырды. Абы вә ја бәнәвшаји рәнкли ипиклә тикилән шатры чарыгы варлылар күндәлиј, қасыблар исә «хејир иш заманы» кејирдиләр.

2. Ширази чарыг бичим е'тибары илә шатры чарыга бән-зәјир, ләкин тикилмә гәјдасы ондан фәргләнирди. Ширази чарыгын көзәкләри⁹⁰ ики чәркә олурду. Ону, адәтән, тој ли-басы илә кејирдиләр.

3. Устлү чарыга тумач вә ја мүшкүдән үстлүк тикилирди. Ону башлыча олараг варлылар кејирди.

4. Калманы чарыг көшә илә хам кәндн тикилир вә бур-ну азда гатаанмыш олурду. Буна бә'зән «ешмә чарыг» да де-јилирди.

Чарыгын һәр тајы 3 м узунлуғунда ешилмиш ипиклә тикилирди. Бојанмыш ипјини учуну әл ији васитәси илә ешир вә она мум чәкирдиләр. Пешәкар чарыгчы Күләли Гәмбәр оғлу-

⁸⁷ Чарыгын бу формасы ән чох Сулут кәндиндә һазырланырды.

⁸⁸ Азәрбајжан дилјини диалектоложки дүгәти, Бақы, 1964, сәһ. 469.

⁸⁹ Г. Т. Г а р а г а ш л ы. Көстәрилән эсәри, сәһ. 161.

⁹⁰ Г. Т. Г а р а г а ш л ы ајрымлар арасында бунун «үзәнки» адландығыны гәјд едир. Б а х: Көстәрилән эсәри, сәһ. 162.

нун⁹¹ вердији мә'лумата көрә, эввәлләр чарыгын ипјини абы рәнкдә бојамаг дәб иди. Соң заманлар ону чәһрајы рәнк-дә бојајырдылар.

Чарыгы кејдикдән сонра «чарыг бағы» илә баглајырдылар. Кечмишдә, адәтән, кәлинин чәһрилин арасында 20—30 чүт чарыг бағы олурду. Јун чорабын үстүндән кејилән чарыгын бағыны көзәкләрин һәр бириндән кечирдикдән сонра чалкечир вәзијјәтдә «шаһ» вә «бала» көзәкләрә илиширдиб балдыра долајырдылар.

Башмаг «зәнәнә» вэ «мәрдәнә» олмагла ики нөвдә һазыр-ланырды (VI табло, 5-чи шәкил). Ону пешәкар башмагчылар тикирди. 1849-чу илдә Шамахы шөһәриндә 227 башмагчы вар иди⁹². XIX эsrин орталарында башмага нә гәдәр тәләбат ол-дугу бу фактдан ајдын көрүнүр.

Башмагчыларын вердији мә'лумата көрә, башмагын ма-териалы эввәлләр тумач, мүшкү, әтәв вә башга ашылы кәндн, бир гәдәр сонралар исә хром, шавро вә падошдан нбарәт олмушур⁹³. Башмагын дабанына сөјүд ағачындан топ вә дө-мир нал дүзәлдилрди. Башмагын «дабан тәлбәси» әтвидн һазырланырды.

Кәнчләр ачыг рәнкли, гочалар исә тутгун рәнкли башмаг кејирдиләр. Дөвләтли балалары чох вахт мүшкү башмаг ке-јирди. Мөһкәмлијнә көрә «сагры башмаг» жүксөк гәјмәтләндирилди.

Чүст ән чох күндәликдә кејилирди. Кәнд шәранти үчүн чүст башмага нисбәтән даһа әлвәришли иди. Бу сәбәбдән да даг кәндләриндә о, јахын заманлара гәдәр галмышдыр⁹⁴. (VI табло, 6-чи шәкил).

Узунбогаз чәкмәнин адтлығы ашылы кәндн, үзү тумач вә ја мүшкүдән тикилирди. Узунбогаз чәкмәни ат белиндә кәзән варлы кишиләр кејәрдиләр. 1859-чу илдә Шамахыда 30 нәфәр чәкмәчинни ишләмәси кәчән әсрдә ајаггабынын бу нөвүнә нә гәдәр бөјүк тәләбат олдуғуну көстәрир⁹⁵.

Мәст тәкчә Азәрбајҗандә дејил, диқәр мүсәлман халгла-ры арасында да кеиши јайылмышды. Мәстин һәм үстү, һәм дә асты тумачдан тикилдијиндн бајыра чыхан заман онун ү-түндән ајаггабы кејилирди.

⁹¹ Күләли Гәмбәр оғлу Паријев 1913-чу илдә Сулут кәндиндә анәдн олмуш, һазырда Шамахы шөһәриндә јашајыр, ушаг јашларындн бу күнә-дәк чарыгчылыг пешәси илә мошгулду.

⁹² Ә. С. С у м б а т а з а д ы. Көстәрилән эсәри, сәһ. 108.

⁹³ Бу мә'луматы гочман башмагчы Мәшәди Камал Чәбрајыл оғлу (1882-чи илдә Шамахы шөһәриндә анәдн олмушур) вермишир.

⁹⁴ Һазырда Ләһычдә пинәчи Гулуғүсәји киши чүст тикмәклә мәшгул олур.

⁹⁵ Б а х: Азәрб. ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 42, в. 588; XIX эsrин 80-чы илләриндә Мәрәзә кәндиндә 12 чәкмәни олмушур. Б а х: СМОМПК, II-чи бұрахылыш, сәһ. 160.

Киши ајаг кејимлэринэ, хэмчинин элдэтохума *чораб*, *долаг*, *патава* вэ *ајаг шалы* дахил иди.

Јер һанасында тохунан, 2 м узунлугу, бир тарыш ени олан ајаг шалыны гарлы һавада ајаггабынын үстүндө долајырдылар.

Долаг вэ патава кәнд эһалиси арасында хуэусилэ кеиши јайалмышды. Ајага вэ балдыра кии сарынымсы чөд тәсарруфат ишлэри үчүн онларын ролуну хуэусилэ артырмышды.

Тәсвир олуан ајаг кејимлэриндән башга кечмиш **Ширван**-да Европа модасында һазырланмыш ајаггабылар да ишләнмишдир. XIX әсрин 90-чы иллэринэ анд олан бир мәнбәдә охујуруг: сон заманлар јерли ајаггабылары рус вэ Европа модасында тикилмиш ајаггабылар сыхышдырыб арадан чыхарыр⁹⁶. Көрүндүјү кими, учуз баша кәлән фабрик маллары јерли ајаггабы истеһсалыны тәдричән сыхышдырыб тәнәззүлэ угратмышдыр. Бу факты статистик рәгәмләр дэ тәсдиг едир. 1849-чу илдә Шамаһыда 227 башмагыч олдугу һалда, 90-чы иллэрин эввәллэриндә онларын сајы 71—76 нәфәрә емишиди⁹⁷. 1859-чу илдә Шамаһыда олан 30 чәкмәчидән 1878-чи илдә јалныз 7 нәфәри ишләјирди⁹⁸.

Гадын кејими

Ширван гадынларынын кејим комплекс тиположи чәһәтдән Үмүмәзәрбајчан сәчнјәси дашыјыр. Мәһәлли хуэусенјјәтләр ајры-ајры элементләрдә нәзәрә чарпырды. Бу чәһәт өзүнү ән чох үст кејимлэриндә вэ бөзәкләрдә бүрүзә верјирди.

Милли гадын кејимлэринэ көјнәк, туман, архалыг, чутту, ләчәк, өрпәк, кәлагајы, башмаг, чуст, чораб, кәмәр вэ с. дахил иди.

Ширван гадынлары *алт палтарынын* һәм элдэтохума, һәм дэ сатыналма памбыг вэ ипәк парчалардан тикирдиләр. Материаллар көстәрир ки, бу мәгсәдлә чулфа дэзкаһында тохунмуш мидгал, шилә, гәдәк вэ с. кими сатыналма памбыг парчалардан кеиши истифадә олуишудыр. XIX әсрин иккинчи јарысында етибарән учуз мануфактура вэ фабрик парчаларынын Азәрбајчана ахыны илә элагәдар олараг, кејим материалларынын чешиди дэ артмышды.

Гадын алт көјнәјини әтәји кејли узун олмагла јанлардан чапыг дүзәдилдирди. Касыб илләләрдә алт көјнәји бәзән рәккли парчадан да тикилирди. Бу һалда о, һәм дэ үст көјнәјини эвәз едирди.

Ширван гадынларынын алт палтары «дарбалах» адланан диләлик илә тамамланырды.

XIX әсрин сону вэ XX әсрин эввәллэриндән башлајараг,

⁹⁶ СМОМПК, 11-чи бурхалышы, Тифлис, 1891, сәһ. 115.

⁹⁷ Ә. С. Сумбатовдә. Көстәрилан әсәри, сәһ. 108.

⁹⁸ Азәрб. ССР МДТА, ф. 43, с. 1, иш 9327, в. 38.

Ширванда гадын либасына шәһәр кејим мәдәнијјәтинин күчлү тәәсири һисс едилдир. Капитализмни инкишафы илә элагәдар олараг кәндлиләр еһтијач үзүндән ири шәһәрләрә ишләмәјә кедирдиләр. Эввәлләр мөвсүми характер дашыјан бу иш сонралар даими пешәјә чеврилирди. Аиләсини шәһәрә көчүрүш мөвсүмчү кәндлиләр тәдричән кәнд тәсарруфаты илә элагәни кәсәрәк, капиталист мүәссисәлэриндә ишләјән пролетариат ордусуна гошулурудулар. Кәндли гадынлар јени, интэрнационал шәрәитдә Европа либасына хас олан бир сыра кејим элементлэрини (комбинасија вэ с.) мәнимсәјирдиләр. Көркәмли этнограф Ә. К. Әләкбәровун јаздыгы кими, шәһәр кејим элементлэрини мәнимсәјирлиси белә кәндли аиләләрә јайда кери гајыдаркән һәмкәндлилэрини кејиминә дэ тәәсир көстәрдиләр⁹⁹.

Шәһәр кејим элементлэрини кәнд гадынларынын мәшшәтини дахил олмасында тикили фабрик мәсулларынын тичарәт јолу илә Ширван кәндлэринә кәлиб чыхмасынын дэ мүһүм ролу олмушдур.

Үст палтары. Гадын кејим типлэринин формалашмасында кечмиш мәнишәт тәрзи мүһүм рол ојнамашдыр. Ичтимаи һәјәтдә олдугу кими, аиләдә дэ гадын һүгүгсуз иди. Ушаг јанларында она өз истәк вэ арзуларыны боғмагы, үзүнү вэ башыны өртүлү сахламагы, киши јанында јашмаг илә данышмагы, ичтимаи сөһбәтләрә гарышмамагы тәлгин едирдиләр. Гадын ичтимаи һәјәтдан узаглашыдыгы кими, зәһни инкишафдан да кери галырды. Ә. К. Әләкбәров һағлы олараг јазыр ки, гадынны кушәнишини һәјәти күчләндикчә, үст кејимлэри өз илкин әсасыны итирәрәк, гадын бәдәнини кизләдән ејбәчәр һалда дүшүрдү¹⁰⁰. Тичарәт вэ кустар сәноткарлыг әсасында инкишаф етмиш Басгал вэ Лаһыч кими кәндләрдә гадын кејими јахын шәһәрлэрин (Шамаһы, Шәки, Баки) кубар кејим типинә бәнзәјирди¹⁰¹. Варлы гадынларынын палтары баһалы парчалардан һазырланараг, изафи дәрәчәдә зөркәрлик мәмулаты илә бәзәдилдирди.

Белә дәбдәбәли гадын либасларындан фәргли олараг, кеиши кәндли күтләлэринә мәхус олан гадын кејимлэри илкин әмәли эһәмијјәтинин XIX әсрдә дэ итирәмәишиди. Чүнки јохсул кәндлилэри нечә кејмәк дејил, нәсә кејмәк даһа чох дүшүндүрүдү¹⁰².

Тәдиг олуан дөврдә үст кејим комплексинә: көјнәк, туман, архалыг, күдәчә, чәпкән, өндүк, кәмәр вэ с. дахил иди.

Алт көјнәји кими, *үст көјнәји* дэ чох вахт туишквари бичим үсулу илә тикилирди. Көјнәјини биләји «мәчәли» вэ «мәчәси» олмагла ики вариантда тәсәдүф едир (VII табло, 1-чи шәкил).

⁹⁹ Ә. К. Әләкбәров. Көстәрилан әсәри, сәһ. 128.

¹⁰⁰ Јенә орада, сәһ. 121—122.

¹⁰¹ Јенә орада, сәһ. 133.

¹⁰² Јенә орада, сәһ. 123.

Мөчәсиз көйнәјин голв бә'зән биләјә доғру һәддиндән артыг ендәзәрәк «јелпазә» шәклини алырды. Бу һалда көйнәјин голу әмәли әһәмийәтини итириб декоратив бәзәк элементинә чеврилди. Гадын көйнәјини јахасы, әтәји, биләји, јан чапығлары бафта, һәрәми, гаракөз вә с. илә бәздәдилди. Көйнәјин габаг әтәјинә асма гызыл вә күмүш пуллардан «әтәк-лик» тутмаг дәб иди.

Доғрама бичим үсүду илә тикилән үст көйнәји иғтисади имкандан асылы олараг чит, сатин, шал, глас, фај, шалатлаз, гановуз, дарајы, мов вә с. парчалардан һазырланырды. Бу мөгсәдлә 3—4 аршыи өлчүдә парчаны гајчы илә дал (күрәк, ојма), габаг, әјиндирик, голтуғалты, гол, биләк, хишләк кнми мүвафиг һиссәләрә доғрајырдылар. Гадын көйнәјини әтәји һәр ики јандан чапыг олурду. Көйнәјин габаг әтәјинә вә чапығларын үст конарына күмүш аббасы дүзмәк ән'әнәјә чеврилмиши. Варлы гадынларын көйнәјини әтәјинә чох вахт гызыл вә ја күмүшдән ромб формасында дүзәлдилмиш «кәс-мә» адлы бәзәк вурулурду. Кечмишдә бу тип бәзәк Азәрбајҗаныи диқәр этнографик зоналарында да кениш јајылмышды.¹⁰³

Күндәликдә кејилән либасдан башга, һәр гадынның ән азы бир дәст «баш палтары» олурду. Бәзәк-дүзәк либасы¹⁰⁴ илә кејилән көйнәјини голу бә'зән биләјә доғру кетдикә назиләрәк «әлчәк» илә тамамланырды. Орта әср миниатүрләриндә тез-тез тәсадүф олунан бу элементә Г. Гагаринни «Шшамахиылы гыз» рәсминдә дә раст кәлирик.

Богазын алтында ачылымш кичик јарыг вә бир әдәд дүјмә илә бағланан «дүјаха көјнәк» тип и даһа кениш јајылмышды. Күбар гадынларын көйнәјини јахасы чох вахт «ојма» бичиләр вә онун әтрафына гызыл, јахуд күмүш «јахалыг» бәнд едиләрди.

Гадын көйнәјини голтуғуна квадрат вә пахлава формалы хишләк гојулурду. Әрәбәдим кәндиндә Багда һәбиб гызы Мәммадоваја мөхсүс көйнәјин голтуғу ајрыча хишләк илә дејил, голтуғалтынын үчбучаг шәклиндә бичилмиш баш һиссәи илә дүзәлдилмишидр.

Бичим үсүду вә тикиш техникасы чәһәтиндән гадын вә гыз көйнәји арасында фәрг јох иди. Гызлар рәнкли парчалардан (гырмызы, сары, чәһрајы) көјнәк кејәрдиләр. Хүсүсилә чәһрајы гановуздан тикилән көјнәкләр даһа чох доб иди. Гадынлар түнд, гарылар исә гара рәнкли парчадан көјнәк кејәрдиләр.

Туман мүхтәлиф рәнкли баһалы парчалардан (зәрхара, ал-хара, зәрәләм, зәриәдур, атлаз, гановуз, мөхмәр, дарајы, таф-

та, шалатлаз вә с.) тикилди. Хүсүсилә дәст баш палтарын-да хара туманын олмасы вәчиб сајылырды.

Туман 10—12 тахтадан тикилди. Багда һәбиб гызының вердији мә'лумата көрә, варлы гадынларын туманы чох вахт 15 тахтадан ибарәт олурду.

Ширван гадынларынын туманы «бүзмә» вә «гырчыи» олмагла ики формада бичилиб тикилди. Адәтән, бүзмәли туманы башына шифә гојулур вә шпәк туманбагы илә бағланырды. Гырчыи туманын тахталары баш тәрәфдә гәтдәләнйб гасыландан сонра үстүнә көбә тәтулурду. Гырчыи туманын башы ја архадан, ја да сол бөјүрдән азча јарыг олурду. Туманы белә бағламаг үчүн көбөнии һәр ики учу гајтан шәклиндә гуртарырды.

Елат гадынлары бә'зән туманын әтәјини ики рәнkdә тикирдиләр. Бу тәкчә бәзәк дејил, һәбелә парчаја гәнаәт етмәк мөгсәдини күдүрду. Туманын әтәји бафта, гаракөз, һәрәми, күмүш вә гызыл пул, гүјмәтлн шпәк парчалардан тисилмиш «гыјгач балах» вә с. илә бәздәдилди. Дөвләтли гадынларын хара вә мөхмәрдән тикилмиш туманынын әтәји 2—3 чәркә «бачаглы» вә ја гызыл пулла бәздәдилди. Чох вахт «бачаглы» илә гызыл пул арасына «реал» вә ја «импернал» дүзүлүрду.

Туманын кејилмә гәјдасы чох бәсит иди. Ади вахтта 2—3 туманы үст-үстә кејирдиләр. Багда һәбиб гызының сөјдәлијинә көрә, һәтта варлы гадынлар евдән чыхдыгда бә'зән 5—6 дәст туманы бир-бирини үстүндән кејирдиләр. Туманын башы гызыл вә ја күмүш әтәклијә тутудумш үст көйнәјини алтында галырды.

Этнографик мүшаһидә нәтичәсиндә елат гадынлары мөхсүс кејим тәрзи дә гејдә алынмышдыр. Туманын узун әтәји гадынның һәрәкәтләринә мане олмасын дејә, онун дал әтәјини па-чанын арасындан кәтириб ифәнии габаг тәрәфинә санчырдылар. Бунун сајәсиндә кен туман сәрбәст һәрәкәт етмәјә им-кан верән ики балаг шәклинә дүшүрду.

Ширванда «чүтбалаг»¹⁰⁵ адланан арханк туман нөвү дә гејдә алынмышдыр. Гоча гарыларын әјиндә јахын заманлара гәдәр галмагда олан чүтбалагыч һәр балагы 5—6 тахтадан ибарәт тикилди. Мијанча васитәсилә бирләшән балаглар чох кен олдуғундан ону ади тумандан сечмәк олмурду.

Тәдғигатчылар чүтбалаг туманы көчәри мәншәт тәрзинә мөхсүс кејим нөвү һесаб едиләр¹⁰⁶. Тәдғиг олунан дөврдә Ширван әһалисини бир гисми малдарлыгда мәшғул олдуғун-

¹⁰³ З. А. Кличевская. Костюмы азербайджанских женщин, с. 190, IV табл.

¹⁰⁴ То же название либасына «каллик палтары», «яхуд «бачаник» дә дејилди.

¹⁰⁵ Н. И. Гаген-Торн. К методике изучения одежды в этнографии, СЭ, 1934, № 3—4, с. 122; Г. Т. Гарагашли. Костюмы азербайджанских женщин, с. 131—133.

дан, фасиләсиз сурәтдә миниклә дагдан арана вә әксинә һәркәт елрди. Елат гадылары көн шәрәнти үчүн чүтбалаг ән әлвәришли туман нөвү сәйлирды.

Шамахи, Басгал вә Лаһыч кими ири јашајыш мәнтәгәләриндә чох вахт чүтбалиг әвәзинә *чахчур* кејилрди. Чахчур хуәсуилә јағмурлу һаваларда кејилмәк үчүн әлвәришли сәјлирды. Чахчурун балагларынын ајагы бұзмәли олуб, «топуглуғ» вә «үзәнки» илә гуртарырды. Һәп балагы 3—4 тахтадан бичилән чахчур вардылар тафта, дарајы, мов вә с. ипәк парчалардан, касыблар иәә учуз памбыг парчалардан (чит, сатин вә с.) тикирдиләр¹⁰⁷.

Авропасајага кејим тишләринин (көвдәли туман, кәстјумәтәк вә с.) тәдричән әһалинин мәншәтинә дахил олмасы илә әләгәдәр олараг, дикәр арханк кејим тишләри кими, чахчур вә чүтбалаг да арадан чыхмышдыр.

Јерли әдәтә көрә, кәлинин үзүндән дуваг кәтүрүлән күндән «баш палтары» чыхарылып бохчаја бағланар, «ев либасы» кејиләрди. Ев либасынын үстүндән бир гајда олараг *дөшлүк* гуршәјирдылар¹⁰⁸. Бөјвөбөј бүтөв тахталардан бичилип тикилән дөшлүк «үзәнки» васитәсилә бојундан асылыр вә тикмә гајтанла белдән бағланырды. Дөшлүјү јалиыз гадынлар дөјил, бәнна, дүлкәр, харрат, шнәчи, башмагычы вә б. пешәләрлә мөшгул олан сәнәткарлар да бағлајырды.

Архалыг Ширван гадыларынын милли либасында башлыча јери тутурду. Бичим чәһәтиндән киши архалыгы илә тиположи охшарлыг тәшкил едән гадын архалыгы зәнкүн бәдәји вә јахасынын формасы илә ондан фәргләнирди. Гадын архалыгы ән чох мәхмәр, дарајы, гановуз вә с. кими баһалы парчалардан тикилирди. Касыблар ону сатин вә гара ләстикдән дә тикирдиләр.

Јаха формасына көрә гадын архалыглары дүзјаха вә ојма (ачыг јаха) олмагла ики вариантда тәсадүф едир. (VII табло, 2-чи шәкил). Бир гајда олараг «ојма» бичимли архалыгын голлары дирсәкдән ашагы јелниквари шәкилдә хуәси голчагла тамамланырды. Голларынын белә орижинал бичим үсулу архалыгын бу формасына ел арасында «јелпәзә» ады илә мөшһүр етмишдыр.

Дағлыг Ширванда ојма архалыгын башга бир варианты да тејдә алынмышдыр. «Бәһләли архалыг» ады илә мөшһүр олан бу архалыгын голлары јарыг голчагла гуртарырды. Кәнарлары чарпаз вә ја илкә-гајтан илә тамамланан голчагын

¹⁰⁷ Бу мәдүматы үзүн мүддәт дәрән шиләмиш Исмајил Чабрајил оғлу Пашәјев (Шамахи шәһәри, Ленин күчәси, ел № 10) вермишдыр.

¹⁰⁸ Р. Әфәндизәдә кечмишдә дөшлүјүн «ебяр либасы» адаландырылдыгыны тејдә едир. Вах: Р. Әфәндизәдә. Шәккин этнографјасына аид өлән материаллар, Азәрбајжан ССР ЕА Әјәзмәләри фонду, шифр 8160.

јарыгы бағланьвды. Лазым кәлдикдә иәә гајтаны чөзмәклә голчагын арасыны ачырдылар. Бәһләли архалыгда декоратив бәзәк мөгсәди дашыјан голчагын астары баһалы парчалардан (ән чох зәрридән) тикилирди. Хуәсуилә рәгс едәркән голчагын һәркәти көзә тез чарпдыгындан онун астарыны ачыг рәнкли (сары, гырмызы, абы вә с.) ипәк парчадан дүзәлдир-диләр.

6-чы шәкил. Лаһычлы гадын милли кејимдә.

Ојма бичимли архалыгы эн чох күбар гадынлар кејердилер. Бууну сәбаби исә ојма архалыгын зинәт чәһәтиндән көтүрүмәү олмасы илә изәһи едилер. Рәшидбәј Әфәндијев милләт гадын кејимләрини бу чәһәтини чох һәссаслыгла сезмиш вә бууну белә ифадә етмишдир: «Гадын әлбисәсини әски формасы дәјишилмир. Чүнки гадынлара мөхәсүс олан нөвбәтөв гызыл имарәтләр, ичхи, мәрчанлар тахмага бу фасон либас чох әлвәришилдир. Авропа фасонду либасә кәмәрдән башга бир имарәт јарашмыр. Әһалинин нәзәриндә имарәтсиз бир гадын «гадын сајылмазды»¹⁰⁸. Бу сәбабдән дә ојма архалыгы кејән заман онун јахасына гызыл гозалардан ибарәт «јахалыг» бәнд едирдиләр.

Дүзјаха архалыгын голу дар, биләји мәчәсиз олурду. Архалыгын габаг ганадлары дөш вә әтөк олмагла ики һиссәдән ибарәт бичилрди. Оңун аркасы һәмчинни ики һиссәдән: әјиндирик вә әтәкдән ибарәт олурду. Әјиндирик бир чүт голтугалты вәситәсилә дөшлә бирләширди. Дүзјаха архалыгын әтәји 3, јахуд 4 тахта олурду. Арха тахта кең, јан тахталар исә енисиз иди. Дүзјаха архалыг әтәјинни кејли узун олмасы илә ојма архалыгдан фәргләнирди.

Архалыгын тикишләринни үстү бафта, сәрмә, гаракөз вә с. бәзәкләрлә өртүлүрдү.

Зәриф ипәк парчалардан тикилән ојма архалыгын јахасы овал формада ачыг олурду. Ону эн чох һәдди-бүлуға чатып гызлар, кәлииләр вә орта јашлы гадынлар кејердилер. Мәрзијә Пирвәрди гызынын вердији мә'лумата көрә, Даглыг Ширванда ојма архалыгын јахасына «мидахыл», јахуд «һәббәби гызыл» дүзүлүрдү. Ојма архалыгын габагы јаханын алтындан әтәјин башына гәдәр 2—3 эдәд чарпазла багланырды.

Гадын архалыгын бу нөвү Азәрбајҗанын диҗәр этнографик зоналарында да јайылмышды. Лакин Ширван гадынларына мөхәсүс ачыгјаха (ојма) архалыг мәһәлли хүсусијәт көрсә едилди. Белә ки, Гарабаг архалыгын јахасы дүзбүчагылы. Ширван архалыгын ички исә овал формада олурду.

Кечмишдә кәлиини тој палтары арасында баһалы ипәк вә мөхмәр парчалардан тикилмиш ојма бичимли архалыгын олмасы вәчиб сајылырды. Адәтән, ону күңдәлијә кејмәздиләр вә «баш палтары» кими узун мүддәт сахлајырдылар. һәтта кәсибләр арасында елә һаллар олурду ки, кәлилик архалыгы анадан гызына кечирди.

Кечән әсрдә архалыг Ширван әһалисини бүтүн ичтимаи зүмрәләри арасында кеңиш јайылмыш эн күтләви кејим тиши иди. Лакин о, јекәнә үст кејим формасы дејилди. Әһалинин мүәјјән зүмрәләри арасында *чалкан*, *нимтәнгә*, *күләчә* вә с. кими үст кејимләрина дә тәсадүф олунурду.

Тәдгиг едилән дөврдә әһалинин кеңиш күтләләри арасында јай вә јахуд гыш үчүн ајрыча гадын үст палтары олмайшыдыр. Ејни кејим тиши һәр ики мөвсүмә хидмәт едирди. Исти олмаг үчүн гышда 2—3 дәст палтары бир-бирини үстүндән кејирдиләр. Надир һалларда күбар гадынлар гышда *хәз күләчә* кејер, јашлы гадынлар исә белләринә *јун шал* бағлајардылар.

Гыш палтары кими *палто* кәндли гадынларын мәшәтинә чох кең дахил олмушдур. һәтта иди дә гоча гарылар палто кејимләр.

Баш кејимләри. Кечмишдә башыачыг кәзмәк нәнкик гадынлар, һабелә азјашлы гызлар үчүн дә бөјүк гәбаһәт сајылырды. Ону көрә дә лап көрпә чағларындан гызларын башы өртүлү олурду.

Ән'әнәви баш кејим типләринни, демәк олар ки, һамысы Ширван гадынларына таныш иди. Јалныз *рүбәнд* бурада нисбәтән аз јайылмышды. Күбар гадынлара мөхәсүс олан рүбәнд әсасән Шамахы шәһәриндә тәсадүф олунурду.

Гадын баш кејимләри «кејмә» вә «өртмә» олмагла ики група бөлүнүр. Биринчи група баш кејимләринә *чутеу*¹¹⁰ вә *тәсәк* дахил иди. Гурама баш кејими олан *динкә* вә *чалма* хүсусијәтлә баша бағланырды. Ширван гадынларынын баш өртүкләринә *өрпәк*, *ләчәк*, *чуна*, *кәлагајы*, *шал*, *тор* вә с. дахил иди.

Тикили баш кејимләрини эн кеңиш јайылан тиши *чутеу* иди (VII табло, 3-чү шәкил). Ени 25—30 см, олан чуту ајагы ачыг торбаны хатырладырды. Чутуну баһалы ипәк парчалардан тикирдиләр. **Чох вахт** онун астары читдән олурду. Баш төрәји 10—15 см ортадан јарыг, гулагчылары исә кәмчик дүзәлдилди. Чутгунун бәзәјинә хүсусијәт фикир верилрди. Онун әтәјинә сачагы «пурчүм» тикилрди. Ондан јухарыда дар бафта, онун үстүндән исә 8 см ениндә зәрхара вә енли бафта олурду. Чутту кејиләркән онун габагына адәтән, «чут-гугабагы» тутулурду. Чутгуну баша бағламаг үчүн онун күнчләринә јарым метр узунлуғунда гајтан тикилрди. Чаванларын чутту гајтаны «питик» вә јахуд «готаз»ла тамамланырды. Чутгуну кејмәк үчүн һөрүкләри онун ичәрисинә салыр, гулагчыларынын алынын габагына гәдәр чәкиб үстүндән гајтан илә бағлајырдылар. Чутгунун үстүндән, чуттугабагы көрүнмәк шәрти илә, *чуна* чәкәр, онун үстүндән исә *кәлагајы* вә ја *тор өрпәк* өртәдиләр.

Ширванда гадын арагчыны *тәсәк* адланырды. Ону эн чох саја, надир һалларда күллү парчадан тикирдиләр. Баш палтарынын тәсәји баһалы, шах парчадан, бәзән исә гырмызы вә ја јашыл рәнкли мөхмәрдән олурду. Чаван гызларын тәсәји

¹⁰⁸ Р. Әфәндијәдә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62 а.

¹¹⁰ Шәкилдә буна «түлү» дејилрди. Бах: Р. Әфәндијәдә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62 б.

зарҳара, шалатлаб ва с. парчалардан тикилирди. Гызлар тасвир башларына елэ гојурдулар ки, сачларынын «чыга» ва «бичкэји» ашкарда галырды.

Тасвир үзринде симметрик вэзијјэтде 4 эдэд бута, онун мэрказинэ исэ «улдуз» ва «эшөөфи» тикилир, јанлары мүхтэлиф рэнкди ипэк сапла «бадамы» ва «тасбети» тикишлэрде базадилрди.

Аратчын, баш кејими кими, өзбэк¹¹¹, гарагалга¹¹², түркмэн¹¹³, тачик¹¹⁴ ва нобелэ Волгабоју халгалары¹¹⁵ арасында да јайлымышдыр.

Этнографик материалларын тэһлили көстөрир ки, *динкэ* чалмадан кејли өвалд мејдана кэлмиш ва чох еркэн дэ мөивэртдэн чыхмышдыр. Р. Эфандијев динкэнин арадан чыхмасы сөббонин онун мүрөккө гурулуша малик олмасында ва чох пихт талэб етмэсинде көрүр¹¹⁶.

Чалмадан фэргли олараг, *динкэ* шал илэ гурулурду. Бөјүк баш шалдын динки сөбатина бөзэр шакилде елэ гурулурду ки, онун иши учу дик галхыб сол гулагын үстүнэ тэрэф эјилрди. Она көрө дэ ел арасында чох вахт она «эјри динкэ» дејилрди. Башда дајамасы үчүн эјри динкэни өрпөклэ баглајырдылар. Өрпөји динкэнин тэпэсиндэн салыб учларыны богазы алтында чарпазлајараг бојуун ардында бир-биринэ баглајырдылар. Динкэнин вэзијјэтини поэмамаг үчүн бајыра чыхында онун үстүндэн «гызил гармаг» гуруларды.

Көрвө јашларындан гызлара динкэ сарымагы, чалма багламагы өјрөдөрдилэр. Бунуила белэ, камил динкэ сарыјан сариптали гадынлар аз иди.

Динкэјэ исбөтөн чалма бөсит гурулуша малик иди. Чалма дөртгэт бүкүлмүш, көрүнүр, бу сөбөбдөн дэ «чаргат» адланан калагајыдан чалынрды.

Динкэјэ исбөтөн бөсит гурулуша малик олса да, чалманын багламасы да мүөјөн маһарэт талэб едирди. Гадынларын динки маһарэтиндэн асылы олараг, чалма бир нечэ гызлаз багламырды. Бэзэн гадынлар ипэк өрпөји гызгачы гатлајыб, таш ортасы алынын үстүнэ дүшмөк шартилэ, баша салыр ва учларыны архадан чалкечир етдикдэн сонра габага кэтирөк, јешилдн чалкечир едир ва кери гайтарыб дүјүнлэјирдилэр. Чалма багламанын дикор үсулу бундан ибарэт иди ки, өрпөји баша салыб чөнөнин алтында чалкечир етдикдэн сонра бир

учуну чјиндэн кери атыр, дикор учуну исэ баша долајырдылар. Бу һалда чалманын бир ганады илэ јашмаг дүзэлдилрди.

Динкэ кими чалма да баша «гармаг» васитэсилэ бэркидилрди. З. А. Кличевскаја чалманын гармагла багламасыны эрли гадынлар үчүн характерик һал һесаб едир¹¹⁷. Алэини итгисиди имканындан асылы олараг гармаг гызлы, күмүш ва тунчдан олурду¹¹⁸. Бэзэн гармагын зөнчирн үзриндэн гызыл ва ја күмүш пуллар, јахуд басма үсулу илэ һазырланмыш нахышлы кирдэ метал һиссөчклэр асылырды.

XIX эср гадын баш кејимлэри арасында эн кешиш јайланы өрпөк олмушдур. Јаш фэргиндэн асылы олараг, гадын өрпөклэри мүхтэлиф рэнкде олурду. Эвваллэр ону кустар үсулла элдэ тохујурдулар. XIX эсрин соңларына доғру фэбрикде һазырланмыш сатынаама өрпөклэр дөб олмушдур. Ширван гадынларынын жүкөсө тиймөтлөндирди өрпөклэрдэн бири «сэрэндаз» иди. Ону асасан тој-бајрам күнлөринде өртүрдүлэр. Сэрэндазы баша гызыл санчагла бэркидилрди. Башга вахтларда «наз-назы», «бөлалэ», «хараны» ва с. кими тиймөтлн ипэк өрпөклэр дэ өртүлүрдү. Күбар гадынлар исэ «банарэ» ва «алафа» өрпөк өртүрдүлэр.

Азэрбајчанын башга зоналарындан фэргли олараг Ширван гадынлары чэн дејил, үфүги вэзијјэтде јашмаг алырдылар.

Ипэк өрпөјин алтындан *лэчөк* адланан кичик јайыг чөкирдилэр. Лэчөји багламаг үчүн ону гызгачы гатлајыб учларыны богазын габагајында чалкечир едир, сонра бојууну архасында дүјүнлэјирдилэр. Лакин ишти мөвсүмдэ эксэр һалларда ону учларыны һөрүјүн алтындан фырлајыб кичкайда баглајырдылар¹¹⁹. Белэ баш өртма үсулуна «чөкмэ» дејилрди.

Ширван гадынларынын баш кејимлэри арасында *калагаји* мүһүм јер тутурду. Олар эн чох Шамахы, Басгал ва Көнчэ калагајысы өртдилэр. Шамахы ва Көнчэ калагајылары да һа кејфијјэтлн олдуғундан варлы гадынлар Басгал шарбафларынын һазырладыгы калагајылары бөјөнмөздилэр. Ширван гадынларына һәмчини «Һэлэби» ва «Һераты» калагајылар да јашшы таныш иди. Гочалар тутгун, көнчлэр исэ ачыг рэнкди калагајы хошлајырдылар. Калагајынын бүтүн базөк элементлэри онун језонинде чөмлөшир, ортасы исэ саја олурду. Гадын калагајысы 140×140 см, ушаг калагајысы исэ 1×1 м өлчүдэ тохунурду. Јохсул гадынлар калагајы өзөзинэ *чүна* өртүрдүлэр. Лакин «баш палтары» дэстиндэ бир эдэд тазэ калагајынын олмасы вачиб сөјилырды.

¹¹¹ История народов Узбекистана, II том, Ташкент, 1947, с. 316.

¹¹² Г. А. Жданко. Каракалпак Хорезмского оазиса, М., 1952, с. 559.

¹¹³ Я. Р. Винников. Социалистическое переустройство хозяйства в быте тайпан Марыйской области Туркменской ССР, СЭС, I буржидыш, М., 1964, с. 60.

¹¹⁴ С. П. Русјајкина. Көстөрилэн эсери, с. 98.

¹¹⁵ В. Н. Блещер. Народная одежда удмуртов, с. 57.

¹¹⁶ Р. Эфандијада. Көстөрилэн эсери, с. 64 б.

¹¹⁷ З. А. Кличевскаја. Көстөрилэн эсери, с. 196.

¹¹⁸ Г. Т. Гарагалга. Көстөрилэн эсери, с. 166.

¹¹⁹ Јашма гадынлар хыпэ гојан заман башларына «гашбанд», «гајима-ча», јахуд «хыабанд» адланан кырда јайыг баглајырдылар.

Өртмө баш кејимләриндөн бири дә јундан тохунма шал иди. Баш шалы кустар үсүлү илэ јерли карханаларда һазырланырды. Баш шалы мөвсүми сәчијјәди кејим типн олмагла сојуғ вахтларда евдөн чыхан заман өртүлүрдү.

XIX әсрдә Ширван гадынларынн тој либасына тор да даһия иди: Торү ән чох Шамаһы әтрафиндакы ермәни кәндләриндә тохујурдулар¹²⁰. Ону ән чох чаванлар, хүсусилә кәлиндәр башларына өртәрдиләр.

Ширван гадынларынн милли либасында кәмәр мүһүм јер тутурду. Кечмишдә гадынларын, демәк олар ки, һамысы баш палтары илэ гызыл вә ја күмүш кәмәр баглајырдылар. Гызыл вә ја күмүш тоғгалы гадын кәмәрини јерли зәркәрләр дүзәлдирдиләр. Бәзән кәмәрин гајышы үзәриндә зәркәр мөмулаты әвәзинә гызыл вә ја күмүш пуаллар дүзүлүрдү.

Кәлиндни тој либасында кәмәр хүсуси мәна даһияјрды. Кәмәрсиз кәлин көчүрмәк гејрәтсизлик һесаб едилирди. Тој күнү кәлиндни кәмәрини гардашы вә ја оғлан тоһумларындан бири баглајырды. Јерли тој адәтинә көрә, кәмәр бағланаркән кәлиндә һәдијјә оларағ дамазлығ һејван вәд едилирди.

Ајағ кејимләри. Тәсәррүфат мәшәтинин тәсири гадын ајағ кејимләри саһәсиндә дә өзүнү бурузә верирди. Отурағ мәшәт тәрән кечирән кәндләрдә башмағ характерик гадын ајағтабысы олмушдур. Башмағчылар ону үч өлчүдә—«зәнәвә», «мијәнә» вә «гыз башмағы» тикирдиләр. Гадын башмағынн үзлүјү мүшкү вә ја тумачдан, алты ашылы көндән олурду. Сағры башмағын әсас мүштәриләри вардылар иди. Киши башмағындан фәргли оларағ, зәнәвә башмағын дабанына «әтви» вә «шал» тојулурду. Бундан башга, гадын башмағынн «дабан тәлбәси» симлә тикилирди. Чох вахт варлы аиләләр кәлин башмағынн дабанына «күл»үн үстүндән гызыл вә ја күмүшдән кәсдирилиш «дабан» алданан метал тәбәгә вурдурудулар. Гадын башмағынн үстү бәзән тумач әвәзинә мәхмәрдән тикилирди. Бу һалда онун үзү күләбәтин тикмә нәгшләрдә бәзәдиләди.

Шәһәр гадынлары евдә адәтән нәләјин кејәрдиләр. Башмағдан фәргли оларағ нәләјини дабаны алчағ олурду. Бу сәбәбдән дә ев шәраити үчүн ән мүнәсиб јумшағ ајағтабы сајылырды. Лакин кечмишдә башмағ кејмәја һамынн имканы чәтмырды. Она көрә дә гадын ајағтабысы киши чуст даһа кеһиш јајылмышды¹²¹. Чуст хүсусилә ортабаб кәндли аиләләри үчүн сәчијјәви ајағтабы нөвү сајылырды. Јохсул кәндлиләр вәсә һәтта ону да тапыб ала билмирдиләр. Касыб аиләләрдә бәзән бир чүт чустдан аилә үзвләринин чоху истифада едирди. Умулējла гарынн вердији мәлумата көрә, һәтта касыб-

лар бәзән әлдәтохума јун чорабын алтына кечә вә јахуд көн тикиб ајағтабы киши кејирди¹²².

Елат гадынлары арасында чарығ кејәнләр дә аз дејилди. Лакин варлы гадынлары чох вахт гајтармәбурун узунбогаз чәкмә кејирдиләр. Миниклә јол кетмәк үчүн узунбогаз чәкмә ән мүнәсиб гадын ајағтабысы сајылырды.

XIX әсрин иккинји жарысында етибарән иғтисадә вә мәдәни әлағәләрин күчләймәси, хүсусилә Русија илэ тицарәт әлағәләринин артмасы нәтичәсиндә башга саһәләрдә олдуғу киши, ајағ кејимләриндә дә дәјишиклик јаранмаға башлајыр. XX әсрин әввәлләриндә капиталист Бақсырынн мәдәни вә иғтисади тәсири нә мәруз галан Ширван кәндләриндә гадынлар фабрикдә һазырланмыш «дикдабан» вә «јарымдабан» туфли кејмәја башламышдылар. Резин галош мејдана чыхдыдан сонра милли гадын ајағтабылары интенсив сурәтдә сыхышдырылыб мәшәтдән чыхарылмышдыр. Јағмурлу вахтлар үчүн ән мүнәсиб ајағтабы олдуғундан, галош инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Чох вахт гадынлар евдә ајағларына шәтәл кејирдиләр. Лакин Ширван евләринин дөшәмәси чох сәлиғә-саһманлы олуб халча-палазла дөшәндијиндән бәзән шәтәл дә еһтијаж галмырды.

Матәм үчүн ајрыча кејим типн јох иди. Адәтән тутғун рәнклик, хүсусилә гара палтар матәм либасы һесаб олунурду. Ачығ рәнклик вә јахуд тәзә тикилмиш палтарда һүзәр јеринә кетмәк гәбаһәт сајылырды. Јерли адәтә көрә, һүзрү оланлар үчүн хүсуси «гара газаны» асылыр, јахын тоһумлар, хүсусилә гадынлар көһнә палтарларындан бир дәстини орада бојатдырырдылар.

Бәзәкләр

Етнографик материалларын тәһлили көстәрир ки, Ширван әһалисинин XIX әср кејим мәдәнијјәтиндә бәзәк шејләри, хүсусилә гадын зинәтләри мүһүм јер тутурду.

Ширванда тарихән кустар сәнәткарлығын инкишафи илэ әлағәдар оларағ, әнәвәви бәзәкләр ичәсиндә зәркәрлик мөмулаты үстүн јер тутурду. Метал бәзәкләр, әсасән, јерли усталар тәрәфиндән кустар үсулла һазырланырды. Шамаһы вә Лаһыч зәркәрләринин шөһрәти Ширвандан чох узағлара јајылмышды. 1832-чи илдә Шамаһы шәһәриндә 40 нәфәр јалһыз күмүшбәнд ишләјирди ки, бу да бүтүн Азәрбајҗанда олан күмүш устасынын (63 нәфәр) үчдә икисинә бәрәбәр иди¹²³. Тәсадүфи дејил ки, XIX әсрин әввәлләриндә рус мөмурлары Ширван усталарынн металишләмә саһәсиндәки тәһрибусини Русијанын силаһ заводу фәһләләри арасында јај-

¹²⁰ Н. А. Абелова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 175.

¹²¹ Кәнд шәраити үчүн әлverişли олдуғундан, чуст јахын заманларда гәдәр ишләмишдә иди, һазырда гәча гадынлар чуст кејирләр.

¹²² Умулējла Чавад гызы Мирзәјәна Исмајиллы рајонунун Әрчман кәндиндә јаһияјр.

¹²³ Ә. С. Сумбатзаде. Көстәрилән әсәри, сәһ. 171.

маг үчүн чидди тәдбир көрүрдүлөр¹²⁴. Ширван усталарынын заманамизга гәдәр кәлиб чатмыш әл ишләри онларын зәркәрлик сәнәтинин бүтүн үсулларындан (дәймә, басма, хатәмкарлыг, гарасавад, шәбәкә, минасазлыг вә с.) мәнәртлә истифадә етдикләринин вә бу сәнәдә бөжүк исте'дада малик олдугларыны бир даһа нүмајиш етдирир.

Зинәт шәйләри ән чоһ гызыл вә күмүшдән һазырланырды. Ләкин Ширванда буларла јанашы, гижмәтли дашлардан (зүмрүд, әнгиг, фүрузә, јагүт, алмаз, мирвари, кәһраба вә с.) да истифадә олуимушдур. Бу исе Ширванын узга өлкәләрлә сых тичарәт алағасына малик олдугуну сүбүт едир.

Дашмыдглары вәзифә, башга сөзлә, кәздирилмә тәрзинә көрә бәзәкләр: гулаг, баш, бојун, дөш, бел, биләк вә бармаг бәзәкләри олмагла мұхтәлиф нөвә ајрылыр. Бундан башга либасларә бәнд едилән бәзәкләр дә гадын зинәтләринә дахил иди.

Шәриәт еһкамларынын һаким рол ојнадыгы кечмиш заманәдә зинәтсиз гадын әһалинин нәзәриндә кәниз гәдәр гижмәтсиз иди. Она көрә дә ед арасында «хар олмамаг үчүн» мәшәттәт баһасына дә олса, зинәт тәдәрүкү гәјгысына галмагы һәр бир айла өзүнә борч билирди. Бунун нәтичәсиндә өтән әсрләрин гызыл-күмүш зинәтләри чәниз шәклиндә нәсилдән-нәсилә кечәрәк заманәмиздәк кәлиб чатмышдыр. Бу сәбәбдән дә Ширван гадынларынын мүчрү вә бохчаларында сахла-нлаан зинәт шәйләри такчә XIX әср зәркәрләринин әл ишләри олмајыб, бундан әввәлки јүзилликләрин јадикарлары сәјил-мәлидыр. Она көрә дә ејни бир бәзәк мә'мулатынын мұхтәлиф нөвүнә, рәнкәрәнк чешиндә тәсадүф едирик.

Гулаг бәзәкләри «дәрдлүмә», «гырхдүмә», «һејдәри», «сатыл сырға», «минәрә сырға», «шарлы сырға», «киласы сырға», «бадамы сырға», «кәна сырға» вә с. адларла мә'лум олан мұхтәлиф чешиддә таналардан ибарәт иди. Бә'зән дәрд-дүмә сырғанын ортасында фүрузә гаш, минәрә сырғанын исе ајагы силсиләли олуурду. Гәдим сырға нөвләриндән бири дә чаваһир тана иди.

Сырға таһмаг үчүн һәлә кичик јашларындан гызларын гулагларыны ијәсини архасы илә дешиб сап кечирирдиләр. Гулагын тез сағалмасы үчүн сапы вахташыры тәрпадир вә јағ-лајырдылар. Јаранын илтиһаб вермәмәси үчүн варлы аилә-ләрдә гулагын дешијинә илк күнләрдә гызыл сырға тахилыр-ды.

Баш бәзәкләри чутугабагы, гармаг, гызыл санчаг вә тач-дан ибарәт иди. «Кәсмә» адлы пахлава формасында габарыг күмүш вә гызылдан ибарәт олан *силсилә* дә баш бәзәкләринә дахил иди.

Чутугабагы мұхтәлиф зәркәрлик үслубунда зәриф бәзә-дләнмиш кичик тачы хатырладырды. Ону ән чоһ гызылдан, на-дир һалларда исе күмүшдән дүзәдирдиләр. Бир гәјда оларәг ону чутугуну габасына тутурдулар¹²⁵.

Гармаг динкә вә ја чалманы баша бәркитмәк үчүн, *гызыл санчаг* исе зәриф өрпәкләри (сәрәндәз, наз-назы, бәнарә, ха-ралы вә с.) баша бәнд етмәк үчүн ишләдилирди. Гармагы әсәсэн әрли гадынлар кәздирдиләр¹²⁶.

Бојун бәзәкләринә мұхтәлиф нөв *бојунбагылар* дахил иди. Етнографик чөл материалларындан ајдын олуру ки, сапа дү-зләнмүш мунчуг бојунбагылар кечмишдә даһа күтләнә харәк-тер алмыш, хуәсуслә касыблар арасында кениш јайылмышды. Варлы гадынлар кәһрәба, мирвари вә јахүд «арпа» гызылдан дүзәдләнмиш гижмәтли бојунбагы кәздирдиләр. Бундан башга, Ширван гадынлары һәмчинин *чәчик, гарабатаг, кәл*¹²⁷ вә с. кими боғазалты кәздирдиләр.

Бә'зән бојун вә дөш бәзәкләри бир-бирини тамамлајырды. «Арпа» бојунбагынын ортасына вахышларла бәзәдләнмиш дәирә формасында даһа бир һиссә бәнд едилирди. Бә'зән исе бунун әвәзинә хара үсулу илә ишләнмиш алты, јахүд сәккиз-кушәли, ортасында јагүт вә ја фүрузә гашы олан улдуз, онун да алтыны тамамлајан ајпара јерләшидирилди¹²⁸.

Ширван гадынларынын **дөш бәзәјини** «һамајыл» адланан зәбәрчәд синәбәнд тәмсил едирди. Ону адәтән гызыл гармаг-ла архалығын чижинә бәнд едирдиләр. Синәбәндин әтәји 4 чәркә «бачаглы» гызылдан ибарәт олуурду. Онун јухарысында исе «арпа» илә «бачаглы» һәр ики тәрәфдән гоша галхыб гы-зыл гармага бирләширди.

Бел бәзәкләри гызыл вә ја күмүшдән «кәсмә», јахүд «сиккә» кәмәрдән ибарәт олуурду. Сиккә кәмәрин тоғтасы зәр-кәрлик үсулу илә һазырланырды.

Биләк вә бармаг бәзәкләри мұхтәлиф нөв *үзүк* вә *голбагы* илә тәмсил олуурду. Кечмишдә јерли зәркәрләрин һазырла-дылары «әнчәмә голбагылар» даһа кениш јайылмышды. Бә'-зән әсилзадә күбар гадынларын голбагына 3 әдәд зүмрүд вә јахүд јагүт гаш салынарды.

Үзүк «гашлы» вә «гашсыз» олмагла ики нөвдә һазырла-нырды. Гаш материалынын нөвүнә (зүмрүд, алмаз, јагүт, фи-рузә, брилјант) гашлы үзүкләр бир-бириндән фәргләнирди. Зүмрүд вә брилјант гашлы үзүкләр баһа баша кәлдијиндән

¹²⁴ Р. Әфәндијенин јаздыгына көрә, XVIII әсрдә бу, арагчынын габә-гына тутулурмуш. Ба х: Оғун «Азәрбајҗанын мадди мәдәнијәт нүмунә-ләри», Баки, 1960, сәһ. 30—31.

¹²⁵ З. А. Кличевская, Кәстәрилян әсәри, сәһ. 196.

¹²⁶ Р. Әфәндијев, Азәрбајҗанын бәдин сәнәткарлыгы, Баки, 1966, сәһ. 30.

¹²⁷ Р. Әфәндијев, Азәрбајҗанын мадди мәдәнијәт нүмунәләри, сәһ. 32.

¹²⁸ Р. Әфәндијев, Азәрбајҗанын мадди мәдәнијәт нүмунәләри, сәһ. 32.

¹²⁴ В. Н. Левятов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII ве-ке, Баки, 1948, сәһ. 64.

јүксәк гиймәтләндирилди. Бә'зән үзү'юн гашы әгнәдән сә-
ланырды. Баһа баша кәлән Жәмән әгнги даһа јүксәк тутулу-
рду. Үзүкләрни гашы дүзбучаглы, кирдә, овал, пахлава олма-
ла мухтәлиф формада һазырланырды. Кечмишдә «Пахлава»
гашы үзүкләр даһа чох дөвдә иди. Бә'зән гаш ики элемент-
дән дүзәлдилди. Гашын ортасы зүмүрд, әтрафы исә брил-
јантав бәзәдилди.

Гашыз үзүкләр ичәрисиндә «нишан үзү'ю» хүсусилә фар-
лашрды. Нишан үзү'юнүн алыз дүз, үстү исә габарыг форма-
да, һәм дә нисбәтән галын вә агыр олурду. Ед арасында ни-
шан үзү'ю мәһәббәт рәмзи, мә'нәви мейр вә бағдылыг симво-
лу кими гиймәтләндирилди. Нишан үзү'ю адахландыдан соң
сәира бармага тахыларды. Ән'әнәдә көрә, нишан үзү'ю сол
алин «калин бармагы»на тахыларды¹²⁹. Дуа гадыналар исә оңу
шаһадәт бармагына дәјиндирдиләр.

Либа са бәндәләнән бәзәкләр үч група бөлүнүр:

а) тохума вә һөрмә бәзәкләрә бафта (еили вә дар бафта),
чапара, һәрәми, гаракәз, сәрмә (тәксәрмә вә тошасәрмә),
шәмә, пүрчүм, готаз, шитик вә с. дахилдир. Буналарын чоху
үст палтарын әтәјинә, голларына, белинә вә јахасына, готаз
вә шитик исә чутту багынын учларына тикилирди. Буналардан
ан гиймәтлик «шәмә» иди. Һәтта лязим кәлдикдә оңу јанды-
рып гыдылыны ајырыр вә зинәт шәјләри дүзәлдирдиләр¹³⁰.

б) палтара вурулан тикмә нахышлар мухтәлиф бәхјәләр-
дән (гоша сыйыг, ајрым-үјрүм, дәрдијнә, сәккизијнә, гајчы
гулап, тојуг ајагы, чалкечир, долдурма вә с.) ибарәт олурду.
Буналардан башга үст кејимләри «арагчыны тикиш», «мунчу-
лу тикиш» кими чох диггәт тәләб едән тикмә нөвләри илә дә
бәзәдилди.

в) зәркәрлик үсулу илә һазырланан зинәтләр «арпа»,
«мидахыл», «һәббабы», «бөјрәји гызыл», «гоза дүјмә», «пи-
ләк» вә с. элементләри олаң әтәклик вә јахалыгдан ибарәт
иди. Бу бәзәкләр ја бафтаја бәнд едилди, ја да сапа дүзүлүр-
ду.

Гадын үст кејнәјинин әтәјинә гызыл вә ја күмүш әтәклик
тутулуруду. Ширван гадыналары пиләк әтәклији даһа чох хош-
лајырдылар. Әшрәфи әтәкликли кејнәк кејнәләр дә аз дејил-
ди.

Ојма бичимли архалыгын јахасынын әтрафына «бөјрәји»
вә ја «һәббабы» гызылдан јахалыг вурулуруду. Күбар гадын-
ларын јахалыгы баһалы «гоза дүјмә»ләрдән дүзәлдилди.

Дәг кәндләриндә гадыналар чуттунун габагына гызылы
бафтаја бәнд едилмиш «мидахыл» вә «һәббабы» гызылдан
чуттугабагы тутурудулар.

¹²⁹ Буна бә'зән «нишан», јахад «хәзнә» бармагы да дејилди.

¹³⁰ Бу мә'луматы Исмајиллы гәсбәсиндә јашајан Мәрәнәј Пәриверди
гызы һәшимова (1910-чу илә әнадан олмушдур) вәрмишди.

Либа са бәнд едилән бәзәкләрә *зәнцирә*, *гызыл сәрмә* дә да-
хыл иди. Үст кејимләринин кәнарына тутулан сәрмә әл тики-
шини итирирди.

Зәркәрлик үсулу илә һазырланан зинәтләр ирсән әнадан
гыза кечирди. Сырга, үзүк вә бојунбагы бүтүн күнләрдә иш-
ләдилди, биләрсик, силсилә, һәмајыл исә јалныз тәнтәнәли
вахтларда вә гонаг кедәркән истифада олунурду.

Зинәт шәјләри кечмишдә ичтимаи зүмрәләр арасында иг-
тисәди бәрәбәрсизлији ајдын әкс етдирди. Чох вахт тој
мәчлисиндә иштирак етмәк үчүн јохсул гадыналар нисбәтән
варлы гоһумларындан бир-ики күнлүјә зәркәрлик зинәтләри-
ни бироваз алырдылар¹³¹.

¹³¹ С. Әсәдова. Халг үстасы зәркәр Агамирәини јарадычылыгы.
Бах: Азәрбајҗан иччәсанәти, IX кнлд. Бақы, 1963, сәһ. 167.

ЖЕМЭКЛЭР ВЭ ИЧКИЛЭР

Өрзөг маңсууларынын һазырланмасы мадди неъмәтләр истеһсалында әсәс јери тутур. Бу маңада инсан әмәк фәалијәтинә мәнә бурадан, башга сәлә, табиәтдәи гида топармагдан башламышдыр. Она көрә дә гида маңсууларынын әлдә едилмәси инсан чәмијјәтинин тарихи гәдәр гәдимдир. Сон археоложи тәдигатлар көстөрүр ки, Азәрбајчан әразисин дунјанын ән гәдим инсан мәскәналариндә бири олмушдур. Азых магарасындан милјон јарым ил бундан әввәл истифада олунмуш әмәк әләтләри тапылмышдыр¹. Азыхын әлт тәбәгәсиндән ашкар олунмуш бу даи әләтләр өлкәмизин ән гәдим сәкииләрин олан азыхантропларини көрәләк чәгәлариндан сорәк ырыр. Бу вәдир фактдан белә нәтичәгә кәлмәк олур ки, јурдумузу гәдим сәкииләри гида истеһсалына милјон јарым ил бундан әввәл башламышлар. Маңсуулар гүвәзаларин ичкишаф, хүсусилә әмәк әләтләринин тәкмилләшмәси истеһсал үсүлуңлә, о чүмләдән гида маңсууларынын һазырланмасы саһәсиндә әсәслә тәрәггилә сәбәб олмушдур. Өтән дөвр әрзиндә өрзөг истеһсалынын ичкишаф динамикасыны илләмәк имкан харичиндә олдуғундан, мәсәләни јәлһиял белә бир чәһәтинин тејд етмәклә кифәјәтләнәк ки, Азәрбајчан әразисинин табиин зәнкиләкләри вә онун әһалисинин әмәкәсвәрдилји буралә зәнкилә кулинарија ән'әнәларинин јаранмасына сәбәб олмушдур. Ма'лум олдуғу ки, ән'әнә һеч вахт итмир. О, һәтта көһнәликдә белә өз мәзясинә бир нәсилдән дикәрина, бир әсрдән башгагына кечирир. Она көрә дә Ширван әһалисинин кулинарија мәдәнијјәтинә тәкчә XIX әсрини дејил, чох узат кечмиши маңсулу, узун әсрларин әмәли тәчрүбәси ки, бахылмадыр.

Жемәкләр

Мадди мәдәнијјәтин башга саһәларинә инсәбәтән даһа муһафизәкар олан ән'әнәни жемәкләрдә милли хүсусијјәтләр, мәһәлли фәргләр даһа әдәи әкс олунур. Бу маңада милли жемәк вә ичкиләрин һәртәрәфли тәдиги мүнүм елми әһәмијјәт кәсб едир. Г. Т. Гарағашлы милли жемәкләрин тәдиги олунмасы әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Жемәкләр, ма'лум олдуғу ки, мадди мәдәнијјә-

тин ән үмдә элементләриндән биридир. Чох вахт жемәкләрин тәркибинә, һазырланма вә истифада олунма үсүлларына әсәслә тәдиги олунан халғын кечмиш һәјәтинин тарихи сәнәдләрдә даһими гәдәр шығыландырылмыш бир сыра мүнүм мәсәләләрини, мәсәлә, тәсәррүфәт маңгулијјәтинин сәчијјәсини, маңсуулар гүвәзаларин ичкишаф сәвијјәсини, һәтта халғын мәниәји мәсәләсини ајдынашдырмағ олур»².

Ширван жемәкләри индијәдәи дәринчә сјрәшләнмишдир. Истар ингилаба гәдәр, истәрсә дә ингилабдан сонрақы етнографик әдәбијјәтдә бу мәсәлә хүсуси тәдигат ебјектинә чәриләнмишдир.

Вахтилә Шамаһыда олмуш сәјјаһларин әсәрләриндә Ширван әһалисинин жемәкләри баралә, өтәри шәкилдә олса да, ма'лумат верилр. Лакин бу нәтаиәи гәјдләр сәтин, чох вахт исе үмуми сәчијјә дашыјыр. Оларда жемәк вә ичкиләрин һазырланма технологијасы, мәһәлли хүсусијјәтләр, мүфәссәл елми тәснифәт, жемәкләрин һазырланмасы илә әләгәдәр јаранмыш әдәт вә етиғадлар ки, мүнүм мәсәләләр өт әксини тапылмышдыр. Ширван жемәкләринә тохунан мүәллифләри тәдиги олунан мәсәләни социоложи чәһәти әсла марәғләндирәмәмишдыр. Тәсәдуғи дејил ки, елми коммунизмин бәниләри халт күтләләринин итисәди зәвијјәтинин арашдыраркән әјри-әјри ичтиман дүмрәләрә мәхсус жемәкләрин тәһлилинә хүсуси әһәмијјәт вермишләр.

Әһалинин тәсәррүфәт маңшатиндән яешы оларәк, жемәкләрдә фәрг мушаһидә олунур. Әкиччилик вә бағчылығын кеңиш иштишар етдији кәндләрдә јәмәли битки маңсуулары, хүсусән дәнән биткиләр үстүнләш тәшкил едирди. Малдар елатлары күндәлик жемәк әјнәсиндә исе суд маңсуулары вә әтли жемәкләр үстүн јер тутурду.

Ән'әнәви жемәкләр, һабелә әһалинин ичтиман тәркибинә көрә дә фәргләндири. Јохсул кәндлә күтләләри «гарын дојусу чөряг» чәтиликлә тапылғандан олар гидалы жемәкләрин бөјүк әксәријјәтиндән кифәјәт гәдәр истифада едә билмирдиләр. Оларын мәтбахи үчүн вә калориди јекнасәг хәрәкләр сәчијјәви иди. Варлы аиләләрин мәтбахиндә ишланән жемәкләрин чешиди олдуғча мұхтәлиф иди. Бу сәбәдән дә кулинарија мәдәнијјәтинин ичкишаф етирилмәсиндә әһалинин варлы тәбәгәларинин ролу хүсусилә бөјүк олмушдур.

Ширван жемәкләри күндәлик вә мәрасим (тој, бајрам, еһсан вә с.) жемәкләри олмагдә икя група бөлүнүр. Күндәлик жемәкләрдән фәргли оларәк, мәрасим жемәкләри мұхтәлиф нөв плов вә ләзиз әтли хәрәкләрдән ибарәт олурду.

Жемәкләрин чешиди илк нөвбәдә истеһсал едилән маңсулу кәмијјәт вә кејфијјәтиндән асылы иди.

¹ М. Нүсәјнов. Азых магарасында, «Елм вә һојат», 1976, №6, сәһ. 13.

² Г. Т. Гарағашлы. Көстөрилән әсәри, сәһ. 232.

XIX эсрин икинчи жарысындан е'тибарен Ширван эхалисинин жемэк режиминдә картоф, кәләм, памидор вә дикәр биткиләр мөһкәм јер тутмаға башламышдыр.

Тәрәвәз кечмиш кәндли мөтбәхиндә гисмән аз ишләнирди. Ондан башлыча олараг әкинчиликлә, хуsusилә багчылыглар мәшгул олан эхали истифадә едирди. Малдар елатлар тәрәвәз вә бостан биткиләрини бечәрмәдикләриндән онлардан лазыми гәдәр дә истифадә едә билмирдиләр.

Спиртли ичкиләр кечмишдә Ширван кәндлиләринин жемэк сүфрәсиндә јер тутурду. Бу ишдә спиртли ичкини һарам бујуран шәриәт гануналарынын да мүүјән ролу олмушду.

Ширван мөтбәхиндә ишләнән әрзаг мәһсулларынын бөјүк әксәријјәтини эхалинин өзү истеһсал едирди. Јалныз гәнд, чај вә бә'зи әдвигјат сатынамалә јолла әлдә едилирди.

Әрзаг мәһсулларынын тәркибинә көрә Ширван жемәкләри ики әсас група бөлүнүр: битки вә һејван мәншәли жемәкләр. Ләкин онларын бөјүк әксәријјәти сүфрәјә кәтириләркән гарышыг тәркибдән ибарәт һазырларды.

Битки мәншәли жемәкләр. Ширван эхалисинин мөтбәхиндә ишләнән битки мәһсуллары арасында *тахыл* мүүһм јер тутурду. Кечән әсрдә Ширванда дәнли биткиләрдән ән чоһ бугдә бечәрилди. Аз миғдарда паринч, арпа, дары, һәтта Хорасо дүзәнлијиндә вә Пирсаат чајынын орта ахыны бојундакы бә'зи кәндләрдә чәлтик дә бечәрилди³.

Тахылы вәл, чәлтији исә динклә дөјүрдүләр.

Ширван мөтбәхиндә тахыл әсасән ики формада: *ун* вә *јарма* шәклиндә истифадә олунмушду. Тахыл дәнә һалында (һәдик, говурға вә с.) аз ишләнирди.

Азәрбајчанда тахылын ун һалында истифадә едилмәси тарихи гәдим заманларә кедиб чыхыр. Археоложи газынтылардан тапылмыш басит ун үјүтмә васитәләринә (һөвәнкдәстә, әл дәјирманы вә с.) әсасән мүүјән олунмушду ки, Азәрбајчанын гәдим сакинләри һәлә әкинчилијин мејдана кәлдији илк дөвләрдән тахыл үјүтмәји бачармышлар⁴. Тәдгиг олунан дөврдә Ширван эхалиси тахылы су дәјирманында үјүдүрдү. Гочаларын вердији мә'луматә көрә, кечмишдә Кирдиман, Пирсаат вә Агсу чајлары бојунча чоһлу саһибкар дәјирманлары олмушду.

Ун әсасән *чәрәк* биширмәк үчүн ишләнирди. Ондан, һәмчинин, мұхтәлиф нөв унлу хөрәкләр вә гәннады мә'мулатә һазырларды. Чәрәк ән чоһ бугдә унундан биширилиди.

³ В. Легкобытов. Көстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисса, СПб., 1836, сәһ. 91; Ф. А. Демиский. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии, «Записки КОИРГО», 22-чи китаб, 2-чи бур., Тифлис, 1901, сәһ. 10; Н. А. Абулов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 134—137.

⁴ Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајчанда әкинчилијин инкишаф тарихинә данр, Бақы, 1964, сәһ. 48.

Касыблар бә'зән она арпа, јахуд дары уну да гатырдылар. Бугда унуна дары уну гатдыгда «дары гарышыгы», арпа уну гатдыгда исә «кәрдјар» адланарды.

Хәмир јоғурмаг вә чәрәк биширмәклә гадынлар мәшгул олурду⁵. Кечмишдә Ширванда ичтиман чәрәкханалар олмадығындан һәр бир аилә чәрәји өзү биширди. Адәтән, чәрәк бир нечә күн үчүн нәзәрдә тутулараг биширилирди⁶. Узуи мүддәт үчүн (3—4 ај) чәрәк биширмәк Ширванда дәб дејилди⁷.

Чәрәјин нөвүндән асылы олараг онун хәмири ачымталы вә ачымтасыз јоғурулурду. Хәмир јоғурмаг үчүн тәкнә вә ја табага ун әләдикдән сонра она илыг су вә ачымта (маја, хамра, хаш) гатырдылар. Јаглы чәрәкләрин хәмири бә'зән су илә дејил, сүд, јахуд дөләмә сују илә јоғурулурду. Ачымтасыз јоғурулмуш хәмир нисбәтән бәрк олур вә кеч һасилә кәлирди. Хәмир 1—2 саат мүддәтиндә ачымта процесин кечирдикдән сонра ону әрсин илә хырда ниссәләрә бөлүб дәрдајаг үзәриндә күндәләјирдиләр.

Тәсәррүфат мәншәтиндән асылы олараг Ширван эхалиси арасында мұхтәлиф чәрәкбиширмә васитәләринә тәсадүф олунурду. Отураг эхали үчүн тәндир, малдар елатлар үчүн сач башлыча чәрәкбиширмә васитәси иди. Күрәдә чәрәк биширмәси факты јалныз Шамахыда гәјдә алынмышдыр⁸. Бу ишлә мәшгул олан уста «шатыр» адланарды. Шатырчылыг пәшәстиндә, адәтән, кишиләр чалышарды. Күрәдә биширилән чәрәк нөвләри ичәрсиндә сәнкәк хуsusилә јүксәк гижмәтләндирилди. Сәнкәк чәрәји күрәнин фәршинә дөшәнмиш чынгыл үзәриндә биширилдијиндән бу чүр адланарды. Адәтән, питин сәнкәк чәрәји илә јејирдиләр.

Ширван үчүн сәчијјәви чәрәкбиширмә васитәси тәндир олмушду. Тәндир Гағгазда, Габаг вә Орта Асијада кениш јајылмышдыр⁹. Азәрбајчанда тәндирин үч нөвү: дөјмә, бадлы вә көрпич тәндир мүүјәнләндирилмишди¹⁰.

Ширванда тәндирин јерүстү вә јералты кими ики әсас тип ишдә алынмышдыр.

Јерүстү тәндирә Ширванда «гојма», јахуд «пијә» тәндир¹¹,

⁵ Заһылыг дөврүндә гадынын хәмир јоғурмагына јөл вермишди. Бу һәлдә ја аиләниш башга үзүв, ја да гошну галыи хәмир јоғурарды. Јерин етиғида көрә, мүғдәкс сајылан мајанын мурдар-танмасы аиләдә бәдбәхтлијә сәбаб сајылармыш.

⁶ Чәрәк һәр бир аилә үчүн үғурлу һесаб едилән мүүјән күнләрдә биширилиди.

⁷ Нахчыванда бә'зән 2—3 ајлыг чәрәк биширилиди.

⁸ Бу мә'луматә Шамахи шәһәри, Фестивал күнәси, 5 №-ли сиздә јајан Гачы Мустафа оғлу Гулијев вермишди.

⁹ Г. Т. Гагагаһлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 106.

¹⁰ Јенә орада.

¹¹ «Пијә» тәндир этнографик әдәбијјата «бадлы» тәндир ады илә дахил олмушду. Бах: Г. Т. Гагагаһлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 108—109; Т. Ә. Бунјадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 311.

жералты тэндирә исә «дөймә», јахуд «јертәндири» дежилыр. Јералты тәндирләр әсасән дөймә, һадир һалларда исә бадлы дүзәлдиләрди. Јерүстү тәндирләр исә, бир гәјда олараг, бадлы олурду.

Өлчүләрән асылы олараг тәндирләр үч нөвә ајрылыр: гыш тәндири—18 чөрәклик, јәј тәндири—12 чөрәклик, күндәлик тәндир исә 6 чөрәклик олур. Бә'зән тәндирханада буңларын үчү дә дүзәлдиләрди.

Тәндир чөрәјинин үзәринә бармагла мүхтәлиф һөндәси нәгшләр вурур, јумурта сарысы, хаш-хаш вә с. чәкирләр. Күндәни тәндирә јапмаг үчүн голчаг, бә'зән исә јастыгдан истифадә олунур. Бишмиш чөрәји тәндирдән гыра илә көтүрүрләр.

Бугда унундан мүхтәлиф јағлы чөрәкләр: фәсәли, гатлама, көмбә, сачарасы, кәтә вә с. һазырланырды. Буңлар хүсуслә елат арасында кениш јајымышыды.

Ширванда ундан мүхтәлиф чешидә ләзиз гәннады мә'мулаты биширилди. Јохсул кәндли аилләринә бу, һәмишә мүјәссәр олмурду. Гәннады мә'мулатыны башлыча олараг варды аилләрин сүфрәләриндә кермәк мүмкүн иди. Һәм дә бу јемәкләр күндәликдә дејил, мүјјән мүнасибәтлә (бајрам, тој, нишан күнләриндә) һазырланырды. Кечмишдә бајрам сүфрәләрини ширнијатла бәзәмәк, јахын гоһум-гоншулары гәннады мә'мулаты илә тәбрик етмәк үмуми дәб һалыны алмышды. Бу ән'әнә Ширванда инди дә давам етдирилди.

Ширван гадынларынын һазырладығы кениш чешидли гәннады мә'мулаты: шәкәрбура, пахлава, бадамчөрәји, шәкәрчөрәји, һалва, тәрһалва, бамијә, тәрәк, горабијә, баллыбады, бадамбурма, шоргоғалы, Шамакы мүтәккәси вә с. јүксәк кулинарија мәдәнијәтиндән сораг верир.

Ундан тәкчә чөрәк дејил, мүхтәлиф нөв хәмир хөрәкләри (хинкал, хәшил, гујмаг, бөрә, умач, әриштә вә с.) һазырланырды. Ундан, һәмчинин, сыяғ хөрәкләр: әриштәли исти, гурудулу исти, умач, гынды вә с. биширилди. Бу хөрәкләр сојуг вахтларда даһа чох биширилди. Сојугдәјмә вә ја зөкәмлә хәстәләнмиш аилә үзвләринә истиотлу, јахуд сүдлү умач биширәдиләр.

Кечмишдә милли бајрамлары әриштә ашы илә гејд етмәк ән'әнә һалыны алмышды. Аш биширмәк үчүн әввәлчәдән әриштә кәсиб гурудур вә сачда говурудулар¹². Говурма процесиндә она дузлу су вурулур. Сонра гәјнар суда бишириб ашсүзән илә сујуну сүзүр вә үзәринә әринмиш јағ төкүб дәмә гојурдулар. Чох вахт әриштә ашыны газана төкәркән газмаг

¹² Адәтән, әриштәни Новруз бајрамындан хејли әввәл һазырлајырдылар.

дүзәлтмәк мәгсәдилә онун алтына јумурта вурур, имканы олан исә ашын башына әтли хуруш һазырлајыб гојурду.

Хөрәкләрә вурулан мүхтәлиф нөв әдвипјат: абгора, алча, албухара, сумаг, михәк, дарчын, зә'фәрән, зәнчафил, һил, кишмиш, зоғал, наршәраб, сиркә, истиот, бибәр, нәнә, шүјүд вә с. Ширван әһалисинин јүксәк кулинарија сәвијәсини көстөрир. Буңларын бир гисми Ширванын өзүндә һазырланыр, бә'зиләри исә кәнардан кәтирилди.

Тахыл тәкчә ун формасында дејил, *јарма* һалында дә ишләнирди. Јарманы әсасән бугдадан әл дәјирманында гадынлар чәкирдиләр. Кечмишдә киркирә чох ишләнән мәишәт ләвазиматы олдуғундан, она һәр бир аилләдә тәсадүф етмәк мүмкүн иди. Јазылы мәибәләрдән мә'лум олур ки, кечмишдә ән јахшы киркирә дашы Чулфа јахынлығында чыхарылырмыш¹³. Киркирәдә чешишлиш јарма торбаја дөлүрүмәб сахланылырды. Лазым кәлдикдә ондан чүрбәчүр јармалы хөрәкләр: сүдлү јарма, шорба, чакмә вә с. һазырланырды.

Дәни биткиләр һәбелә дәнә һалында дә биширилди. Бугдадан һәлимашы, һәдик вә сәмәни һазырланырды. Күндәлик јемәк режиминдә аз јер тутан һәдикләр (гаргыдалы, бугда, нохуд вә с.) хүсуслә гыш фәслиндә чәрәз әвәзинә ишләнирди. Буңдан башга, кәртә ушағларын ишин шәмагта башладыгда мәрасим јемәји кими «диш һәдији» биширилди. Ону гоншулара пәјламаг адәт иди. Етијатлы әчләләр чох вахт гыш һәдији үчүн лобја, фылыг, тоз тәдарүк едиб сахлајырдылар.

Дәнә һалында ишләнән вә јемәк режиминдә әсас јер тутан биткиләрдән бири дә дүјү иди. Дүјүдән мүхтәлиф хөрәкләр: сүдлү сыяғ (јајма), шорба вә плов һазырланырды. Дүјү һәбелә бир сыра әтли хөрәкләрин (долма, күфтә вә с.) таркибиндә дә ишләнирди. Плов, әсасән, әләмәтдәр күнләрдә биширилди. Касыблар үчүн плов «үз ағардан хејир-шәр хөрәји» сајылырды. Варлылар күндәлик јемәк сүфрасинә дә тәз-тәз плов чыхарырдылар. И. П. Березин плову Шәрг мәтбәхинин классик хөрәји һесаб едирди¹⁴. Ширван гадынлары Азәрбајҗанда мөвчуд олан 50-дән артыг плов нөвүнүн, демәк олар ки, һәмсыаны биширә билдиләр.

Плов үчүн ајрыча «гара» («ашгара») һазырланырды. Буңдан асылы олараг пловун мүхтәлиф нөвүнә: говурмаплов, туршу-говурма плов, сәбзи-говурма плов, парча-дөшәмә плов,

¹³ МИЭБГКЗК, I чилд, Тифлис, 1885, сәһ. 603—604; һәмчинин б.я.х: Обзор Эриванской губернии за 1886—1900 гг. «Записки КОИРГО», XVIII чилд, I бур., Тифлис, 1889, сәһ. 30.

¹⁴ И. П. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1850, сәһ. 14.

дәймә-дөшәмә плов, гижмә плов, тас-кабаб плов, шилә-плов, чыгыртма-плов, ширин плов вә саирә тәсадүф олунур¹⁵.

Бә'зән пловун дүјүсүнә әринтә, лобја, маш, марчи, киш-мини, шүјүд вә с. гатырдылар. Бундан асылы олараг плов һәм ин адла да айдандырылдыр.

Ширван әһалисинин мәтбәхиндә *тәрәвәз* (сәбзәват), *меј-вә* вә җемәли *јабаны биткиләр* дә мурәјјән җер тутурду.

Этнографик чөл материаллары көстәрип ки, Ширванда бос-тан биткиләри: гарниз, җемши, габаг, хижар, соған, бадымчан даһа чох ишләнирди. Сәбзәват ичәриндә хуәусилә соған хөрәкләрдә даһа гәдим дөврдән ишләнир. Ондан ики чүр: көј соған вә баш соған формасында истифадә олунурду. Хөрәја ән чох баш соған, сүфрәја исе көјарти кими көј соған ишләнишдир. Картоф, кәләм, памидор, көк, турп-чуғундур вә с. тәрәвәз нөвләри хөрәк һазырламаг мәгсәдилә кәндли мәтбә-хинә чох кеч дахил олмушдур.

Ширван мәтбәхиндә җемәли јабаны биткиләр (көбәләк, јо-лоту, парпәтәјүн, унунуча, әвәлик вә с.) мүһүм җер тутурду. Бу биткиләрин әксәријјәти әвәлчә сыхма едиләрәк, ачы сују кө-вар олунур, сонра исе јағ-соғанда говурулуб сарымсаглы га-тыгла җејилдири. Булардан бә'зиләри һәтта гурудулараг гиш үчүн тәларүк едилдири. Халг тәбәбәтиндә көј өскүрәја гаршы түркәчарә васитә һесаб едилән әвәлија һәр бир кәндли евиндә тәсадүф олунурду. Һәлә јаш икән әвәлијин јарпагларыны һө-рүб гурудурулар. Истифадә етмәк үчүн әвәлији әвәлчәдән исламмагга гојур вә сыхиб ачысыны чыхардыдан сонра умачлы сүд, јахуд соғанчаја төкүб биширидиләр.

Пахлалы биткиләр: лобја, маш вә нөхүд һәм ајрыча, һәм дә бу вә ја дикәр хөрәјин тәркибиндә ишләнмәклә Ширван мәтбәхиндә мүһүм җер тутурду. Лобјаны узун мүдләтә тәла-рүк етмәк ләзим кәлдиклә, ону тамамла җетишинчәја гәдәр өз шахыннын үстүндә сахлајыр, сонра дәриб дәнләрини гуру-дурулар.

Ширван сүфрәсиндә мејвә дә мүһүм җер тутурду. *Тумлу* (алма, армуд, һејвә) вә *чәјирдәкли* мејвәләр (килас, албалы, кавалы, әрик, шафтагы) әсасән тәбии һалында җејилдири. Мејвәни узун мүдләт сахламаг үчүн ја гах һалына салыр, ја дә мурәббә биширидиләр. Бә'зән зогалын чәјирдәјини чыха-рып ахта едир вә гишда исти хөрәкләрә төкүрдүләр.

Киләмејәл (таратат, моруг, чибәләк, үзүм вә с.) һәм тәзә-тәзә истифадә олунур, һәм дә онлардан мүхтәлиф нөв мурәббә, дошаб вә ричал һазырланырды.

Кечминдә Шәрг әлқалариндан Шамахы базарына хурма вә кишмиш дә кәтиридилди. Бајрам сүфрәсинә хурма, киш-миш чыхармаг кечминдә јохсул кәндли аиләләринин ән бөјүк

арзусу иди. Бајрам сүфрәсиндә гоз, фиындыг, шабалыд, пүстә вә бадам чәрәз кими ишләнирди. Бу мејвәләрин бир гисми Ширванда җетишир, бә'зиләри исе сатын алынырды.

Үзүм тәзә һалда истифадә олунмагга јанашы, дошаб, аб-гора вә үзүм ширәси дүзәлтмәк мәгсәдилә дә ишләнирди.

Турш тамлы мејвәләрдән (алча, зогал) лаваш һазырла-нырды. Бу мәгсәдлә мејвәни ири газанда гајнадыр, чижидини вә габыгыны сүзүб кәнар едир, тахта, јахуд һамар даш үзә-ринә сәрәрәк гурудурулар. Лаваш әдвигјат кими хөрәја иш-ләнирди.

Ширван әһалисинин мәншәтиндә гиш ештијаты гајгылары мүһүм җер тутурду. Она көрә дә иллик әрзаг ештијатынын вахтында топланмасыны һәр бир аилә өзүнә борч билдири. Әр-заг мәһсулларынын бир гисми гурудулуб үјүдүлүр, дикәр гис-ми јарма едилди, бә'зиләри дәнәләниб кисәләрә јығалыр, бә'зиләри исе асма едилди бан вә ја тәндирханалара дүзүлүрдү. Хараб ола биләчәк бә'зи мәһсуллардан шораба вә тутма һа-зырланырды. Хијар, бадымчан, кәвәр тутмасы, сиркә-сарым-саг, һафт-бечар әксәр аиләләрин гиш гајгыларындан сајы-лырды. Ричал вә бәкмәз биширәнләр дә аз олмурду. Хуәусилә бәкмәз әһалинин күзәрәниндә мүһүм җер тутурду. Она көрә дә һәр бир евдар гадын бәрни вә күпәләри бәкмәзлә долду-руб гиша сахламагы өзүнә борч билдири.

Һејван мәншәли јемәкләр. Ширван әһалисинин тәсәррүфат мәншәтиндә әкинчиликлә јанашы, малдарлыг да әсас рол ој-најырды. Она көрә дә Ширван кулиналијасында *малдар-ләг мәһсуллары* мүһүм җер тутурду. Агарты мәһсуллары (јағ, шор, пендир, гајмаг вә с.) әтли хөрәкләрдә јанашы, Ширван сүфрәләринин әсас јавандыгы сајылырды.

Тәдгиг олунан дөврдә Ширван әһалисинин јемәк режиминдә *сүд мәһсуллары* башлыча рол ојнајырды. Кәнд әһалисинин, хуәусилә малдар елатларын итисадијјатында көркәмли рол ојнајан малдарлыг мәһсулларындан истифадә олунма тарихи гәдим заманлара кедиб чыхыр. Сүд мәһсулларынын һазыр-ланмасы һејванларын әһлиләшдирләмәси вә кил габларын ихтира едилмәси илә ејни бир дөврә тәсадүф едир. Ф. Енкел-син тејд етдији кими, һејванларын әһлиләшдирләмәси инсан-лара «сүд вә онун мәһсуллары шәклиндә јени, тәркибчә азы әтә бәрәбәр олан бир җемәли шеј вермиш олдү»¹⁶.

Ширванда башлыча олараг инәк, чамыш, гојун вә гисмән дә кечи сүдүндән истифадә олунмушдур. Көчәри халглар үчүн сәчијјәви сајылан дөвә вә ат сүдүндән (гымыз) истифа-дә олунмасы фактына Ширванда тәсадүф едилмәмишдир. Бу

¹⁶ Ф. Енкел.с. Мејмунун инсана чәврләмәсиндә әмәјин ролу. К. Маркс, Ф. Енкел.с. Сецилмиш әсәрләр, II чилд, Баки, 1953, сәһ. 80—81.

¹⁵ Азәрбајҗан кулиналијасы, Баки, 1964, сәһ. 59—68.

һал Ширван эһалисинин етник тәркибиндә отураг эһалинин үстүн рол ойнадығыны бир даһа тәсдиғ едир.

Суд башлыча оларағ ағарты мәһсулларыны (гатыг, гајмағ, јағ, пендир вә с.) һазырланмасына сәрф олуурду. Лакин суд јаванлығ кими дә сүфрәјә верилрди. Јаванлығ мәғсәдилә ону ән чоғ керпә миһағларә верилрдилар. Буиндә башга, мүхтәлиф нөв сыйғ хәрәкләрин (ғынды, сүдлү әриштә, сүдлү јарма, јајма вә с.) һазырланмасында вә јағлы хәрәкләрин ләминини јоғрулмасында ла сүдлән истифадә едилрди.

Тәзә доғмуш һејванын илк сүдүндән ағыз вә булама¹⁷ биширилрди. Елатлар арасында ағыз сүдү дөлүн башландығыны билдирән әләмәт кими мәрасим јемәјинини һазырланмасына сәрф олуурду.

Ағарты мәһсулары мүхтәлиф гајдада һазырланырды. Ширван үчүн сәңијәви үсуллардан бири сүдү кен вә дајаз гаבלара сәрмәклә үзүнү (чијә, хама) јығыб һасил етмәк, алтыны иса мајаләјиб пендир һазырламағ иди. Аран кәндләриндә иса исти иғлим шәрәнти сүдүн сахланылмасына имкан вермәјиндән ону бишириб гатыг һалына салырдылар.

Азәрбајҗанын һәр јериндә олдуғу кими, Ширванда да гатыг һәм јаванлығ, һәм дә јағ һазырламағ мәғсәдилә истифадә олуурду. Чамыш гатығы инәк вә гојун гатығындан јүксәк тутулур вә кәјрик аздыран јағлы хәрәкләрин јанында сүфрәјә верилрди. Гатыг биширип суда бојат гатыг—чаласы (маја) гатылмағ вәситәсилә әлдә едилрди. Чаласы вәситәсилә «үјүшдүрмә» үсулу тәкчә Азәрбајҗанда дејил, бүтүн Гағғазда, Орта вә Габағ Асијала, Мисирдә вә Чәнуб-шәргги Асија өлкәләриндә кениш јајылмышдыр¹⁸.

Нисбәтән чәтин һәзәм олуан әтли хәрәкләрин јанында сүфрәјә гатыг тојмағ Ширванда әнәнә һалыны алмышдыр. Һәтта бу мәғсәдлә хырда касаларда гатыг чалырдылар. Тава гатығындан фәрғли оларағ, буна «қасамјас» дејилр. Қасамјас иштаһаны артырмагла јанашы, һәм дә һәзметмәни асанлашдырырды. Дикәр тәрәфдән о, сүфрәдә бир нөв сәрииләдичи ичкин әвәз едилрди.

Гатыгдан истифаләнин дикәр формасы сүзмә олмушдыр. Сүзмә дүзәлтмәк үчүн гатығы торбаја төкүб сүјүнү сүзүрдүләр. Сүзмәни бир нечә күн сахламағ олурду. Кеңишидә бичин вахты јајлағдан әранә гајидан бичинчиләр өзләри илә ән чоғ сүзмә күтүрәдиләр.

Јајда гатыг көрәмәз вә ја атлама шәклинә салынарағ сәрииләдичи ички вә јаванлығ кими истифадә олуурду. Көрә-

мәз дүзәлтмәк үчүн гатыға сүд гатырдылар Бојат гатыға су гатмагла атлама дүзәлдирдиләр. Исти вахтларда гатыгдан доғрамач да һазырланырды. Доғрамач тез вә асан, һәм дә учуз баша кәлирди. Јохсуу виләләрин чоғу гатыға бәкмәз гатыб јаванлығ кими ишләдирдиләр. Бундан башга, гатыгдан бир сыра милли хәрәкләр (гатығашы, довга, ағсоглағ вә с.) дә һазырланырды.

Гатыг ән чоғ јағ һасил етмәк мәғсәдилә ишләнирди. Ширванда јағы һәм ади гатыгдан, һәм дә гајмағ гатығындан һазырлајырдылар. Көһнә сүдүн үзүнү јығарағ тәзә сағылмыш сүдә гатыб биширп вә ичәрсинә чаласы төкүрдүләр. Буна «гајмағ гатығы» дејилрди.

Материаллар көстәрир ки, бојат гатыгдан јағ һасил етмәк Ширван үчүн аз сәңијәви олмушдыр. Бурада күнашыры иһрә чалхалығ тәзә јағ һасил етмәк дәб һалыны алмышдыр. Лакин сәғмәл һејванларын сүдү азалан заман бир нечә өјнәнин гатығыны јығыб сахлајырдылар ки, бу да «јығынты» адланырды. Јығынтыны сахсы вә ја ағач иһрәдә чалхалыб јағ һасил едилрди¹⁹.

Отурағ мәшвәт тәрзи үчүн сәңијәви олан сахсы иһрәләр Ширванда кениш јајылмышдыр. Ағач вә тулуғ иһрәләри әсәсән малдар елатлар ишләдирдиләр. Көч шәрәнти үчүн сахсы иһрәләр сәрфәли дејилди.

Ағач иһрәдән²⁰ фәрғли оларағ, сахсы иһрә јердә, јумшағ палаз үзәриндә²¹ силкәләмә үсулу илә чалхаланырды. Јағ һасил етмәк үчүн иһрәнин јарысына гәдәр гатыг төкүб ағызы «сәлә» илә бағлајырдылар. Просеси сүр'әтләндирмәк мәғсәдилә бә'зән она исти, јахуд сојуғ су әләвә едилрди. Зәрбә нәтиҗәсиндә иһрәнин диварларына тохунан гатыг тәдричән ајрандан ајрылыб јаға чеврилрди. Јағын һасил олмасы иһрә дешијиндәки гаргы вәситәсилә мүәјјән едилрди. Сәриштәли гадынлар чалхама просесини сүр'әтләндирмәк үчүн бә'зән иһрәнин ичинә хырда ағач чиликәри атырдылар. Һасил олунмуш јағы көтүрүб сојуғ суда јумагла ајрандан тәмизләјирдиләр²².

Иһрәдән тәзә чидәрләтәйб һалә дузланмамыш јағ «кәрә» адланыр вә јаванлығ кими сүфрәјә верилрди. Кәрә јағы узун мүддәт сахламағ үчүн ону дузлајыб, гарын, тулуғ, јағ күпәси

¹⁷ Азәрбајҗанда үч нөв јарчалахыма вәситәси ағач иһрә, сахсы иһрә вә тулуғ гәйдә алымышдыр.

¹⁸ Азәрбајҗанын шимал-тәрб зонасында ағач иһрәјә «архид» дејилр. Бах: М. И. Атаҗаһијев вә М. Миһмәнлир иһрәтини әтраф кәндләриндә ән аваданлығы, АММ, II бүр. Баки, 1951, сәл. 178; һәмминин бах: Азәрбајҗан дилинин дилләтәолож дүғәти, Баки, 1964.

¹⁹ Чоғ вахт бу мәғсәдлә хуәсуу иһрә дөшәвчәси дүзәлдирди.

²⁰ Т. Ф. Аристова Зағифајәвә курдләриндән бәбс едаркан, јағы ајрандан ајырмағ үчүн күнәшәкәлли чиг торбадан истифадә едилдијини хәбәр верир. Бах: Т. Ф. Аристова. Курда Закавказья, М., 1966, сәл. 127.

(бәсти) вә сәирә габлара долдуурдулар. Ширвань аран кәндләриндә исеҗаҗа әридиб «галга» вә «бәриҗә» җыҗырдылар.

Кәрә җаҗа җаванлыг мәҗсәдилә чох вахт бал вә пендириҗанында сүфрәҗә гоҗурдулар. Адәтән кичик җашлы ушаглара чәрәҗин үзәринә җаҗ чәкиб җахма верирдиләр. Бә'зи һалларда кәрә җаҗа исти чәрәклә «дәҗмәнч» едиб җеҗирдиләр. Материаллардан көрүндүҗү кими, Ширванда җаҗдан истифадә етмәнин чох архаик гәҗдәләри заманамизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Лакин җаҗ, башлыча олараҗ, хәрәк биширмәк мәҗсәдилә ишләнирди. Исти хәрәкларин демәк олар ки, һамысынән төркибиндә ивәк вә җа чамыш җаҗындан истифадә олуурду.

Ширван гадынлары хәрәк биширмәк мәҗсәдилә бә'зән ичҗаҗа (пиҗ) вә гуҗруг җаҗа да ишләнирдиләр. Бу мәҗсәдлә пиҗ вә җа гоҗун гуҗругуну әридиб җаҗына күпәҗә сүзүрдүләр. Тәдгиг олуан дәврдә Ширванда битки җаҗларындан истифадә олунаммышдыр²³.

Неһрә аҗранындан мүхтәлиф мәҗсәдлә истифадә олуурду. Чүмрүкетмә үсулу илә әҗрандан ән чох шор һазырланырды. Шора җаҗ гатмагла сүфрәдә җаванлыг кими ишләнирдиләр. Н. А. Абеловун җаздығына кәрә, кечмишдә шору ән чох мотал пендириңә гатырдылар²⁴.

Ширванда аҗран ән чох сәринләдичи ички кими ишләнирди. Аҗрандан һәмчинин довҗа, аҗранашы вә с. бишириди.

Суд мәһсуллары ичәрисиндә пендир ән кениш җаҗылмыш вә сүфрәдә даһа чох ишләни җаванлыг һөвү олмушдыр. Пендир һәсил етмәк үчүн суду илдиб она маҗа гатырдылар. Маҗа ев һеҗванларынан, ән чох сүлмәр бузон вә тузу гурсагындан дүзәлдиллирди. Бу мәҗсәдлә гурсагы бүтөв һалда²⁵, ичәрисиндә гаҗнанмыш су олан күпәҗә салыр вә она бал, бугда, җумурта вә с. эләвә едиб бир һәфтә әрзиндә исти җердә, адәтән, очагың ғырагында сахлаҗырдылар.

Ширвань аҗры-аҗры кәндләриндә маҗанын һазырланмасында фәргли хәүсәҗиҗәтләр мөвчуд иди. Лакин бүтүн һалларда гурсаҗ, ширә (бал, гәнд) вә тахыл ишләнирди. Бә'зән она зәҗ, җумурта, балаты, сиркә вә с. эләвә едәнләр дә олуурду. Бәсит олмасына бахмаҗараҗ, пендир маҗасынын һазырланмасы мүәҗҗән усталыг вә төчрүбә тәләб едирди. Пендириҗеҗиҗәтинин үксәк олмасы биләвәситә маҗанын дүзкүн һазырланмасындан асылы иди. Она кәрә дә әксәр һалларда бу иш-

²³ XIX әсрн сонларында Ивановка кәндиндә күпәбахан вә кәтан җаҗа истифадә едән мүәссисә олмушдыр (6 аҗ: СМӨМПК, XIII бурҗахлыш, Тифлис, 1892, сәһ. 27). Лакин бундан җалһыз рус төригәтчиләри истифадә едирдиләр.

²⁴ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 170.

²⁵ Җәһә орада.

лә җашлы гадынлар, чох вахт исеҗаҗа җаҗылар мәшғул олуурду. Заһылыг мүддәти гартарамыш гадынларын маҗа тохуммасы күнаһ һесаб едиллирди. Адәтән маҗаны һәр кәс өзү үчүн һазырлаҗырды. Ону башҗасына вермәз вә алмаздылар. Маҗа азалдыҗа, она дәләмә суҗу вә аз миҗдарда бал эләвә едиллирди. Лакин мүәҗҗән мүддәтдән сонра гурсаҗ өз тә'сир җүввәсини тамамилә итирдиңкә, җенисини һазырлаҗырдылар. Бу мәҗсәдлә һәр бир евдә еһтиҗат гурсаҗ сахланырды.

Маҗаланмыш суд бир-ики саатдан сонра дәләмә һалына дүшүрдү. Дәләмәни торбалара төкүб сыхыр вә суҗу сүзүлмәк үчүн тахта, җахуд җасты даш үзәринә гоҗурдулар.

Сахланма тәрзиндән асылы олараҗ пендириҗин бир ичәҗе формасы: баш пендир, доҗранмыш пендир, чылғы пендири, мотал пендири вә с. мә'лумдур. Буларын һәр биринин өз тамы вә сүфрәдә өз җерн вар иди.

Баш пендир бүтөв шәкилдә ири чәлләкләрдә дузлу суда сахланылыр, онун үстүнә ири даһдуз парчалары гоҗулуурду. Доҗранмыш пендир күнә вә җа чылғыда сахланылырды.

Мотал пендири ики һөвдә олуурду. Маҗдар елатлары җаҗлагда һазырладыгы гоҗун пендириҗини моталы аран кәндиләриҗин шор моталындан фәргләнирди. Мотал бүтөв соҗулмуш гоҗун дәрисиндән һазырланырды. Бу мәҗсәдлә дәрини астар үзүвә чевириб архасыны чиликләҗирдиләр. Тамамилә долдугдан сонра һава чәкмәмәк үчүн моталың боҗаны вә голларыны сәлиңә илә чиликләҗирдиләр.

Пендир үзлу вә үзсүз олмагла ики һөвдә һазырланырды. Пендириҗеҗиҗәти һәнки һазырланмасындан, һабелә җахшы сахланылмасындан асылы иди.

Үзсүз пендир аран кәндләри үчүн даһа характерик олмушдыр. Исти иҗлим шәраитиндә пендири дузлу суда сахламаҗеҗкәңә сәрфәли җол иди. Касыблар ғыш җаванлыгыны чатдырмаҗ үчүн «моталың шоруну суҗуна гат едирдиләр». Олар мотала пендирдән даһа чох гатыҗ төкүрдүләр. Бу һалда пендир гаты мәһсул һалына дүшүрдү. Һәлдиндән артыҗ дузлу олдуғундан чох вахт «шор» адланырды.

Ширван мәтбахиндә *әтли хәрәклар* дә мүһүм җер тутурду. Доҗруду, кәндян мәтбахиндә әт күндәликдә аз ишләнирди. Лакин гонаҗлыг, тоҗ-баҗрам сүфрәләри, бир гаҗда олараҗ, әтли хәрәкларлә кечәрилирди.

Ев һеҗванлары (ивәк, чамыш, гоҗун, кечи) вә ев гушларындан башга, бә'зи вәһши һеҗванларын (марал, чеҗран, чүҗур, даҗ кечиси, даҗ гочу, дошан вә с.), һабелә чөл гушларынын әтиндән дә истифадә олуурду²⁶.

Һеҗваньн кәсплмәси, соҗулмасы, доҗранмасы илә ки-

²⁶ Вәһши һеҗван вә гушлары оламаҗ үчүн мүхтәлиф үсуллардан: тәлә гурмаҗ, тази, җаҗылмуш вә әт илә гөрмәҗ, одлу силәһдән аҗаһ вә с. истифадә олуурду.

шиләр мәшғул олурудулар. Бир җагда олараг, һејваны үзү «гибләјә» (чәнуба) тәрәф јыхыб кәсирдиләр. Халг тәсәввүрүнә көрә, боғазланмамыш (җаны чыхмамыш) һејван әти һарам һесаб олуруду²⁷. Халг етиҗадына көрә, һејванда једди һарам тикә олур ки, әти доғрајан заман һәмнин һиссәләри кәсиб атырдылар. Сојулмуш һејван чәмдәјини доғрајаркән онун мүхтәлиф һиссәләрини мувафиғ хәрәкләрин (долма, кабаб, бозбаш, күфтә, пити вә с.) һазырланмасы үчүн азырдылар.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, бәһс едилән дөврдә Ширван әһалиси һејваныи әтиндән, баш-ајағындан вә ичалатындан истифадә едирди. һејван җаны бурада јемәк мәғсәдилә ишләдиләмәшидир. Чох надир һалларда һејван җаны јагда ғызардылараг зәиф дүшмүш хәстәләре түркчәрә васитә кими верилрди.

Әт тәзә һалда ишләнирди. Ону «колбаса» јахуд «җахач» һалында узун мүддәт сахламағ җајдасы бәһс едилән дөврдә Ширванда дөб олмамышдыр. Әти узун мүддәт сахламағ үчүн «говурма» едирдиләр. Она көрә дә пәјзыни орта ајында, «һејван һалә әтини төкмәмиш» ону кәсиб говурма едир вә күпләре доддуруб сахлайырдылар. Әтин говурма үсулу илә сахламасы малдар елатлар арасында кениш јајылмышдыр.

Тәзә әтдән чүрбәчүр хәрәкләр һазырланырды. Әти ја халис шәкилдә (кабаб, ғызартама) биширир, ја да ондан мүхтәлиф һев исти хәрәкләр һазырлайырдылар.

Етнографик материаллар әсасында Ширванда әтли хәрәкләрин зонкин һевү Ғејдә алынмышдыр: ләзиз кабаблар (тикә, дүлә, тәсәввүр, чифәр кабабы), ризакүфтә, мүсәнба, чыгыртма, сәбзиговурма, чобан говурмасы вә с. Ширван сүфрәләриндә ән чох хошланан әтли хәрәкләр иди. Адәтән, гојун әти ја тикә, јахуд да Ғијмә формасында истифадә олуруду. Мал әти әксәр һалларда Ғијмәкешлә дөјүлүб Ғијмә едилирди.

Халис әт јемәкләри ичарисиндә кабаб хүсуси јер тутурду. Кабаб тәҗә Азербайҗанла дејил, Ғафҗаҗла вә Шәрғ елқәләрини чохунда кениш јајылмышдыр. Кабабы тарихи узаг кечмишә, әдәи һејван кәсмәси дөвүрүнә тәсадүф едир. Бу мәһнада кабаб әтли хәрәкләримизни ән Ғадим һөвүдүр. Кабаб һазырламағ үчүн әт тикәләрини шишә тахыб көз үзәринә дүзүрдүләр. Соғралар кабабшишirmә ичинин төкмилләшмәси нәтиҗәсиндә мангал мејдана кәлмишдир. Дөјмә кабаб да бу җајда илә биләваситә көз үзәриндә биширилди. Мангал кабабы һазыр көмүрлә биширилдијиндән дадлы олур вә һис тамы вермир. Мангал кабабындан фәрғли олараг тас кабабы мис җаҗда биширилди. Зијафәт сүфрәләриндә тикә кабаб даһа чох ишләнирди.

²⁷ Күчә илә вурулмуш һејван вә ја гушун җаны чыхдығындан онлар әти һарам җајылмырды. Етиҗада көрә, әтјејән вәһши һејван вә гушларын, һабелә кошмајан ев һејванларынын әти һарам һесаб едилирди.

Әксәр һалларда тикә кабаб тәзә әтдән чәкилиб биширилди. Бәзән о, «басдырма» әтдән дә һазырланырды. Бу мәғсәдлә әти бир күн әввәл доғрајыб она соған, кәкөту, нанә, турш нар сујуу вә с. вурурдулар. Бу сәбәбдән дә басдырма кабаб даһа тамлы олуруду.

Дүләкабабы һазырламағ үчүн әти Ғијмәкешлә көтүк үстүндә дөјүкдән соғра она чәртилмиш соған гатмагла дүлә һалына салыб шишә чәкирдиләр. Бу сәбәбдән дә она бәзән «Ғијмә», јахуд «дөјмә кабаб» да дејилирди.

Хәрәк җышда евдә (бухары вә ја күрәдә), јајда исә һәјәтдә, тәндирханада гурулмуш оҗагда биширилди. Ширван үчүн сәчијүзи хәрәкбишirmә васитәләриндән бири күрә олмушдур. Хүсуси һев килдән дүзәлдилмиш күрә архаик хәрәкбишirmә васитәси кими Ширван әһалисинин етник тәркибиндә отурағ мәншәт тәрзи кечирән әһалинин үстүнлүк тәшкил етдијини кәстәрир.

Хәрәјин һазырланмасы, бошҗаблара чәкилиб сүфрәјә дүзүлмәси иши илә, һазырла олдуғу кими, кечмишдә дә Ғадилар мәшғул олуруду. Лакин зијафәт, јахуд матәм мәҗлисләриндә хәрәји сүфрәјә кишиләр, хүсусилә чаван оғланлар дүзүрдүләр.

Ширван Ғадынлары әтдән шорба, пити, бозбаш, күфтә-бозбаш кими ләзиз хәрәкләр, һабелә кәллә-пача, ичалат биширмәклә маһир идиләр. Бу хәрәкләре мүхтәлиф әдвипјат вурулдуру.

Ширван мәтбәхиндә гуш әтиндән һазырланмыш јемәкләр дә мүһүм јер тутурду. Ев гушлары, хүсусилә тојуг әһалинин илик гита еһтијатында көркәмли јер тутурду. Бу сәбәбдән дә һәр бир анлә кифәјәт гәдәр ев гушларына (тојуг, һинд гушу, җаз, ердәк вә с.) малик иди. Ири һејван кәсмәк анләни иғтисадијјатына зәрәр вурудугундан чох вахт әтли хәрәкләр ев гушларындан һазырланырды. Материаллар кәстәрир ки, кечән әсрдә аз миғдарда да олса, вәһши гушларын (турач, чөл җазы, көклик, торабелчә, җашҗалдағ, җырговул вә с.) әтиндән дә истифадә олунмушдур. Ғејд етмәк лазымдыр ки, XIX әсрдә гуш ову Ширванда даһми мәшғүлијјәт һевү олмајыб, әл-ләнчә характери дашыдығындан вәһши гуш әтиндән аз истифадә олунурду.

Ширван әразисиндә ири чәјлары аз олмасы нәтиҗәсиндә әһалинин јемәк еһтијатында балығ чүзәи јер тутурду. Дағ чәјларында «тор», јахуд «соғағ» үсуллары илә балығ ову аз мәнфәәт верирди. Буна бахмајағ, балығ әти Ширван әһалисинә јахшы таныш иди. Хүсусилә Күр боју кәндләрини әһалиси Ғисмән балығ тутмагла да мәшғул олуруду.

Мәрасим јемәкләри. Ширван әһалисинин иғтилабдаш әввәлки мәншәтиндә бир сыра мәрасим вә етиҗадалар әмәл олунурду. Бу мәрасимләрин һәр биринин ичрасында олдуғу кими,

жемәк сүфрәсиндә дә фәргли хусусијәтләр нәзәрә чарпырды.

Мәрәсим жемәкләри чох мұһафизәкар олдуғундан, олар халг һәјатынын бәзи мүрәккәб мәсәләләрини ајдыналашдырмаг үчүн зәккин материал верир. Ширван әһалиси арасында кенш јайлымыш мәрәсим вә әјни жемәкләрини бөјүк әксәријјәти ундан һазырланырды. Бу факт әһалинин мәшһәтиндә гәдим әкинчилик ән'әнәләрини чох мөһкәм јер тутдуғуну көс-тәрир. Хыдырәбидә²⁹ говут һазырламаг вә евин кендәрына ул гојмаг, нәзир-нијаз үчүн ундан јағлы чөрәкләр һазырлајыб касыблара пајламаг, ев һейванлары итәркәи шәр гүввәләри рәһмә кәтирмәк үчүн пирә јағлы чөрәк нәзир етмәк, сәксәкали јатан ушагларын башынын алтына чөрәк гојмаг, чөрәји һа-тәмиз јерә салмагы күнаһ сажмаг, тохумлуг бугданын говрул-масына јол вермәмәк, бугдадан сәмәни гојмаг, мүсаһибни һнандырмаг үчүн чөрәјә анд ичмәк, еһсан јемәји олараг һал-ва һазырламаг вә б. фактларын дини-мистик мәһаларыны кә-пара атымыш олсаг, бурада гәдим әкинчилик ән'әнәләрини архаик көкләрини көрмәк мүмкүндүр.

Халг мәрәсимләрини бајрамлар, јас мәрәсими, тој (нишан) вә мәшһәт шәһликләри олмагла дөрд група бөлмәк олар. Буна мұһафиз олараг мәрәсим жемәкләриндә фәргли чәһәтләр нәзәрә чарпыр.

Бајрам жемәкләри. Ширван әһалисини кәмиш бај-рамлары үч група бөлүндүр: дини, мөвсүми вә мәһсул бајрам-лары.

Дини бајрамлар (Гурбан бајрамы, Оручлуг бајрамы, Мөв-луд бајрамы²⁹ вә с.) һигилабдан сонра, демәк олар ки, өз әһа-мијјәтини итирмишди. Гочаларын аз бир гиеми арасында һә-ләлик јәлииз оручлуга еттиасызлыг кәстәриамир. 30 күн да-вам едан оручлуг заманы (рамазан ајында) күндә ики дөфә а) шәр гарышан вахт—«ифтар ачма», б) дангаранлыгы— «обашданлыг» јејилрди. һәтта оруч тутанлар арасында елә «фәдакарлар» да олурду ки, сутга әрзиндә бир өјнә жемәк Је-јирди. Оручлуг әһалинин жемәк рәжимини позараг, ону физи-ки чәһәтдән зәиф вә сүст һала салырды. Оручлуг чыхдыгдан сонра гәфләтән гүввәли жемәкләре кечилрди ки, белә геј-ри-нормал режим сәјәсиндә мәдә позғунлуғу, һәтта бә'зан мәдә хәстәлији әмәлә кәлирди. һ. Сарабски Оручлуг бајрамы-нын сонунда дәрһал гүввәли жемәкләре кечилмәсини зәрә-

²⁹ Халг тәһтәминә көрә, бөјүк «чиллә»нин сонунда (март ајында) бир һәфтә әрзиндә әсин күзәли күнләре Хыдыр (Хызыр) Нәби дејиләр. Алдотан, һәмин күзәлидән сонра ағачлар пучур ачмаға башладығындан она бә'зан «пучур јелд» дә дејиләр.

³⁰ Мөвлуд бајрамы Мәһмәд пәјғәмбарни анадан олдуғу күниң гејд едилмәсинә дејиләр. Әрәбчә «мөвлуд» — مولد 1) доғулма; 2) доғулма јери; 3) доғулма заманы; «мөвлуд» — مولود доғулмуш демәкдир. В а х: Әрәб вә фарс сөвләри дүгәти, Бақы, 1966.

риндән бәһс едәрәк јазырды: «Оручлуг ајынын өзүнә мөһсус сүфрәси вар иди. Фирни, тәрәк, бал һалвасы, назик, јуха, шор готалы, бәјимчөрәји, пахлава, сүдлу саягы вә с. Бозбашлы плов дә башда оларды»³⁰. Оручлуғун (рамазан ајынын) 19, 21, 23-чү күнләринә «әһја ахшамы» вә ја садәчә олараг «әһја» дејилрди³¹. Белә күнләрдә мәсчидә һалва-чөрәк бишириб көндәридиләр.

Гурбан бајрамы³², бир тајда олараг, әтли хөрәкләрлә гејд олунурду. Гурбан әкәсәр һалларда гојундан (һәм дә еркәк һей-вандан) кәсилрди. «Гурбан тикәси» тәмәннасыз олараг јә-хын гоһум вә гошшулары пајланырды³³. Халг тәсәввүрүнә көрә ән азы једди евә «гурбан пајы» кетмәли иди.

Мөвсүми сәчијјә дашыян ел бајрамлары ичәрисиндә Новруз бајрамы даһа кенш вә тәнтәнә илә гејд едилрди. «Сарабски Новруз бајрамынын Гурбан вә Оручлуг бајрамла-рындан дөфәләрдә артыг бир тәнтәнә илә кечилрдијини гејд етмишди»³⁴. Јени или севинч вә фәрәһ ичиндә кечирмәк үмуми бир һәвәсә сәбәб олмушду. Олар көрә дә Новруза һәлә хейли галмыш она чидди һазырлыг көрүлүр: күнәшли күнләрин олмасы фүрсәтиндән истифадә едәрәк әриштә кәсилиб гуру-дулар, лазыми гәдәр јағ, јумурта, мејвә, ширинјат тәдарүкү көрүлүр, сәмәни гојулурду. Новруз сүфрәси ән ләзиз жемәк-ләрдә бәзәдилрди. Новруз күнүндәк бир нечә чәршәнбә ах-шамы да хусуси бајрам сүфрәси илә гејд едилрди.

Ширван елатлары арасында көч (даг көчү, аран көчү) тәнтәнәли шәһлик кими кечирди. Көч әрәфәсиндә елдә, обада бөјүк бир чанланма јаранар, фәсәли јайлар, јағлы чөрәкләр биширилрди. Узун көч јоллары үчүн тәдарүк олунан сәфәр азугәс гәјнар бишмишләри әвәз едәрди. Сағ-саламат јайлаға чатанлар дәрһал алачыг гуруб һейван кәсәр, сүфрә ачыб шәһ-лик гуардылар.

Кечмишдә мәһсул бајрамлары (әкин, бичин) күндәлик сүфрәсиндән фәргли жемәкләрдә гејд олунарды. Буларын һәр бирини дә өзүнә мөһсус чөрәји, чөрәји олурду.

Мәшһәт шәһликләри (гонаглыг, ушағын анадан олмасы, диш чыхармасы) вә тој мәрәсимләри (сүниәт тоју, нишан гој-ма, евләнмә вә с.) инди олдуғу кими, кечмишдә дә әлә зиј-

³⁰ һ. Сарабски, Көһинә Бақы, Бақы, 1958, сәһ. 70.

³¹ һ. Сарабски, Көстәрилән әсәри, сәһ. 78. Әһја احيا — дирилма, јенидәшмә, барпаега мәһнасына верир. В а х: Әрәб вә фарс сөвләри дүгә-ти, Бақы, 1966.

³² Халг арасында буна бә'зан «Исмајил бајрамы», јәхуд «Исмајил гурбаны» дә дејилрди. Дини-әдсанови характер дашыян бу бајрам да Мөвлуд бајрамы кими, һазыра Ширванда ичра едилмир.

³³ һ. Сарабскинин јаздыгына көрә, вахтла Бақыда «гурбан тикәси»-нин мұғабиллидә «ат пајы» алынармыш. В а х: Көстәрилән әсәри, сәһ. 19.

³⁴ Јени орада.

фәт шәкиннә геҗд олунурду. Бу шәнкләрин һәр бириш³⁶ жемәк сүфрәси дикәриндән фәргләнирди. Ушағын диш чыхармасы мүнәсибәти илә һәдик биширилди. Нишан үзүҗү тахыларкән, јахүд хонча апарыларкән сүфрәҗә тәннады мәмүлаты (ширин чөрәкләр, ширниҗјат, мейвәчат, ноғуа, бадам, пүстә, набат) вә чаҗ гоҗулурду³⁶. Бөҗүк вә кичик тоҗларда әтл чөрәкләр вә плов верилмәсә үмуми дәб һалыны алмышды.

Жемәк өҗнаси. һазыра олдуҗү кимн, кечмишдә дә жемәк күндә үч дәфә (сәһәр жемәҗи, наһар вә шам) жеҗилдири³⁶. Мөвсүмдән асылы олараҗ, бәзән жемәк вахты дәҗишилдири.

Јаҗда кәндиләр дан јери аҗаран заман оҗаныб тәчлил тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олдуҗдан соңра сәһәр жемәҗинә башлаҗырдылар. Бу мүддәт әрзиндә гадылар жемәк һазырлаҗыб сүфрә ачырдылар. Етнографик чөл материаллары көстәрир ки, сәһәр жемәҗи пендир чөрәк вә ширнә чаҗдан ибарәт олурду. Јохсул кәндли аиләләриндә сәһәр, наһар вә шам жемәкләри бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнирди.

Наһар сүфрәсини варлы аиләләр исти чөрәкләрлә, ортабәт вә јохсулар исә аҗарты мәнсуллары илә кечирдири. Исти мөвсүмдә гатыҗ вә ондан һазырланан жемәкләр (атлама, овдух, көрәмәз вә с.) кәндли мәтбәхиндә кәниш јер тутурду. Наһар жемәҗини вахты көлкәниш итмәсә илә мүөҗәһ олунурду³⁷.

Шам жемәҗинә шәр җарышандан соңра отурурдулар. Кичик-јашыла ушаҗлар тез јатдыҗларындан шам жемәҗини нисбәтән тез жеҗирдиләр. Лакин етитада көрә, шәр җарышма әрфәсиндә куҗа о дүҗјала өлүләр жемәҗә башлаҗырлар. Өлүләрлә еҗин вахтда жемәк исә бәдбәхтликлә нәтичәләнә билчәҗиндән еһтиҗат едәрәк, ушаҗларә шам жемәҗини җаранлыҗ дүшәндән хеҗли соңра верирдиләр. Ғыш фәслиндә тәсәррүфат ишләрини характериндән асылы олараҗ сәһәр жемәҗинә хеҗли кеч башланырды. Ғышда сәһәр жемәҗи үчүн чох вахт исти чөрәк һазырланырды.

Материаллар көстәрир ки, мөвсүмдән асылы олараҗ жемәкләрин тәркиби дә дәҗишилдири. Паҗызда әт бол олдуҗундан жемәк режимиңдә әтл чөрәкләр чох ишлендири. Ғышда исә уңлу жемәкләр үстүлүк тәшкил едир, тәрәвәз аз истифада олунурду. Јазда көҗәрти, жемәли јабаны биткиләр, јаҗда бостан мәнсуллары вә һабелә аҗарты күндәлик жемәк сүфрәләриндә үстүлүҗә малик иди. Јохсул кәндиләр үчүн жемәк тәдарүкү чәһәтиндән ән чәтин дөвр иҗул аҗы һесаб олунурду.

³⁶ Кечмишдә Бақыда иштин гоҗулан заман «ошшала» ишларди. Бак: Н. Сафарбеки. Көстәрилар әсәри, сәһ. 98.

³⁷ Иани јилиңдә бир аҗы—оручуд мүнәсибәти тәшкил едирди. Ушаҗлар истифада алматла, јашыла аламылар әксәријәти оруч тутурду.

³⁸ Мәсәһдә олан кәндларда жемәк вахты молланн әҗаны илә мүөҗәһ едилдири.

Чүнки бу вахт көһнә мәнсуллар түкәнир, тәзә исә һалә јетишмәмиш олурду. Иҗул аҗы јохсул кәндиләр үчүн жемәк чәһәтдән ән бөһранлы дөвр саҗылырды. Варлы тәбәгәләр кифајәт гәдәр азуҗә еһтиҗатына малик олдуҗларындан онларың жемәк режимиңдә әсәслә бир дәҗишклик баш вермирди.

Жемәк просеси дөшәмә үзәриндә ичра олунурду. Анләниш итисидә имканындан асылы олараҗ дөшәмә үзәринә һәсир, кечә килим, вәрни вә халча салынарды. Жемәк заманы онуң үстүнә сүфрә салыб әтрафында нимдәр дүзүрдүләр. Зиҗәфәт мәчлисләриндә дәстәрхан сүфрә дөшәмәк үмуми дәб иди. Сүфрәнә јухары тәрәфиндә аилә башчысы, ондан ашағыда исә нүфуз вә мөвгеләриндән асылы олараҗ анләниш башга үзвләри бардаш гуруб отурурдулар. Геҗд етмәк ләзимдыр ки, бу әнәнә Ширван кәндләриндә һалә дә давам етмәкдәдири.

Ичкиләр

Азәрбаҗан сүфрәсини өзүнә мәнсус әнәнәви ичкиләри олмушдур.

Ширваннн даҗ вә даҗәтәҗи кәндләриниң әһалиси һазырда олдуҗү кимн, кечмишдә дә ләзими гаҗдада булаҗ суҗу илә тәмин олунурду. Бурадакы кәндләрин чоху булаҗ әтрафында јерләширди. Даҗ кәндләриниң әксәријәтиниң ичиндә бир нечә булаҗ олурду. Чохсакиңли бөҗүк кәндларда кәнар булаҗларың суҗу сахәсә түңк васитәсилә кәңлә кәтирилирди. Күрәбәдин чәкилиши мөтәбәр гочаларн башчылығы илә кәнд чәмааты тәрәфиндән һаҗата кечирилирди. Бәзән варлы шәхсләр хәтирләрини әбәдиләшдирмәк мәҗәһидә өз һесабларына «хеҗрат булаҗы» чәкдирдиләр. Булаҗ һәмнн шәхсин алы илә алланырды. Хеҗрат булаҗы чәкдирмәк әнәнәси инди дә давам етдирилир.

Даҗәтәҗи кәндләриң бир тисминдә вә һабелә аран кәндләриниң әксәријәтиндә булаҗларың олмамасы үзүндән әһали чаҗ суҗу вә ја җаҗнамалардан истифада едирди³⁸.

Суҗу евә күҗүм вә ја сәһәнклә гадылар, хүсусилә җызлар кәтирдириләр³⁹.

Ширван әһалиси суҗун сәрин сахланмасы гаҗысына да җалмышды. Адәтән ичмәли су кәлҗә јердә басдырдылар сахәси күндә сахланылырды. Күл суҗу бир нечә күн сәрин җалырды. Суҗун сәрин сахланмасы вә сүзүлүб тәмизләнмәси үсулларындан бири дә «су дашы» олмушдур. Су дашына аран кәндләриндә даһа чох тәсадүф олунур.

Ширван әрәбиси минерал сулар чәһәтиндән чох зәнкнн олмасына бахмаҗараҗ, күндәлик жемәк сүфрәсиндә булардан надири һалларда истифада олунурду. Даҗлыҗ Ширванда он-

³⁸ Ширваннн аран һиссәсини суҗу јаҗда ичмәҗә јарамалыҗындан кечмишдә әһали еһликлә јаҗларга җалырды.

³⁹ Суҗун тулуҗ вә чәләккә дә дашыңдыгына гочалар хәбәр верирләр. Исти мөвсүмдә чөл-тәсәррүфат ишләри заманы су бәдләҗә дашынарды. Бардаҗ суҗу даһа сәрин сахлаҗырды.

ләрчә «бәдә»⁴⁰ алы илә мә'лум олан күкүрдә булаглар вардыр. Лакин булар, әсәсән, мүаличә мәгсәдилә ишләнирди.

Ширванын исти иглимә малик аран кәндләриндә чәй сүјүн зәрәри чәһәтини нәзәрә алараг, ону гәйнадыб чәй кими ичирдиләр. Она көрә дә аран кәндләриндә ил боју сүфрәдә чәй ичиллирди. һәтта хөрәк сүфрәсиндән әләвә ајрыча чәй дәсканы гурудуруду. Даг кәндләриндә исе сәрин булаг сүју һәр шејдән, о чүмләдән ләтафәтлн чајдан үстүн тутулуруду. Даг кәндләринин әһалиси јалныз сојуг вахтларда чәй ичирди.

Исти ичкиләрдән ән чох ишләнән чәй олмушдур. Бу, һәр шејдән әввәл, чајын фәјдалы хәссәләри илә изаһ едиллир: чај сүсузлуғу јатардыр, организми күмрәһ едир вә иш гәбилләјәтини арттырыр, һәм дә күчлү тәрләтмә вәситәси кими һәзәм просесинә, дәријә, әсәбләрә, үрәјә вә дәмәр системинә мүсбәт тә'сир көстәрир, онларын фәалијәтини јахшылашдырыр⁴¹. Хүсусилә ичмәли сүју олмајан аран кәндләриндә әһалини иһәл вә дикәр јолухучу хәстәликләрдән горумаг үчүн чај ән јахшы вәситә иди.

Кәндли аиләләринин мадди иһканындан асылы олараг, чај афтафа, мис чајдан вә самоварла гәйнадылырды. Көмүрлә гәйнадылан самовар чајы даһа үстүн тутулуруду. Бу гәблар башлыча олараг Лаһычда һазырланырды. Бә'зи аиләләрдә тәсәдүф олунан самоварларын үзәриндә Тула заводунун етикетинә раст кәлирик.

Чајын түнд вә әтирли олмасы онун дүзкүн дәмләнмәсиндән асылы иди. Кечмишдә ону јалныз чәй биткисинин јарпагындан дејил, дикәр биткиләр (чајоту, кәкәтү, итбурун, разјәнә, гәнтәпәр, дарчын, зәнчәфил, һил, михәк⁴² вә с.) илә дәмләјирдиләр. Гочаларын вердији мә'луматдан ајдын олур ки, гуру чај јарпагы Ширвана әввәлләр Шәрғ өлкәләриндән, сонралар исе Русиядан кәтирилирди⁴³.

Чај ајрыча чајникдә дәмләнир⁴⁴, пијалә вә ја стәканла ичиллирди. Ингилабдан әввәл чәй ичмәк үчүн гәйд әвәзинә, һәмчинин, бал, дошаб вә с. ишләндијини гочалар хәбәр верирләр.

Исти ичкиләрин Ширванда чох ишләнән бир нөвү дә сәһләб олмушдур. Чај кими, о да исти һалда ичиллирди. Ону Бәјүк Гафғаз дағларында битән «сәһләб» ајды биткинин көкүндән һазырлајырдылар. Гурудулмуш сәһләб, көкүнү һәвәнкдә

нарын дөјәрәк, бир литр суја 15—20 грам һесабы илә гатыб гәйнадырдылар. Алынан мәһлулу 4—5 литр гәйнар сүдүн ичәрисинә төкүб үзәринә бир гәдәр гәйд әләвә едиллирләр. Сәһләб, адәтән, сәһәр јемәји илә ичиллирди. О һәм дә сојугдәјмәнин, боғаз агрысынн, өскүрмәнин гаршысыны алмаг үчүн халг арасында түркчәрә вәситә һесаб едиллирди⁴⁵. Сәһләб исти һалда ичиллији үчүн ону мисдән дүзәлдилмиш хүсуси «сәһләб самовары»нда һазырлајырдылар. Сәһләби исти сахламаг үчүн самоварын одлуғуна арабир көз атырдылар. Сәһләб ән чох базарларда сатылырды.

Исти ичкиләрин иһсәбән аз ишләнән бир нөвү дә гәйнамыш сүд олмушдур. Гәйнамыш сүд пәһриз јемәји кими, сојугдәјмә, зөкәм, өскүрмә заманы сянәни јумшадан тә'сирли вәситә сәјялырды.

Ширван сүфрәсиндә *сәринләдичи ичкиләр* (ајран, атлама, көрәмәз) исти мөвсүмдә, чөл-тәсәррүфат ишләринин ичрасы заманы даһа чох ишләнирди. Бичин, дөјүм, јығым вә сәирә ишләрдә ајран вә атлама әвәзинә јангысөндүрән ички сәјялырды. Ајран сахсы вә јахуд гәләјәнмиш мис гәбдә сәрин јердә сахланылырды. Хараб олмамаг үчүн чох вахт ону сүзмә едиллирләр. Лазым кәлликдә сүзмәјә сү гатарар јенидән ајран һалына салыб ичиллирләр. Атлама ән чох бојат гатыгдан һазырланырды. Ширван елатлары арасында гатыг сүзмәсиндән һазырланмыш атламаја үстүнлүк верилирди.

Ширванын ән'әнәви ичкиләриндән бир гисми иштаһачма вә мүаличә мәгсәди күдүрдү. Бу ичкиләр Ширванда јетишән биткиләрин мейвә вә чичәјиндән һазырланырды. Бу чәһәтдән Ширванын флорасы олдуғча зәнкиндир. Мүаличә әһәмијәтли ичкиләрин (искәнчәби, бәдмүшк, арағнаә) һазырланмасы иши илә јашлы кишиләр мөшүл олурду. Искәнчәби зијәфәт мәчлисләриндә хүсусилә чох ишләнирди.

Бәјрам сүфрәләринә, тој, нишан вә дикәр шәнликләрин зијәфәт мәчлисләринә шәрбәт чыхармаг Ширван әһалиси арасында гәйдәм заманлардан адәт һалына алмышды.

Шәрбәт сәринләдичи, күмрәһландырычы вә иштаһачма хүсусијәтләринә малик олуб һәзметмә просесини асанлашдырырды. О, ички кими сәрбәст һалда аз истифадә олунур, башлыча олараг сүфрәја хөрәјин јанында верилирди. Шәрбәт һазырламаг үчүн гәнд, бал, мейвә ширәси вә гахдан истифадә едиллирди. Ширванда шәрбәтнин мүхтәлиф нөвү (гәндаб, дошаб, овшала, лумунәрвәрдә, һейвә шәрбәти, әзкил сүју, үзүм ширәси вә с.) һазырланырды.

Алкаголли ичкиләр (араг, чахыр, коңјак, пивә вә с.) ингилабдан әввәл Ширван әһалисинин јемәк сүфрәсиндә ишләнирди. Какао, гәһвә, квас кими ичкиләр дә кечмишдә кәндли

⁴⁰ Бәдә—тат диллидә «нис, ичмәли олмајан сүз» дәмәкдир.

⁴¹ Азәрбајҗан кулинаријасы, Баки, 1964, сәһ. 70.

⁴² Нил, михәк, дарчын, зәнчәфил Ширванда бечәрилмирди, карван тичәрәти вәситәсилә Шәрғ өлкәләриндән кәтирилирди.

⁴³ Совет Азәрбајҗанынын субтропик рајонларында чај плантасиялары салынмасы 1932-чи илә тәсәдүф едир. Б.ә.х: Азәрбајҗан кулинаријасы, Баки, 1964, сәһ. 71.

⁴⁴ Ширванда һәр бир сянә рәфиндә 2—3 чајникә тәсәдүф олунур.

⁴⁵ М. Н. Нәсирли. Азәрбајҗанын бә'зи ичкиләри һағында. Б.ә.х: Азәрбајҗан этнографик мәчмуәси. I бур., Баки, 1964, сәһ. 143.

анлаларнын жемак режиминэ дахил олмамышыдыр. Надир халдарда кубар анлаларны байрам сүфрәсиндә гәһвә иччилерди.

Габлар

Эрзаг мәһсулларынын төдөрүкү, жемәкларин һазырланмасы вә сүфрәжә верилмәсиндә бир сыра габлардан истифадә олуурду.

Мәтбәх әшјалары ағач, метал, сахсы, дәри вә с. олмагла мүхтәлиф материаллардан һазырланырды. Бундан башга, ев мәишәтиндә тохума габлар да мүнүм јер тутурду. Буна бахмајараг, Ширван мәтбәхинин сәчпјјәви чәһәти мис габларып үстүлүк төшкил етмәсиндән ибарәт иди.

Феодализм дөврүнә хас олан техники керилик эрзаг габларынын вә мәтбәх мүхәлләфатынын һазырланмасында өзүнү ајдын бүрүзә верирди.

Тахылын тәмизләмәсиндә хәлбир вә шадара, үнүн әләнмәсиндә әләк, тәкнә вә табәгдан истифадә олуурду. XIX әсрдә Шамахы шәһәриндә әләк һазырлајан усталар (әләкчиләр) вар иди⁴⁶. XIX әсрин икинчи јарысында е'тибарән Русијадан фабрик әләкларинин кәтирилмәси илә әләгадар олараг, јерли әләкчилик пешәси тәнәзүдә уграмышыдыр⁴⁷. Гочаларын вердији мә'лумата кәрә, сонралар бу ишлә кәндбәкәнд кәзән гачылар мәшғул олуурду.

Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, Ширванын Мәрәзә⁴⁸, Хәнәјә, Зарат⁴⁹ кәндләриндә тәкнә вә табәг һазырламагла мәшғул олан пешәкар харратлар ишләјирди. Олар һәмчинин чөмчә, гашыг, шор чанағы, јәјмакеш (дәрдајар), охлов дүзәлдирдиләр. Хәмир јоғурмаг, чөрәк вә хөрәк һазырламаг үчүн истифадә олуан ағач әшјалар ев мәишәтинин ән әрури ләвазиматы иди. Бундан башга, Химран-Зәңки кәндиндә ағачдан мүхтәлиф нөв гашыг вә чөмчә һазырлајан усталар вар иди⁵⁰. Ағачдан һазырланмыш мәишәт әшјалары, әсәсән, базарда сатыш үчүн нәзәрдә тутулдуғундан онларын истәсалы әмтәә характери дашыјырды⁵¹.

Ширван әһалисинин ингилабдан әввәлки ев мәишәтиндә һөрмә вә тохума габлар (сәбәт, кәнди, чувал, хурчун вә с.) мүнүм јер тутурду. Бунлары һәр бир әилә өзү һазырлајыр-

⁴⁶ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 19, в. 250; иш 14, в. 901; XIX әсрин орталарында Шамахы вә Бакида 10 нәфәр әләкчи олдугу һәмни сәһәдә хәбәр верилр.

⁴⁷ Ә. С. Сумбатзаде, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 116.

⁴⁸ Мәрәзә кәндиндә 8 нәфәр харрат ишләјирди. Бах: СМӨМПК, 11-чи бур., сәһ. 115.

⁴⁹ Хәнәјә вә Зарат кәндләринин һәрәсиндә сү илә ишләјән 1 әләд харрат дәркәһи вар иди. Бу дәркәһиләрдә тәкнә, табәг вә чанаг һазырланырды. Бах: Н. А. Абелов, Кәстәрилән әсәри, МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 177.

⁵⁰ Језә орада.

⁵¹ Језә орада.

ды. «Дәрмә» чуваллар, «гыјыг» мәфрәшләр, рәнкбарәнк һејбәләр ев мәишәтинин ән әрури мүхәлләфаты иди.

Ширван елатлары арасында башлычә чөрәкбиширмә вә ситәси сач олмушдур. Кечмишдә сач Дәмирчи⁵², Әһән⁵³ вә гисмән дә Мәрәзә⁵⁴ кәндләриндә һазырланырды. Јерли дәмирчиләрин һазырладығы сачлары Ширван кәндлиләринә хүсусән мөһтәкирләр сатырдылар⁵⁵.

Сүд мәһсулларыны һасил етмәк вә сахламаг үчүн ишләјән габларып чешиди дикәр мәишәт әшјаларындан чох иди. Ағарты габлары дәри, ағач, кил вә мисдән олуурду.

Дәри габларып бир гисми (мотал) табин һалда, дикәр гисми исә (ејмә, тулуг) ашыланараг истифадә олуурду⁵⁶. Бу габлар малдар елатларын мәишәти үчүн даһа сәчпјјәви иди. Падарлар сон заманлара гәдәр белә габлардан истифадә едирдиләр.

Бә'зи ағач габлар (табаг) ејни заманда сүд мәһсулларынын һазырланмасында да истифадә олуурду⁵⁷. Гәјмаг һасил етмәк үчүн сүдү ағачдан һазырланмыш ири, ләкки дәрәјә теһт вә табәглара сәријдиләр.

Сүд мәһсулларыны сахламаг үчүн гәдим заманлардан башлајараг сахсы габлардан истифадә олуур. Хыныслы, Нүјдә, Күлүстан газынтыларындан әлдә едилән мәишәт әшјаларынын бөјүк әксәријјәтинин сахсы габлар төшкил едир⁵⁸. Гочаларын вердији мә'лумата кәрә, Ширванын бә'зи кәндләриндә (Сағијән, Күрчүван, Потн), һабелә Шамахы шәһәриндә дулус күрәләри XX әсрин әввәлләринә гәдәр галмагда иди⁵⁹. Ләкки XIX әсрдә Ширван әһалисинин ев мәишәтиндә сахсы габлар әввәлки дөврләрә нисбәтән азлыг төшкил едирди. Бунун сәбәби Ширванда мискәријјин кениш иштиһар етмәси илә изаһ олуур. Тез сыныб корланан сахсы габлара нисбәтән мис габлар даһа сәрфәли иди.

⁵² Дәмирчи кәндиндә сәчдан башга балта, иши, сәчпјјә вә с. мәишәт әшјалары да истәсал олуурду.

⁵³ К. Хәтисов, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 170.

⁵⁴ СМӨМПК, 11-чи бур., сәһ. 110.

⁵⁵ К. Хәтисов, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 179.

⁵⁶ Дәри габларып һазырланмасы техникасы этнографик әдәбијјәтдә әз әксини тапмышдыр. Бах: Г. Т. Гагајашлы, Кәстәрилән әсәри, 186—189.

⁵⁷ Кикијеник бахымдан ағач габлар сүд мәһсулларыны сахламаг үчүн о гәдәр дә сәрфәли дејилди. Чүнки ағач габлар јагы өзүнчә һолдурағундан тамиз јуулмур вә чиркәк топлајарды.

⁵⁸ Д. А. Хәлилов, Раскопки на городище Хыныслы, памятник древней Кавказской Албании, СА, 1962, № 1, сәһ. 210—220; Језә дә онун; Хыныслы гәдим јашаши јери, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1964, № 3; Е. А. Пахомов, Крепость Гюлистан (Кыз-Каласы) близ Шемахи, «Изв. АзФАН СССР», 1944, №3, сәһ. 44—49; Ы. Ә. Чилди, Күлүстан галасы, Баки 1967, сәһ. 68—85.

⁵⁹ Бу мә'луматы Шамахы шәһәр сәкинләри: Бағыр Казым оғлу Сәдитов, (С. Ә. Ширвани күчәси, ев № 35) вә Исмајил Чабрајил оғлу Гулјәв (Језини күчәси, ев № 10) вермишләр.

Сүд мәһсулларыны (жыгынты, жаг, пендир) вә говурма сахламаг, жаг илхамгаг үчүн мухтәлиф өлчүдү сахсы габлар (кодуш, бәрни, галга, бәсдә, допу, хәйрә, бардаг, нәһрә, күп вә с.) ишләнирди. Бу габларын гуллу (тајгуллилу вә икигуллу) вә гулсуз олмага мухтәлиф формаларына тәсадүф олунур.

Хүсуси дулус карханаларында һазырланан сахсы габлардан фәргли оларга, кил күрәләри чох вахт евдар гадынар өвләри дүзәлдирдиләр.

Этнографик материаллар көстәрир ки, тәдиг олунан дөврә Ширван кәндлиләринин мәншәтиндә башлыча јери *мис габлар* тутурду. А. С. Пиралов һаглы оларга јазыр ки, варлы татарлар (азәрбајчанлылар—А. М.) мис габларын чохлугу илә әјунүрдүләр. Мис габларын азлыгы јохсуллуг ишанәси сајыларды⁶⁰.

Ширван эһалисини мис габларла Лаһыч кәнди тәчһиз едирди⁶¹. О. Јеветски XIX әсрин 30-чу иләриндә Лаһычда 200 мискар дуканынын олдугун⁶². В. Легкобытов исе 52 мискар е'малатханасынын ишләдијини⁶³ хәбәр верир. Мәнбәләрдән көрүндүјү ки, Русиянын бүтүн мүсәлман әјаләтләри, о чүмләдән Тифлис, Бақы, Губа, Дәрбәнд, Дағыстан, һәтта Иран эһалиси Лаһыч мискарләринин һазырладыгы мис габларла тәчһиз олунурду⁶⁴. Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, Лаһыч мискарләринин һазырладыгы габлар Гафгазын бүтүн базарларына, һәтта онун сәрһәдләриндән чох узагларда олан Иран вә Түркияјә келиб чыха билмишди⁶⁵.

Дөјмә вә гајнаг үсуллары илә дүзәлдилән мис габларын бир гисми чарха верилди⁶⁶. Она көрә дә һазырланма үсулуна көрә мис габлар «чархы» вә «гаратаптаг» олмага ики група бөлүнүрләр⁶⁷. Гејд етмәк лазымдыр ки, кәлин үчүн че-

⁶⁰ А. С. Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, СПб., 1913, сәһ. 98—99.

⁶¹ О. Евевский. Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835; В. Легкобытов. Костарилан әсари, бах: ОРВЗК, III һисса, СПб., 1836; «Габгаз» гәзети, 1882-чи ил, № 341; Н. А. Абелов. Костарилан әсари, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, Тифлис, 1887; К. Хатисов. Костарилан әсари; М. Н. Әфәндијев. Костарилан әсари; А. С. Пиралов. Костарилан әсари; А. П. Фитун. Костарилан әсари, бах: «Известия АЗКОМСТАРИНС» III бур., Бақы, 1927.

⁶² О. Јеветски. Костарилан әсари, сәһ. 206.

⁶³ В. Легкобытов. Костарилан әсари, бах: ОРВЗК, III һисса, СПб., 1836, сәһ. 124.

⁶⁴ Јена орада, сәһ. 125.

⁶⁵ Н. А. Абелов. Костарилан әсари, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 180.

⁶⁶ Мисни әризмәси, дөјүлмәси, чалагаларын битишдирләмәси, һазыр габын чарха верилмәси вә сатышы мәсәләлар Азәрбајчан этнографиясында ишбәтән әтрафына әјрәләнмишдир (бах: Н. А. Гулјиев. XIX әсрдә вә XX әсрин ивәлләриндә Лаһыч гәсәбәсиндә мис габ истәһсалы, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1961, № 2, 1962, № 1).

⁶⁷ Н. А. Гулјиев. Костарилан әсари, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 1, сәһ. 19.

һиз кими сифарин едилән бүтүн габлар чарха верилр вә нахышланырды⁶⁸. Лаһычда вә Шамаһыда мис габларла нахыш вурмагга мәнгул олан хүсуси һәкәклар вар иди. Хәрәк габларыннын јалһыз јухары һиссәси нахышланырды⁶⁹. Галаг габларын дикәр һиссәләриннә дә нахыш вурулурду. Габларла вурулан нахышлар әсас е'тибарилә јарнаг, бута, ғызыл күл, гуш (бә'зән гөһчә үзәриндә, әксәр һалларда исе будагда отурмуш һалда), чейран, дәһрәбурун, мухтәлиф һәндәси нахышлар (пахлава, үчбумаг, дүз, сыныг вә әјри хәтләр) вә сәирәдән ибарәт иди⁷⁰.

Этнографик материаллардан көрүндүјү ки, Ширван кәндлиләри мис габлары ја базардан (Шамаһы, Лаһыч, Көјчәј, Агсу, Күрләмир, Потн базарларындән), ја да кәндбәкәнд кәзән сәһрәкәрдләрдән сатын алырдылар.

Мис габлар ев мәншәтиндә мухтәлиф мәгсәдләр (су дашымаг, агарты сахламаг, хәрәк бишрмәк вә с.) үчүн ишләдилрди.

Су габлары: долча, парч (тајгулл, бирәлли), абкәрдән, афтафа, (лүләјин, обрнг), ләјән, сатыл, күјүм, сәһәнк, пијалә, јәһәр чамы вә с. ибарәтдир⁷¹.

Сүд мәһсулларынын һазырланмасында сәрчин, бадја, габлама, тјан вә с. истифадә олунурду.

Хәрәк бишрмәк вә јемәк үчүн газан⁷² (бала газан, орта газан, мәчлис газаны), сапылча⁷³, кафкпр, шисүзән (анплов, тушпалан), сөрпуш, чөмчә, сини, мөчмәји, нимчә, каса, чам, бошгаб вә сәирә ишләнирди.

Булардан башга, Ширванда јерли усталар тәрәфиндән һазырланмыш шәрбәт габы, рүшүл габы, күл габы, чирши габы, әввијјә габы, күлаблан, гәндән, чыраг, лампа, мангал, хәкәндәз, маша вә б. мәншәт әшјаларына тәсадүф олунур⁷⁴.

Мис габларын, демәк олар ки, һамысы галајланырды. Јалһыз су габларыннын бә'зисин (күјүм, парч вә с.) галајлан-

⁶⁸ Н. А. Гулјиев. Костарилан әсари, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 1, сәһ. 19.

⁶⁹ М. И. Атакишијева. Минкәчепир шәһринин әтраф кәндләриндә ев аваландыгы, «Материальная культура Азербайджана», II бур., Бақы, 1951, сәһ. 168; Н. А. Гулјиев. Костарилан әсари, сәһ. 20.

⁷⁰ Н. А. Гулјиев. Костарилан әсари, сәһ. 20; һәмчинин бах: М. И. Атакишијева. Костарилан әсари, сәһ. 168—169.

⁷¹ Мис габларын гурулуш вә формасы һабелә ишләмә вәзифәләри Минкәчепир материаллары асасында М. И. Атакишијева тәрәфиндән әјрәнилмишдир. (Бах: Костарилан әсари, сәһ. 170—174). Бу габлар Лаһычда һазырландыгындан һәмин мәсәләларын үзәриндә дјаһнамга дүзүм галмыр.

⁷² Буна «тапа» да дејилр.

⁷³ Лаһычда буна «тасар» дејилр.

⁷⁴ Бу габларын бөјүк әксаријәти мүсәир колхозчу ивәлләриндә јенә дә ишләнмәкәдир.

мадан истифадә олунурду. Варлы анләләр бунлары да галај-латдырырдылар²⁵.

Ширван сүфрәләриндә хәрәжин чәнкәл-бычагла јејилмәси нисбәтән сонралар, шәһәр мәдәнијјәтинин тәсиринә нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Гуру хәрәкләри әл илә јемәк ән'әнәси бә'зи кәндли анләләриндә јахын заманларадәк галмагда иди.

Ширван әһалисинин ән'әнәви јемәк вә ичкиләринин этнографик баһымдан әјрәнилмәси кәстәрир ки, бу јемәкләрин бәјүк әксорийјәти Үмүмјәзәрбајчан, һәтта бә'зиләри Үмүмгафгаз сәчијјәси ләһиһиһи. Бу үмүмлик Гафгаз халqlары арасындакы тарихи-мәдәни алаға вә гаршылыглы үнсийјәт нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Ичтимаи сүмрәләрин бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләnmәси иңгилабдан әввалки Ширван мәтбәхинин сәчијјәви чаһәтләриндән бирини тәшкил едир. Голчамаг анләләриндә јемәкләрин кәмијјәт вә кејфијјәти ортабаб вә јохсул кәндләрин күндәлик јемәјиндән фәргләнирди.

Тәбни шәрант вә тәсәррүфат мәшгулијјәтинин тәмајулундән асылы олараг, Ширван јемәкләриндә бә'зи спесифик хүсусийјәтләр нәзәрә чарлыр. Хүсусән Чәнуб-шәрги Ширван дүзү вә Гобустан јайласында јашајан малдар елатларла отураг әһалинин јемәк сүфраси мүйәјјән гәләр фәргләнирди.

Чаризм үсули-идарәсинин јаратдыгы иңгисидә әсәрәт вә чәһијәт кериләни XIX әсрлә Ширван кәндлиләринин мәнкәндә ки-ми сыхырды. Сафаләт вә јохсуллуғ үзүндән кениш кәндли күтләләри ән ади мәшәт тәләбләринә үјгүн кәлән һајат шәранти јарада билмирдиләр. Ичтимаи һајат шәрантинин ашагы сәвијјәдә олмасы кечән әсрин мәдәни һәлијјәтләриндән кениш иңгисидә истифадә етмәјә имкан вермирди. Бә'зи анләләр фабрикдә истеһсал олунан габлары аддә едә билсаләр дә күндәликдә ишләдә билмәр вә онлар рафларә дүзүләрәк

Азәрбајчанда Совет Вакилијјәти гурулдуғдан сонра мал-јалыңа гонаг үчүн сахланылырды.

Ди-рифаһ һалы дурмалан јүксәлән колхозчу анләләринин мәтбәхиндә әзәг мәһсуллары көкүндән јахшыланмышдыр. Коллектив тәсәррүфат шәрантиндә иш вахтынын дәгис мүйәјјән едилмәси, күнорта истираһәт саатынын кечирилмәси колхозчу анләләринин јемәк вахтында нисби сабитлик јаратмышдыр.

Дөрдүнчү фәсил

НӘГЛИЈЈАТ ВАСИТӘЛӘРИ

Халг нәглијјат васитәләринин мејдана кәлмәсиндә Ширванын тәбни-чографи шәрантинин, хүсусилә онун релјеф гурулушунун мүйүм ролу олмушдур. Нәглијјат васитәләринин әзијјәти һабелә өлкәнин ичтимаи-иңгисидә вә мәдәни-техники инкишаф сәвијјәсиндән асылы иди. Бу мә'нада ән'әнәви нәглијјат васитәләринин әјрәнмәк үчүн Ширван әразиси зәккин этнографик материал верир.

Миник-јүк
нәглијјаты.

Ширванын дағлы-дәрәли релјефи, су јолларынын мөһдудлуғу вә онун әһалисинин тәсәррүфат мәшгулијјәти илә әлағә-

дәр олараг, вахтыла бурада миник-јүк нәглијјат васитәләри мүйүм рол ојнајырды. Һәтта тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәти үчүн әлверишли олан дүзәнлик рајонларда да торпаг јолларынын абад олмасы нәтичәсиндә әһалинин миник вә јүк һејванларына тәләбаты јүксәк олурду. Хүсусилә јағ-мурулу вахтларда гошгу нәглијјаты үчүн јарарсыз һала дүшән торпаг јолларда һәрәкәт етмәк вә јүк дашымаг үчүн миник нәглијјаты мүстәсна рол ојнајырды. Кәнд әһалиси арасында, хүсусилә малдарлыглы мәшгул олан тәсәррүфатларда нәглијјатын бу нөвүнә еһтијаж даһа бөјүк иди. Арандан јайлағларә доғру узанан көч јолларында арамсыз олараг һәрәкәт едән гојунчулуғ тәсәррүфатларында миник вә јүк һејванларындан башлыча нәглијјат васитәси киши истифадә олунурду.

Миник нәглијјаты кечмишдә шәһәр әһалисинин мәшәһәтиндә дә мүйәјјән јер тутурду. Доғрулар, шәһәрләрдә тәкәрли нәглијјат васитәләри үстүнлүк тәшкил едирди. Бунула белә, шәһәр әһалисинин мүйәјјән тәбәғәләри арасында миник нәглијјаты киши атдан кениш истифадә олунмасы дәб һалыны алмышды.

Әсрләр боју Ширван әһалиси арасында башлыча миник нәглијјаты ат олмушдур. Ат һәмчинин јүкдашымаз мәгсәди илә дә истифадә олунурду. Нәглијјатын бу нөвү Ширванын дағ кәндләриндә сон заманларә гәдәр өз әһәмийјәтинин итир-мәмишдир.

Дөврүнүн ән сүр'әтли нәглијјат нөвү олмағ етибары илә узәг мәсафәјә кетмәк үчүн ат ән әлверишли миник васитәси иди. Ширван атлары өз миник кәстәричиләринә керә Азәрбајчанын мәшһур ат чинсләриндән (Гарабағ вә Дилбоз атларындан) керә галмырды. Ләкин кечмишдә әһалинин бүтүн тәба-

²⁵ М. И. Атақшијева. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 168; Ғ. А. Гулијева. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 20.

гәләри, хусусән јохсул кәндилләр атдан истифадә едә билмир-диләр. Буһунал белә, Ширваннн чәтин дәр јолларында атысз кечимәк олмурду. Она көрә дә һәр бир аиләдә, һеч олмәзсә, бир миник аты¹ сахламаг вачиб сајылырды.

Тәк шәкил. Јәһәрән ат (фото Н. А. Гүлијевниниң).

Нәглијат үстүналују чәһәтиндән ат кечмишдә әһалинин мәшһәтиндә чох мүнүм јер тутурду. Елә бу сәбәбдән ел арасында ат һаггында чохлу аталар сөзү вә зарби-мәсәләләр јаранмышдыр: «Артыг аты олан јорулмаз», «Арпа јемиш ат мәнаил кәсәр», «Јахшы ата гамчы вурулмаз», «Ата дост кими бахар, дүшмән кими минәрлар», «Арабачы аты көзүндән гочалар», «Ат арыглыгдә, икид гәрибликдә», «Ат ад илә, икид од илә», «Ат бәсләнәркән, гыз истәнәркән», «Ата арпа, икидә плов», «Ата минәндә өзүнү, дүшмәндә аты унутма», «Атлы илә пијаданын јолдашылыгы тутмаз», «Аты атасы илә таныдарлар, гатыры аңасы илә», «Аты олана нисјә гамчы да верәрләр». Ат мурал, гол-һанад сајылыр, икидә јараг, јолдаш һесаб олунурду. Тәсадүфи дејил ки, гәһрәмәнлыг дастанларында, халг һагылларында атын вәсфинә чох јер верилрди.

Миник атыны үркә јашында өјрәдир, бу мәсәдлә сәриштәли кәмәндчиләр хам үркәни кәмәндә салыб тәлим едирдиләр. Бу ишдә хусусилә кәчләр бөјүк һәвәслә чалышырдылар. Чаванларын чевик вә чәлд олдулары бу мәшһәләрдә сына-

¹ Буһу бә'зән «јәһәр аты» да дејиләр.

һар, хам ат тәлиминдә имтаһана чәкиләрди. Ат сәррафлары тәә өјрәдилмиш ата чох јүксәк тәләбләр гәјурдулар. Һәмин тәләбләри өдәмәјән аты сахламаздылар. Ел арасында бу бәрәдә һикмәтамыз бир мәсәл дә јаранмышдыр: «Аты бириндә бәслә, икисиндә көзлә, үчүндә мин, дөрдүндә олду ат, олмады сат!».

Миник атына, бир гәјдә олараг јәһәр вурурдулар. Јерли миник јәһәрләри турулуш етиһарилә казак вә ичкилис јәһәриндән хејли фәргләнирди. Гочаларын вердији мә'лумата көрә, кечмишдә гәдын үчүн дә ајрыча јәһәр һазырланырды. Кәши јәһәриндән фәргли олараг онун архасы еилн, өл тәрәфи исә дар олурду.

Миник јәһәрини сәррачлар һазырлајырдылар. Шамаһы шәһәриндә сәррачлыг сәнәтинин кәши јәјылдыгыны архив сәнәдләри ајдын көстәрир. 1859-чу илдә тәкчә Шамаһы шәһәриндә 38 сәррач ишләјирди². Јәһәрә олан тәләбат сәјәсиндә бу пешә һәтта Ширваннн бә'зи кәндләриндә дә јәјылмышды. XIX әсрин 80-чы илләриндә Мәрәзә кәндиндә үч³, Ивановка кәндиндә бир нәфәр⁴ сәррач ишләјирди.

Етнографик материаллардан ајдын олур ки, Ширваннн әһәли сәррачлыг сәнәти јүк вә миник јәһәр дәстини һазырланмасы истигамәтиндә ичкишаф етмишди. Гошгу ләвазиматы истеһсалы бурада чох сонралар мейдана кәлмәклә, јерли сәррачлыг үчүн хәрактерик олганамышдыр. Јерли миник вә јүк јәһәрләринин истеһсалы дөрд сәһәјә бөлүнүрдү:

1. Јүк јәһәри (һалан-һавар) истеһсалы. Бу ишлә мәшһул олан уста «һаландуз», һәмин пешә исә «һаландузлуг» адланырды. Һаландузлар мүстәгил ишләјир вә бүтүн иш просесләрини биләваситә өзләри көрүрдүләр.

2. Галтаг истеһсалы (галтагчылыг). Миник јәһәрини галтаг һиссәсини һазырланмасы илә хусусән усталар—галтагчылар мәшһул олурдулар.

3. Тәкалты истеһсалы. Тәкалты һазырлајан уста «тәкалтыдуз», һәмин пешә исә «тәкалтыдузлуг» адланырды.

4. Јәһәр ләвазиматынын һазырланмасы. Бу пешә илә мәшһул олан уста «сәррач» адланырды.

Кечмишдә Ширванда «мүсәлман» јәһәри, «казак» (рус) јәһәри вә «ичкилис» јәһәри олмагдә үч нөв миник јәһәриндән истифадә олунмушду.

Јерли јәһәрләр чох гәдин тарихә малик олуб XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмишдир. Казак јәһәри Азәрбајҗанын Русијаја бирләшдириямәсиндән хејли сонра, хусусилә XIX әсрин орталарында дәбә дүшүмшүдүр. Азәрбајҗанда Ичкилис јәһәри XIX әсрин сонларында јәјылмышдыр.

² Азәрб. ССР МДТА, ф. 10, е. 1, иш 42, п. 588.

³ СМОНПК, 11-чи бурахылыш, сәһ. 155.

⁴ Јеһә орада, сәһ. 161.

Казак вә инкилис јәһәрләринә нисбәтән мүсәлман јәһәри даһа мүрәккәб гурулуша малик иди. Она көрә дә онун һазырланмасына даһа чоһ вахт вә материал сәрф олуурду. Елә бу сәбәбдән дә бу јәһәр даһа гижмәтләндирилди. Мүсәлман јәһәри ишләән дөврләрдә сәррач вә галтагчыдан башга, бу сәнәтдә тәкалтыдузлар да иштирак едирди. Онлар јерли миник јәһәринин јалпыз тәкалтысына дүзәлдирдиләр.

XX әсрин әвәлләриндән е'тибарән јерли јәһәрләрин арадан чыкмасы илә әләгәдәр олараг галтагчылыг вә тәкалтыдузлуг пешәләри дә тәнәззүлә уграмышдыр. Казак вә инкилис типли јәһәрләрин тәкалтысы сидә олдуғундан ону сәррачлар әзәрч дүзәлдирдиләр.

Миник јәһәринин галтагы сөјүд, чөкә вә ја гарағачдан дүзәлдирди. Јакин чыр сөјүд ағачы јүнкүл вә гајым олдуғундан галтаг усталары она үстүлүк верирдиләр. Галтагчылыг сәнәтиндә ағач јапышганы, кечә вә мешиндән дә истифадә олуурду. Көнүн «гураг» тикишләри (чалаглары) көшә вә бизлә тикилирди.

Галтагын һиссәләри хүсуси үлкү әсасында һазырланырды. Бу мәсәдлә уста «чынаг», «дал», «тахта» олмагла үч нөв ағач үлкүдән истифадә едирди. Үлкүләр үзрә һәр һиссәдән бир чүт һазырланырды. Ширван галтагчылары јан тахталарыны чоһ вахт чынаг (гаш) илә биркә, бүтөв шәкилдә һазырлајырдылар. Бүтөв гашлы галтаг даһа мөһкөм олурду. Галтагын һиссәләри бир-биринә ағач јапышганы илә јапыштырылды. Галтаг бәркијәндән сонра онун үзүнә хам дөвә көнүндән, бу олмадыга исә ат вә ја өкүз көнүндән «үзлүк» чәкилирди. Үзлүк чәкилмиш галтаг икә дөфә даһа гижмәтләндирилди.

Тәкалты кечә, тумач вә ја мүшкүдән һазырланырды. Тәкалтыдузлар кечәни һәлләч вә ја тәрәкәмәләрдән сатып алырдылар. Тәзә гәлиб тәкалтынын алт гатына ишләнмиш көһнә кечә исә үст гатларына сәрф олуурду.

Тәкалтынын үзлүјү үчүн тумач вә ја мүшкү даббаглардан алынырды. Тәкалтынын кәнарлары вә «гураг» тикишләри ешилмиш иплик вә ја кәндирлә, бәзәк бәхјәләри исә рәнкарәк јуи илә тикилирди.

Тәкалтыдузун истәһсал ләвазиматы дөзкә, гуллаб бизи, казан, гајчы, ијнә вә үлкүдән ибарәт олурду.

Мүсәлман јәһәринин тәкалтысы једди гат кечәдән ибарәт һазырланырды. Әндәзә әсасында бичилмиш кечә гатларыны бир-биринин үзәринә дүзүб әтрафыны «гуллаб тикиши» едирдиләр. Бундан сонра она тумач вә ја мешиндән үзлүк чәкир, кәнарларыны «гошасырыг» тикишлә тикирдиләр.

«Базары» јәһәрдән фәргли олараг «бујуртма» јәһәр тәкалтысынын үзлүјүнә рәнкли ипләрдән бәзәк вүрулурду. Сәнәт дили илә буна «күл салма» дейилирди. Бир гајда олараг, үзлүјүн әтрафына хошрәк ипдән һашијә чәкилир, ортасына

күл, гуш, һәндәси вә нәбати орнамент нүмунәләри салынырды. Үзлүк һазыр олдуғундан сонра тәрлијин кечәсинә бәхјәләнирди.

Галтагчы кими тәкалтыдузун да әсас мүштәриси сәррачлар, хүсусилә дәст јәһәр һазырлајан усталар иди. Надир һалларда тәкалтыдуз базары мөһүл һазырлајыр, бир гајда олараг сифаришлә иш көрүрду. Елә бу сәбәбдән дә сәррачдан фәргли олараг тәкалтыдуз евиндә ишләјирди.

Мүштәри галтаг вә тәкалтыны алдыдан сонра јәһәрин әләвә ләвазиматыны дүзәлдирмәк үчүн сәррача мурачәт едилди. Сәррач гәбул етдији һиссәләри нәзәрдән кечириб јәһәр дәстинә тамамлајырды. Бунуна јанашы, сәррач өзү дә биләваситә галтагчыдан мал алыб «дәст јәһәр» дүзәлдирди. Демәли, сәррачлыга «бујуртма» вә «базары» олмагла икә чүр мәмулат һазырланырды.

«Бујуртма» јәһәр даһа мөһкөм материалдан, һәм дә бәзәкли һазырланырды. Чоһ вахт онун бәзәк бәхјәләри вә «күлү» күлбәтин вә јахүд мүхтәлиф рәнкли ипәк сапла. «гураг» тикишләри исә нарын чәкилмиш көшә илә тикилирди. Әксәр һалларда «бујуртма» јәһәрин гашына ширмајы вүрулурду. Онун галтагы «ахтаһанаркән» күлмыхын әтрафы бојунча әтвидән һашијә чәкилирди.

Етиографик материаллар көстәрир ки, сәррачлары һаһысы дәст јәһәр дүзәлдә билмирди. һәр шәһәрдә бир вә ја икә нәфәр дәст јәһәр дүзәлдән баш уста оларды. Галан сәррачлар тапгыр, үзәнки гајышы, гантарға, гушгун, синәбәнд вә с. дүзәлдирдиләр. һәтта сәррачлары бәзјүлери гобур, гатар (патрондаш), тәкбәнд гајышы, гызыл вә күмүш кәмәр гајышы һазырлајырдылар.

Сәррачлар гара көн, тумач вә мүшкүнү даббаглардан, әтвини сағрычәрдән сатып алып, гадаг, күлмых, тогга вә үзәнкини сифаришлә дәмричјә дүзәлдирдиләр. Аг көнү сәррачлар өзләри ашылајырдылар. һәмчинин сәррачлары ишләтдикләри мум, иплик, кәндир, ипәк вә кечи сап сатыналма јолла әлдә едилди.

Сәррачлыга ишләән әләтләр (дөзкә, чәлдә, чәрмәки, казан, пәркар, сүнбә, шахәк, биз, ијнә, чәкич, кәлбәтин вә с.) сифаришлә јерли дәмричи вә дүлкәрләрә дүзәлдирилди.

Сәррач јерли јәһәр дәсти үчүн јүзән, гушгун, синәбәнд, үзәнки гајышлары, тапгыр, гычалты, јәһәричи, гашлыг вә с. һазырлајырды.

Бүкмә икигат һазырланан јерли јүзәнләр чилов, башлыг, дәһнә (чалалға) вә тоггадан ибарәт олурду. Башлыг кәлләлик, боғазалты, чаралга дәстәји, дәстәк, бурунстудән ибарәт комплесе һалында дүзәлдилди. Казак вә инкилис јүзәниндән фәргли олараг јерли јүзәнләрдә дәһнә биләваситә јүзәнә тикилир, тогга васитәсилә она бәнд едилди. Бунун сәјә-

сіндә һәр дәфә алаф, су верәркән јүзәни атын башындан чыхармаг лазым кәлмирдн. Бундан әләвә, чох вахт дәвлатлиләр «җәһәрүзлүјү» адланан хүсуси җәһәр халчасы да тохутдурулдулар.

Ширванда ат тәкчә миник дејил, *јукләмә* мәгсәдилә дә ишләнирди⁶. Хүсусилә Ширванын даг кәндләриндә релјефин әлверишензәлији үзүндән тәкәрли нәглијјат васитәләрини ишләмәси јүк һејванларына еһтијачы даһа да артырды. Бу сәһәдә Дағлыг Ширванын тәсәррүфат һајатында сатлыг мәһсул истеһсалынын үстүн јер тутмасы да аз рол ојнамамышдыр. Сәһракәрд вә чарвадарлар Лаһычын мис табларыны, Дәмирчинни дәмир мәмулатыны, Чүлјан вә Химранын ағач таб-тачгалларыны, Зарат, Мәлһәм, Зәкһи вә Чүлјан кәндләрини јун шалыны, Бағсал вә Мүчүнүн ипәк мәмулатыны, Көһнәдахар, Нүјди, Чаған, Галәјбуғурт, Калва, Сулут кәндләринин көмүр вә мейвәчатыны сатыш базарларына чыхармаг вә ја кәндбәкәнд кәздирмәк үчүн јүк атындан истифадә едирдиләр. Дағлыг Ширванда ат бир сыра тәсәррүфат ишләринин (от одун дашымаг, дәјирмана дән апармаг вә с.) ичрасында да мүнүм рол ојнајырды.

Миник җәһәриндән фәрған олараг јүк җәһәри палан вә навардан ибарәт олурду. Кечмишдә бу ишлә мәшғул олан хүсуси паландуз вә наварчылар вар иди.

Паландузлар јүк җәһәрини көһнә халча-палаздан, јахуд габа тохунмуш кәтан вә ја памбыг парчалардан бичиб дүзәлдирдиләр. Бу сәбәбдән дә кечмишдә көһнә халча-палазын илк мүшәртәси, адәтән, паландузлар олурду. Онлар учуз гилмәтә алыб тәдарүк етдикләри көһнә халча вә палаз һиссәләрини хүсуси әндәзә әсасында бичиб тикдикдән сонра онун ичәрисинә күләш тәпирдиләр. Јүкү раһат сахламаг үчүн палан-наварын һәр ики тәрәфи бүрмәләниб һөркүч шәклинә салынырды. Палан-наварын гушгун гајышы вә тапгырлары ајрыча һазырланыб она әләвә едилди.

Паландузуи ишләтәдији әләтләр бир гарыш узунунда әјри учлу ијнәдән (гыјыг), аршың јарым узунлуғунда күләштәпәндән вә гајчыдан ибарәт олурду. Бундан әләвә паландуз ешилмиш иплик, мум вә биздән дә истифадә едирди.

Јүк атыны җәһәрләмәк үчүн онун белниә тәрлик гојуб үстүнә навар вурурдулар. Бунун үзәринә чул салыр вә атын белнин тапгырла чәкирдиләр.

Ширванда атдан гошгу гүввәси кими чох кеч, хүсусилә фургон вә фәјтонларын ишә дүшмәсиндән сонра истифадә олунмаға бәшланмышдыр.

Ширванын даг кәндләриндә јүк дашымаг мәгсәдилә *гатыр* даһа үстүн тутулурду. Сылдырым даг јолларына бәләд

олмасы, чох јүк көтүрмәси, ачлыға дөзүмлүлүјү ону ән етибарлы нәглијјат васитәсинә чевирмишди.

Ширван елатлары ат вә гатырдан башга миник-јүкдашыма мәгсәдилә өкүз, *кәл*, *узунеула* вә *дәвәдән* дә истифадә едирдиләр. Бу факты јазылы материаллар да тәсдиғ едир⁶. Хүсусилә арандан јајлаға көчүкдә вә кери гајытдығда ев аваданлығы вә бархана долдурулмуш мафрәшләри ирибујнузлу һејванлар јүкләјрдиләр. Өкүз вә ја кәли јүкләмәздән әввәл она «алыг» вурурдулар. Јүк җәһәриндән фәрғли олараг кечә вә ја көһнә палаздан бүкүлүб дүзәлдилмиш алығы өркән илә бәркидирдиләр.

Ширван әһалисиниң тәсәррүфат мәишәтиндә јүкдашыма васитәси кими *узунеула* даһа чох ишләнирди. Гојунчулугла мәшғул олан чобанлар ондан даһа чох истифадә едирдиләр. Сәфәр заманы сүрү илә ајағлашмасы, отарылма тәрзи, динч һејван олмасы ону чобан тәсәррүфаты үчүн ән сәрфәли нәглијјат васитәсинә чевирмишди.

Узунулагла јүк дашымаг үчүн онун белниә «палан» вурулурду. Паланы һәр кәс өзү һазырлајырды. Ширванда паланың ики формасы гејдә алынмышдыр. Әксәр һалларда палан кечә вә ја палаздан дүзәлдилмиш навардан ибарәт олурду. Лакин даг кәндләриндә бәзән навар әвәзинә ағачдан дүзәлдилмиш «ғаш» ишләнирди. Хүсусилә одун дашымаг үчүн бу даһа әлverişли иди.

Кечмишдә Ширван үчүн характерик јүкдашыма васитәләриндән бири дә *дәвә* олмушдур. Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, дәвәчилик әсасән Гобустан јајласында вә гисмән дә аран кәндләриндә ичкишаф етмишди⁷.

М. Һ. Баһарлы јазыр ки, Азәрбајҗанда дәмир јолу чәкиләнә гәдәр даһили вә харичи тичарәт мөнтәғәләри (Баки, Дәрбәнд, Тифлис, Һәштәрхан, Тәбриз вә б.) арасында јүкү дәвә карваны илә дашыјырдылар. Она көрә дә кечмишдә дәвәчилик һејванларлығын ән кәлирли сәһәләриндән бири сајылырды⁸.

Н. А. Абелов Ширван әһалисиниң XIX әср тәсәррүфат мәишәтиндән бәһе едәркән Әрәбғәдим, Әрәбшаһверди, Әрәбшаһбаш, Әрәбшамлы, Һәмјәли, Әрәбчәбирли, Мәрәзалли, Мәрәзликә, Гарачүзлү, Сејидләр вә б. кәндләрдә әһалинин башлыча мәшғулијјәтинин дәвә илә јүкдашыма олдуғуну гејд

⁶ Н. Ф. Дубровин. Костюрылан әсәри. I чилд, II китаб, СПб., 1871, сәһ. 320; А. Вермишен. Костюрылан әсәри, сәһ. 338; Природа и население России, IV һиссә, СПб., 1906, сәһ. 60.

⁷ Спски, сәһ. 114; МНЭБГКЭК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 13; «Свод материалов...» II чилд, Тифлис, 1887, сәһ. 15; М. Г. Бахарлы (Веллен), Азәрбајҗан, Баки, 1921, сәһ. 46.

⁸ М. Һ. Баһарлы. Костюрылан әсәри, сәһ. 100.

³ Јүк атына Ширванын бәзән кәндләриндә «палан аты» да дејилди.

едир⁹. Тулуглара долдурулмуш нефть вахтилә Бақыдан Шамакыя дәвә илә дашынырмыш.

Дәвәнин жүкләнмә гәйдасы бир гәдәр фәргли иди. Ат вә ја узунгулаг наварындан фәргли олараг, дәвә навары бир чүт ағач милә доланмыш кечәдән вә онлары бирләшдирән палдымашырмадан ибарәт оларду. Дәвә һөркүчләринин¹⁰ сајын-дан асылы олараг наварын голлары ики, јахуд үч јердән палдымашырма васитәсилә бирләшдирилди. Дәвә наварынын үстү өркәнлә чәкилирди. Кечә тәрлијин үстүндән гојулмуш навар һөркүч васитәсилә дәвәнин белиндә кип даја-нырды.

«Дәвә чувалы» дејилән ири чуваллара долдурулмуш жүк тајларыны ики метрә гәдәр аралы гојдугдан сонра дәвәнин овсарындан¹¹ тутуб тајларын арасына чәкирдиләр. Ағачла еһ-малча дәвәнин дизиңә вуруб ону јатырдыгдан сонра жүк тај-ларыны илкәкли ип вә чиликлә бир-биринә чатыб дәвәни гәлдәһырдылар¹².

Гошгу нәглијјат Ширван эразисиндә ән'әнәви гошгу нә-глијјатнын тәкәрсиз вә тәкәрли олмагла ики нөвү гејдә алынымышдыр.

Тәкәрсиз нәглијјат васитәләринин дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш ән гәдим вә садә нүмунәсә *сүрүтмә* олмушдур. Гошгу һейваны васитәсилә сүрүтмәдән истифадә¹³ мещәәтрафы кәнд-ләрдә јахын заманлара гәдәр галмагда иди. Бу факты тәкчә этнографик чөл материаллары дејил, јазылы мәлүматлар да тәсдиг едир¹⁴.

Сүрүтмәнин ән бәснәт формасы бундан ибарәтдир ки, бир не-чә ири будағы баш-баша чатыб үстүнә от, күләш, дәрз, чыр-пы, одун вә с. јығырдылар¹⁵. Сүрүтмәни дартмаг үчүн онун баш тәрафинә ип вә ја зәңчир салыб улаг гошулмуш бојун-дуруға баглајырдылар¹⁶.

⁹ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 190.

¹⁰ Ширванын дағәтәји кәндләриндә буна «күвән» дејиләр.

¹¹ Дәвәнин похтасына «овсар» дејиләр.

¹² Маја дәвәја 25—30 батман, нәр дәвәја 35—40 батман жүкләнирди.

¹³ Азәрбајҗанда гошгу васитәсилә сүрүтмәдән истифадә тарихи Енео-лит дөврүнә аид едиләр. Бах: Т. Ә. Бунјадов, Азәрбајҗанда гәдим нә-глијјат васитәләри. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 3, сәһ. 5. Шарг ала-миндә ән гәдим гошгу һейваны өкүз һесаб олунар. Бах: М. И. Арта-нов о в о в К истории средств передвижения, «Проблемы истории материаль-ной культуры», № 5—6, Л., 1933, сәһ. 29.

¹⁴ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 128.

¹⁵ Сүрүтмәнин бу формасына бә'зи кәндләрдә «шал» дејиләр; Г. Т. Га-рогаһлы ағрымлар арасында онун «чалгы» алаидыгына гејд едир. Бах: Көстәрилән әсәри, сәһ. 223.

¹⁶ Азәрбајҗанда ирибујназулу һейванлардан гошгу гүввәсә кими исти-фадә тарихи Енеолит дөврүнә аид едиләр. Бах: Т. Ә. Бунјадов, Көс-тәрилән әсәри, сәһ. 6.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кими, кечмишдә Ширванын тәкәрсиз нәглијјат васитәләринин ән мүкәммәл формасы *кириә* (хизәк) олмушдур.

Хизәк Шимал өлкәләри үчүн сәңијјәви нәглијјат васитәси олса да, она Шарг өлкәләринин дағлыг рајонларында да тә-садүф едилирди¹⁷. Х. А. Вермишевни јаздыгына көрә, тәкәрли нәглијјат васитәләри ишләјә билмәјән дағ јерләриндә хизәк кешиш јајылмышды. Һәтта гар дүшәндә дағәтәји рајонларын дүзәнлик саһәләриндә дә жүк хизәклә дашынырды¹⁸. Бу факты А. Е. Хан-Агов да тәсдиг едир¹⁹. Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, Ширванын дағлыг хизәкә иници гышда, һәтта јәј-дә сәрт енишли дағлардан дәрз, күләш, от вә с. хизәклә да-шынырды.

Хизәк дүзәлтмәк үчүн һача ағачын будағларыны арытла-јыб алтыны һамарладыгдан сонра үстүнә зола дөшәјирдиләр. Јерә илишимәмәк үчүн онун башы чәи вәзијјәтдә јонулурду.

Јерли хизәкләрин нисбәтән инициәф етмиш формасы үчү чәп кәртилмиш вә сәлигә илә јонулмуш бир чүт ејни өлчүлү ағачдан дүзәлдилди. «Дөшәмә» васитәсилә бир-биринә бир-ләшдирилмиш хизәк голларынын үзәринә «чағ» кечирмәклә бан дүзәлдилди. Бунун сајәсиндә сүрүтмәјә нисбәтән хи-зәјин жүккәтурмә тутуму хејли артырды.

Хизәк бојундуруг вә зәңчир васитәсилә гошулурду. Бу мөгәдлә о, баш тәрафдән сүрүтмә усулу илә бир чүт гошгу һейванына гошүлурду. Бир гәјдә олараг хизәјә өкүз вә ја кәл гошурдулар. Шимал халглары үчүн сәңијјәви олан гошгу гүв-вәләриндән (мәсәләп, ат, марал, ит вә с.) Ширванда истифадә олунмамышдыр.

Материалларын тәһлили көстәрир ки, Ширванын дағ кәндләриндә садә нәглијјат васитәләринин узун мүддәт галма-сы тәкчә әлверинсиз релјеф шәрантиндән ирәли кәлмәминш, һабелә әһалинин тәсәррүфат мәшгулијјәтинин характери вә иғтисадә-техники керилији дә бу саһәдә мүнүм рол ојнамыш-дыр.

Тәсәррүфат мәшгулијјәтинин характери вә тәбни-чографин шәрантлә әлағәдәр олараг тәдиг олунаг дөврдә Ширванда тәкәрли нәглијјат васитәләринин мүхтәлиф типләри ишлә-нирди.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кими XIX әсрдә

¹⁷ Ј. Чајда хизәјин Мезолит дөврүндә истифадә олундугуну гејд едир. Бах: Прогресс и археология, М., 1949, сәһ. 73.

¹⁸ Х. А. Вермишев, Земледелие в государственных крестьян За-кавказского края. «Свод материалов...», IV чилд, Тифлис, 1888, сәһ. 338.

¹⁹ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисса, сәһ. 345.

Ширванда икитәкәрли арабалар хусусилә кениш жаылмышды. Ширванын әксәр кәндләриндә буна «тајнарх» араба дејилр²⁰.

Дөрдтәкәрли арабалары башлыча олараг XIX әсрин орталарында Ширвана көчүрүлмүш рус кәндлиләри ишләдирдиләр²¹. Соңралар бу тип арабалар јерли әһали арасында да жаылмышдыр.

Ширванда икитәкәрли арабаларын «бојундурғлу» вә «јәдәкли» олмагла ики әсас тип икениш жаылмышдыр.

Бојундурғлу арабалар һәмч етибары илә ики һөвдә дүзәлдилрди: «өкүз» вә «кәл» арабасы. Өкүз арабасынын баны нисбәтән кичик, онун оху илә бојундурғу арасындакы мөсәфә хәјли дар олурду. Бу сәбәблән дә өкүз арабасына кәл гоша билмирдиләр. Әкс һалда ениш енәркән тәкәр кәли вурурду.

Бојундурғлу арабалар Ширванын аран вә дағәтәји кәндләриндә даһа чох ишләнрди. Релјеф гурулушу вә нәглијјат јолларынын вәзипјјәти икитәкәрли арабаларын һәмчине әсәслы тәсир көстәрмишди. Раһат јоллары олан аран кәндләриндә арабалар ири вә чохтуғмул, дар вә әјри јоллары олан дағәтәји кәндләрдә исә нисбәтән балача вә енис дүзәлдилрди. Бу фәкт јазылы материалларла да тәсдиг едилр. Х. А. Вермишевн јазлыгына кәрә, әкинчилик рајонларында дәрз дашымағ үчүн бөјүк арабалар ишләнрди, һәтта саман дашымағ үчүн бу арабаларын јанларына һүндүр чубуг чәләрә тутулдулар²². Башга һөв јүкләри вә һабелә дағлыг саһәләрдә дәрз дашымағ үчүн нисбәтән кичик арабалардан истифадә олунурду²³.

Өлчүләринин мүхтәлиф олмасына бахмајараг, принцип етибары илә өкүз вә кәл арабасынын гурулушу ејни иди.

Ширван арабалары тип етибары илә тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Гағгазда кениш жаылмыш икитәкәрли арабаларла ејнијјәт тәшкил едилрди. Ләкин Азәрбајчанын гәрби үчүн характерик олан сабит охлу арабалардан фәрғли олараг Ширван арабаларынын оху тәкәрлә бирликдә фырланшырды. Бу чәһәтдән Ширван арабалары Азәрбајчанын шәрғиндәки (Губа, Бақы, гисмән дә Салјан) арабалара охшајырды. Бу тип арабаларын тәкәрләри оха кип кејдирилдијиндән онлары «буразламағ» ләзим кәлирди. Араба мүтәхәссисләринин фикринчә, сабит охлу арабалара нисбәтән буразлы арабалар аз

²⁰ Бу тип арабалар этнографик адабијјата «гара араба» ады илә дахил олмушду. Бах: Т. Ә. Бујнајдов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 18; Һ. А. Навилов. Кәччә зонасында бу тип арабаны «тајнарх», јәхүд «Гарасаггал араба» ады илә тејдә алмындан. Бах: онун, «О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX—начале XX века» «Уч. зап. АГУ (тарих вә философия сериясы)», 1967, №8, сәһ. 114.

²¹ Һ. А. Аббасов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБ КЗК, VI чилд. II һиссә, сәһ. 128. Дөрдтәкәрли арабаја Ширванда бајан «малакан араба» да дејилр.

²² Х. А. Вермишев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 336.

²³ Јенә орада, сәһ. 336—337.

мүтәһәррик һесаб олунурду. Арабаны јана вә ја кернә дөндәркән ич тәкәрин сабит галмасы, чөл тәкәрин исә фырланмасы бахымындан буразлы арабалар аз әлверишли иди. Буна бахмајараг әнәһә һесабына әслрә боју, Ширван әһалиси буразлы араба ишләтмишди.

Арабанын баныны вә гошу ләвзиматыны хусуси араба усталары һазырлајырды. Сәнат дили илә буна «араба баглама» дејилрди. Адәтән араба тәкәрләринин һазырламагла ајрыча уста—чархчы мәшғул олурду. Она кәрә дә араба илә јанашы, ејни вахтда чархчыја да сифариш верирдиләр.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кимн, араба баглајан усталар әввәлчә ағач материалыны тадарук едилр, сонра һазыр материалы илкин емаһ едилр, даһа сонра исә араба һиссәләринин һазырлајыб гурашдырылдылар.

Араба материалы Ширван мөшәләриндән әлдә едилрди. Әксәр һалларда бу ишлә араба усталарынын өвләри мәшғул олурдулар. Бәзән исә онлар ағач материалыны Шамаһы вә Көјчәј базарларындан сатын алырдылар. Араба материалыны уста өзү кәсиб һазырлағдыга араба даһа мөһкәм вә давамлы олурду. Чүнки пешкар усталар материалын дүз вә дүјүнсүз олмасына, илин һансы фәслиндә, һабелә мөшәһин күнәј вә ја гүзәј һиссәсиндән кәсибмәсине хусуси әһәмијјәт верирдиләр.

Араба һиссәләри мұвафиг ағач һөвләриндән дүзәлдилрди. Адәтән, араба материалы мөһкәм вә еластик ағач һөвләриндән (вәләс, гарагач, көјрүш, һалыд, дәмйргара вә с.) һазырланырды.

Араба һиссәләри үчүн мөшәһән ләзимн өлчүдә ағач материалы доғрадыгдан сонра араба илә дашыјыб рүтубәт тутмајан јердә гурурдулар. Бәзән материалын гурума мүддәти бир илдән чох чәкирди.

Араба баглајан уста кәрки, балта, мишар, бурғу, искәнә, јонгар вә б. әләтләрлә арабанын ајры-ајры һиссәләрини јөнүб дүзәлдирди.

Бојундурғлу арабаларын баны үчбучаг формасында башбаша чатылмыш ики әдәд јоғун ағач гол үзәриндә гурулурду. Арабанын голлары гарагач, көјрүш вә ја вәләсдән дүзәлдилрди. Арабанын һәмчиндән асылы олараг, голлар мүхтәлиф өлчүдә олурду. Бөјүк арабаларда голун узунлуғу 7 метрә чатырды. Араба голларынын үзәриндә дараг²⁴ вә дөшәмә үчүн хусуси өлчүлү дешикләр ачылырды. Һәмни дешикләрин гол үзәриндә мұвафиг гәјдада јерләшдирилмәси устандан мөһәрәт тәләб едилрди. Онлары дүзкүн јерләшдирмәдикдә голлар мафарағлашыр вә тез сынырды. Адәтән, шағули истигамәтли ики дараг дешијинин арасындан көндәлән вәзипјјәтдә дөшәмә дешији ачырдылар.

²⁴ Азәрбајчанын гәрб зонасында буна «чаг» дејилр.

Икитәкәрли арабаларын истифадә мәгсәднән асылы оларга, дарагларын саҗы вә өлчүләри мұхтәлиф оларду. Дәрз, от, гаратикан, күдөш вә с. дашымаг үчүн ишләнән бөјүк арабаларын дараглары хејли һүндүр оларду.

Арабанын баныны дүзәлтмәк үчүн дарагларын икәр учу голлара паралел узадылмыш нәрдивана²⁵ кечириллирди.

Дашыдыглары вәзифадән асылы оларга буразлы арабаларын дараглары бир-бириндән сечиллирди. Арабанын охуну өз араларына алан «чәкәчәк» дараглары «төрпү» вә «ара дараглары»ндан фәргләнирди. Онларын ашағысы жоғун, јухары башы назик оларду. Голун алтындан кечирилән «чәкәчәк» дарагларынын жоғун башы «јај» ролуну ојнајараг мутәһәррик оху өз араларында сахлајырды. «Чәкәчәк» дараглары нәрдивандан кечирилдикдән сонра чивләнирди. Бунун сајәсиндә арабанын голлары мувағиф сурәтдә сағ вә сол нәрдиванла бирләшмәклә тарта вәзијјәтиндә бир-бириндән аралы галыр вә банын јанларыны әмәлә кәтирирди. Голлары мафраглашдырмамаг мәгсәди илә чох вахт ара дараглары үчүн дајаз дешик ачылырды.

Голларын үчбучаг вәзијјәтинә ујғун оларга дөшәмәләр архадан габага доғру кетдикчә кичиллирди. Чох вахт арабанын дөшәмәси тахта, јахуд чубуг чәпәрә илә өртүлүрду.

Гол вә бан һиссәләри һазыр олдуғдан сонра онлары гурашдырыб чивләјирдиләр.

Дәмирғара, көрүш вә ја гарағачдан һазырланан ох буразлама јолу илә тәкәрләрә киип кәјдирилирди. Оху буразламаг үчүн онун учларына кечирилмиш тәкәрләрин топуна зәнчир салыб бир-биринә баглајырдылар. Ики нәфәр адам, һәрәси бир тәкәри әкс истиғамәтдә тәпкәчләјиб фырлатдығча, зәнчир лартылыр вә беләтликлә дә тәкәрләр тәдричән маркәзә доғру јахынлашмағла оха киип отурурду. Јејилмәмәк үчүн охун «јај» һиссәсинә сабуи сүртүрдүләр.

Икитәкәрли арабалар доғру һејванына бојундуруг вәситәсилә гошулурду. Ширванда бојундуругун ики формасына тәсадүф олунур: а) тәк бојундуруг; б) чәнәли бојундуруг.

Чәнәли бојундуруга нисбәтән тәк бојундуруг даһа кениш јајалмышдыр.

Узунлуғу ики метрә чатан тәк бојундуругу мөһкәм вә еластик ағачлардан, ән чох гарағач вә көрүшдән һазырлајырдылар. Самы кечирмәк үчүн онун «јалман» адланан һәр ики башында симметрик вәзијјәтдә гоша дешикләр ачылырды. Һејванын бојуну дөјәнәк етмәмәк үчүн јалман бир гәдәр енли дүзәлдрилирди. Тәк бојундуругун гошгу јери ики чүр дүзәлдди-

лирди: онун тән ортасында ја «модух» адланан, бир-бириндән 10—12 см аралы ики әдәд мыҗна чалыныр, ја да «ишкил дешији» ачылырды. Бундан асылы оларга, арабанын башы бојундуруга каған вә ја ишкил илә бирләшдирилирди. Бојундуруг самы вә самы бағы илә тәһнәз едиллирди.

Чәнәли бојундуруг бир-биринә паралел дајанан алт вә үст һиссәләрдән ибарәт иди. Онун үст һиссәси ади бојундуругдан сечиллир, алт һиссәси исе нисбәтән назик вә садә оларду. Чәнәли бојундуруг самы вә синәчула вәситәсилә гошулурду.

Бундан әлава, икитәкәрли арабаларда бир сыра јардымчы дөвазимат: еһтијат самы, самы бағы, чүјүткә, јағ дағтасы, араба башалтысы, ишкил, чоған, доғанағлы сичим, чубуг, шаллағ вә с. оларду ки, бунлары һәр кәс өзү һазырлајырды. Арабаја һөрүк гошмаг үчүн истифадә олунан зәнчир сифаршилә дәмирчијә дүзәлтдирилирди.

Араба тәкәрләрини бир гајда оларга, тәкәр усталары һазырлајырды. Надр һалларда араба бағлажан уста һәм дә тәкәр дүзәлдлирди. Адәтән тәкәри сифаршилә дүзәлтдирир, бәзән исе ону базардан сатын алырдылар. Тәкәрин һазырланма техникасы мүүјјән мәнада нәглијјат вәситәләринин ичкишаф динамикасыны иләмәјә имкан верир.

Тәкәрли нәглијјат вәситәләринин мејдана чыхдығы заманларда бүтөв тәкәрләр ишләнмишди. Ширвана гошшу әразиләрдә тәсадүф олунан этнографик фактлар буну бир даһа тәсдиқ едир. Имеретијада јахын заманлара гәдәр бүтөв тәкәрли арабаларын ишләндији гејдә алынмышдыр²⁶.

Лакин тәдричән техник имканыларын артмасы нәтичәсиндә гурама тәкәрләр мејдана чыхмышдыр. Бу тип тәкәрә бәзән «дишли», јахуд «толлу» тәкәр дә дејилир. Топ, дииш²⁷ вә гәсәкләрдән²⁸ ибарәт олан тәкәрин мејдана кәлмәси арабанын мутәһәрриклијини хејли артырмышдыр. Илк вахтлар гурама тәкәрин дишләринин сајы аз олмушдур. Заман кечдикчә онларын сајы артмышдыр. Газах рајону әразисиндәки Сарытопә гәдим јашајыш јериндән тапылан габ парчасы үзәриндәки дөрддишли тәкәр рәсми²⁹ һәлә ерамызын әввәлләриндә Азәрбајҗандә гурама тәкәрләрин ишләндијини көстәрир.

Тәкәрли нәглијјат вәситәләри тарихинин өјрәнилмәсиндә Гобустан гаја тәсвирләри даһа гүјмәтли материал верир. Гаја рәсмләринин бириндә икитәкәрли араба тәсвири верилмиш-

²⁶ Народы Кавказа, II чилд, М., 1962, сәһ. 298.

²⁷ Буна «дәндә», «дырнаг», бәзән исе «бармай» дә дејилир.

²⁸ Буна «сәјмә» вә јахуд «чәмбарә» дә дејилир.

²⁹ Т. А. Бунијјәтов, М. М. Гусейнов. Результаты археологических поездок в Агстафинский и Кякзский районы в 1955 году. «Тр. Музея истории Азербайджана», II чилд, Баки, 1957, сәһ. 192—193.

²⁵ Азәрбајҗанын гәрб зонасында буна «тар» дејилир. Этнографик әдәбәтјәтдә бәзән «үст гол» вә «кичик гол» кими дә гејд едиллир. Бах: Т. Ә. Бунјјәдов. Көстәрилән әсари, сәһ. 13.

дир. И. М. Чофарзаде бу абидонин тарихини Тунч дөврүнө анд едир³⁰.

Эерләр кечдикчә тәкәрин гурулушу, хүсусан онун топу дәјишиб такмилләшмиш, дишләрин вә әјмәләрин сајы артмышдыр. Гурама тәкәрин давамлы олмасы үчүн сонралар она дәмр гурашг чәкилмишдыр³¹.

Тәкәрин дәмр һиссәләрини дәмрчи һазырлајыр, онун шини ғыздырма үсулу илә дәмрчиһанада чәкилирди.

Вахтли Шамаһыда тәкәр һазырлајан пешакар усталарын ишләдији архив сәнадләриндан дә мәлүм олур³². Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, Азербәјчанын башга шәһәр вә кәндләриндә дә араба тәкәрләр һазырланырды. К. Хатисов Губа ғазасында араба истәһсалынын чох кениш јајылдыгына гејд едир³³. Д. Кистенев Ләнкәран ғазасынын Гәмәргышлаг, Хәлилабад, Бадамағач, Шилвәнки вә б. кәндләриндә «Салјан арабалары»нын мүхтәлиф һиссәләрини илә јанашы, тәкәр үчүн дәндә вә чәмбәрә һазырландыгына хәбәр верир³⁴. Гафғаз ғәзетинин 1882-чи ил нөмрәләринин бириндә Шуша ғазасы кәндләриндә вә Салјан ғәсәбәсиндә араба истәһсалындан бәһс едилир³⁵. Бақыда вә Ләнкәранда тәкәр һазырлајан хүсуси усталарын олдуғуну архив сәнадләри дә тәсдиг едир³⁶.

Мөвчуд материаллар Азербәјчан усталарынын һазырландығлары тәкәрләрин гурулушу вә өлчүләри арасында фәрг олдуғуну кәстәрир.

Јазылы материалларда тез-тез һүндүр тәкәрли Бақы вә Салјан арабаларынын адына тәсадүф олунур³⁷. Кичик баны вә ири тәкәрләри олан Бақы арабасынын Гафғаз арабалары арасында мүстәсналыг тәшкил етдијини хәбәр верән Н. Зейдлис онларын тип етибарилә Бухара вә Хивә арабаларына јанхын олдуғуну гејд едир³⁸.

Ири тәкәрли арабалар тәкчә Бухара вә Хивәдә дејил, бүтүн Орта Асијада кениш јајылмышды³⁹. Азербәјчан илә Орта

³⁰ И. М. Чофарзаде. Наскальные изображения Кобякстан, Азерб. ССР ЕА Тарих Институтунун Эсарлари, XIII чилд, Бақы, 1958, сәһ. 48.

³¹ Дәмр гурашгын «шини» адаландырылмасы онун јахын кечмиш анд олдуғуну кәстәрир. Х. А. Вермишев XIX әсрин 80-чы илләриндә јерли арабаларын һәдә дә шинис олдуғуну хәбәр верир. Б а х: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 326—337.

³² Аларб. ССР МДТА, ф. 10, иш 14, в. 901; иш 42, в. 588.

³³ К. Хатисов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 314.

³⁴ Д. Кистенев. Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде, «Труды КОСХ», № 9—10, Тифлис, 1891, сәһ. 406—407.

³⁵ «Гафғаз» ғәзети, 1882-чи ил, № 311.

³⁶ Аларб. ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 19, в. 258; ф. 43, с. 1, иш 655, в. 447; ф. 10, с. 1, иш 50, в. 279.

³⁷ Списки..., сәһ. 113—121.

³⁸ Списки..., сәһ. 121.

³⁹ Народы Средней Азии и Казахстана, I чилд, М., 1962, сәһ. 258.

Асија арасында мәдәни вә иғтисади әләғәләрин тарихини өјрәнмәк үчүн бу фактын елми әһәмийәти бөјүкдүр.

XVII әсрдә Авропа сәјјаһлары Адам Олеари, Кемпфер, Шарден Бақыдан мүхтәлиф шәһәр вә кәндләрә кәндәрилән нефтин 10—12 батманлыг тулуға төкүлүб арабаларла дашындыгыны гејд едилр⁴⁰.

Лакин Бақы арабалары башлыча олараг Ширванын дүзәнлик һиссәси үчүн характерик олмушдур. Ширванын дағәтәји кәндләриндә исә ән чох јерли ағыр арабалар ишләнирди. Бу тип араба этнографик әдәбијјатда «Гафғаз арабасы» ады илә мәлүмдур⁴¹. А. Марлински (Бестужев) ағыр вә јөндәмсиз «күрчү арабалары»ндан фәргли олараг Бақы арабасынын тәкәринин чох бөјүк вә јүнкүл олдуғуну гејд едир⁴².

Ширвана хас олан тәкәрли нәглијјат васитәләриндән бири дә ат арабасы олмушдур. Бөјүндүрүлгү арабалардан фәргли олараг једәкли арабаја, адәтән, тәк ат гошулурду. Буна көрә дә онун голлары паралел вәзидәтдә аралы галырды. Ат арабасынын кәвдәси кичик, тәкәрләри чох ири олурду. Белә јүнкүл арабаларда Бақыдан Шамаһыја чәлләклә нефт дашыјырдылар.

Бу тип арабаларын этнографик тәсвириңә елми әдәбијјатда дә раст кәлирик. Х. А. Вермишев јазыр ки, Шамаһы вә Көјчај ғәзаларынын дүзәнлик һиссәсиндә вә Гобустанда јоллары тез-тез гум басдыгына көрә ат арабаларынын шинсиз тәкәрләри олан арабаларын тәкәриндән ики дәфә ири олурду. Чох јүнкүл ады бу арабаларын баны кичик вә дәрбучағлы формада дүзәлдилирди. Арабанын голлары тәк ат гошмағ үчүн једәк (әскеш) вәзифәсини көрүрдү⁴³.

Ширванын аран јолларында ишләјән ат арабалары тиположи чәһәтлән этнографик әдәбијјатда тез-тез ады чәкилән «Бақы»⁴⁴ вә «Губа»⁴⁵ арабаларына охшајыр.

Гафғаз тичарәт јолларынын тәдғигатчыларындан олан А. Јеритсов јазылы мәнбәләрә истинәд едәрәк, икитәкәрли һүндүр арабаларын јаранмасында јүнкүл чәнк арабалары илә Загафғазияја јүрүш едән монголларын мүәјјән тәсири олдуғуну гејд едир⁴⁶. Тәк ат гошулмуш икитәкәрли јүнкүл арабаларын Орта Асијада кениш јајылмыш тиположи охшары бу фактын доғрулуғуна инамы артырыр.

Шүбһәсиз, тәк ат гошулмуш икитәкәрли һүндүр араба ти-

⁴⁰ Азербәјчан тарихи, I чилд, Бақы, 1961, сәһ. 209.

⁴¹ Народы Кавказа, II чилд, М., 1962, сәһ. 269.

⁴² Кавказские очерки. Б а х: Библиотека для чтения, XII чилд, I һисса, СПб., 1835, сәһ. 21.

⁴³ Х. А. Вермишев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 337.

⁴⁴ Списки..., сәһ. 121.

⁴⁵ И. И. Столяков. Путевые заметки, Б а х: «Гафғаз» ғәзети, 1859, № 14.

⁴⁶ А. Е. Ризцов. Исторический очерк торговых путей сообщения в древнем Закавказье. Б а х: «Сборник сведений о Кавказе» (сопраны сәһифәләрдә: ССК), I чилд, Тифлис, 1871, сәһ. 53.

пинни (дашга) өзүнүн дә жерли шэрантдэн доган мөһәллил ва-
риантлары олмушдур.

Дашга хусусилә кәнд әһалисинин мәншәтиндә мүнүм тә-
сәррүфат әһәмийјәти кәсб едирди. Аз тутумлу олмасына бах-
мајараг, өкүз вә кәл арабасына нисбәтән учуз баша кәлән ат
вә ја ешшәк дашгасы тәсәррүфат ишләриндә вә еш мәншәтин-
дә зәуруи јүкләрни (от, одун, көмүр, тикан, шах, дән, су вә с.)
дашынмасында мүстәсна рола малик иди. Дашганы сәрфәли
нәглијјат нөвүнә чевирән сәбәбләрдән бири дә онун гошгу ва-
ситәсинин нисбәтән учуз вә асан әлдә олунмасы илә изәл
едиләр. Елә она кәрә дә Ширван чарвадарлары чох вахт са-
тыш малларыны (нефт, дуз, мейвә, тахыл, аршын малы вә с.)
ат дашгасы илә дашыјырдылар.

Ат дашгасы шәһәр әһалисинин тәсәррүфат һәјатында да
мүнүм јер тутурду. Базара сатлыг мал чыхармаг, дүкан, кар-
хана вә е'малатханалара хаммал котирмәк, базар вә карван-
саралардан евә «алырма» мал дашымаг, инашаат јүкләрини
дашымаг кими вачиб ишләр дашга илә көрүлүрдү.

Дашганы гошмаг вә идарә етмәк үчүн гошгу галтагы, ха-
мыт, дилшә, гятаг гајышлары, узун чиловлу јүјән, шаллаг вә
саирәдән истифадә олунурду.

Кечмишдә Ширванда һабелә аз мигдарда немес вә мала-
кан *фургон*лары да ишләнирди. Ат гошулмуш *фургон*лар
Азәрбајҗанда, о чүмләдән Ширванда XIX әсрин орталарында
ишләнмәҗә башламышдыр. *Фургон* јерли әһали арасында
«малакан арабасы» ады илә дә мә'лум иди.

Ширванын тәкәрли нәглијјат васитәләриндән бәһс едәр-
кән *сәрнишин нәглијјатыны* да гејд етмәлијик. Азәрбајҗанда,
о чүмләдән Ширванда сәрнишин дашынмасы бурада *јајлы*
нәглијјатын мејдана колмәси илә бағлы олмушдур. *Јајлы*
нәглијјат (дилчанс, фәјтон, тарантас, колјаска вә с.) Европа
мөншәли олмасына бахмајараг, Азәрбајҗана Русија васитәси-
лә кечмишиди. Лакин *јајлы* нәглијјат Ширвана кәлмә олса да,
фәјтончулар јерли иди.

Сәрнишин дашынмасы илк вахтлар билаваситә почт хид-
мәти илә бағлы олмушдур. Мә'лум олдуғу кими, Русија табе-
лијинә гәдәр Азәрбајҗанда хусуси почт хидмәти идарәси ол-
ламышдыр. Шәрг феодаллизминә хас олан рабита хидмәти—
чапар (гасид) васитәсилә әләгә мәнһуд сәчијјә дашымагла
јајлыз дөвләт органларынын, хусусилә низибати мә'мурларын
мохфи еһтијачларыны өдәмәҗә хидмәт едирди. Кениш халг
күтләләри нәонки јазышма јолу илә әләгә имканына, һабелә
гасиддән истифадә етмәк һүгуғуна да малик дејилди. Бу мә'-
нада Ширванын ән'әнәви рабита хидмәти чох мәнһуд, һәм дә
тәсадүфи характер дашыјырды. Хусусилә өлкәнин ханлыгла-
ра парчалаанмасындан соңра гасид васитәсилә әләгә шәхси ра-
битаҗә чеврилмишиди. Ханлар бу вә ја дикәр хәбәрләри бир-

биринин әразисиндән чәтинликлә кечирирдиләр. Азәрбајҗан-
да чар усули-идарә системи мөһкәмләндикдән соңра мүнтәзәм
вә нисбәтән мүкәммал рабита васитәси олан почт хидмәти
гајдаја дүшүшүдүр. Шамахы шәһәри губернија вә гәза мәр-
кәзи олмаг е'тибары илә чанишинлијин мәркәзи Тифлис шә-
һәри илә мүнтәзәм әләгә сахлајырды. Губернијанын мәркәзи
Бакија көчүкдән соңра Шамахы шәһәри Баки-Тифлис почт
јолу үзәриндә мүнүм мөнтәгәләрдән биринә чеврилмишиди.

Почт хидмәтини дүзүкүн төшкил етмәк үчүн тракт үзәрин-
дә «стансија» адланан дајанагачлар олурду. Дајанагачларда
почт хидмәти ишчиләри вә еһтијат гошгу атлары сахланы-
лдырды. Почт идарәсинин нәздиндә олан нәглијјатла почт ба-
ратлары илә јанашы сәрнишин дә дашынырды. Елә буна кәрә
дә илк вахтлар сәрнишин әсасән почт тракты үзрә дашыныр-
ды. Ширван әразисини көндәлән кәсиб кечән почт маршруту-
нун шәрг голу Бакија, гәрб голу исә Кәнчәлән кечәрәк Тиф-
лисә доғру узаныб кедирди. Надир һалларда почт јолундан
кәнара чыхыб кирајә илә сәрнишин дашынырды.

XIX әсрин соңларындан е'тибарән јајлы нәглијјатын арт-
масы илә әләгәдар олараг Азәрбајҗанда, о чүмләдән Шир-
ванда сәрнишин дашынмасы хусуси бир пешәҗә чеврилмәҗә
башламышдыр. Шамахы илә јанашы, зонанын бир сыра ири
јашајыш мөнтәгәләриндә бу пешә илә күзәрән сүрән фәјтон-
чулар мејдана кәлмишиди.

Ширванда фәјтончулуғу пешәсинин јајылмасында нәгли-
јатын бу јени нөвүнә тәләбәтдә артмасы илә јанашы, сүр'әт-
лә сәнәјә шәһәринә чеврилмәкдә олан капиталист Бакисынын
мүнүм ролу олмушдур. XIX әсрин соңунда Баки шәһәриндә
јајлы нәглијјата хидмәт едән 4 бөјүк е'малатхана ишләјир-
ди⁶⁷. Һәмин е'малатханалар Ширван фәјтончуларыны јајлы
нәглијјат нөвләри вә онларын еһтијат ниссәләри илә тәһлиз
едирдиләр. Бундан башга, фәјтончулар јерли сәррачлара да
сифаршләр верирдиләр. Ширван сәррачлары онлар үчүн
гошгу гајышлары, хамут вә гошгу һәһәри дүзәлдирдиләр.

Јајлы нәглијјатын артмасы нәтиҗәсиндә Баки-Тифлис
шоҗе јолунда һәрәкәт едән фәјтонлардан башга Ширван әра-
зисинә дүшән дәмирјол стансијалары гаршысында да сәрни-
шин дашыян фәјтонлар дајанырды. Јағмурсуз вахтларда һәт-
тә кәндарасы јолларда да сәрнишин дашыян фәјтонлар иш-
ләјирди. Доғрудур, о дөврүн ән баһалы вә мө'тәбәр нәглијјат
нөвү олмаг е'тибары илә фәјтон хидмәтиндән әсасән варды-
лар истифадә едирдиләр. Бунуна белә, фәјтонла јол кетмәк,
јахуд фәјтонла кәлин көчүрмәк јүксәк шәрәф һесаб едилди-
јиндән вара-јоха бахмајыб ондан истифадә етмәк истәјәнләр

⁶⁷ Бакинский торгово-промышленный сборник с иллюстрациями на
1900 г. Баки, 1899, сәһ. 126.

дә чох иди. Хүсусилә Шамахи шәһәриндә тәзә кәлинин фәјтонла көчүрүлмәси, дәвәт олуңмуш гонағлығларла тәзә бәјни фәјтонла кетмәси дәб һалыны алмышды.

XX әсрин әввәлләриндә фәјтонла јанашы, Шамахи илә Баки шәһәри арасында гисман *автомобил нәғлијјаты* хидмәтиндән истифадә олуңдугуну гочалар јахшы хатырлајырлар. Лакин Ширванда автомобил нәғлијјатынын инкишафы әсәсән Совет һакимийјәти илләринә тәсадүф едир. Социализм гуручулуғу нәтичәсиндә зонанын шәһәр вә кәндләрни арасында сәришши дашыјан автобуслар фасиләсиз ишләмәјә башламышдыр. Бунуңла јанашы, әһалинин мадди-рифаһи һалынын дурмадан јахшылашмасы сәјәсиндә сон вахтлар фәрди миник машыңларынын сајы хејли артмыш, әһалинин миник ештијачлары максимум өдәнилмәјә башламышдыр.

Ширваның ичтимаи-игтисади вә мәдәни һәјатында, хүсусилә нәғлијјат васитәләри вә јол гуручулуғу сәһәсиндә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра баш вермиш көкүлү дәјишикликләр нәтичәсиндә автомобил кәнд зәһмәткешләринин мәнәһәтинә мөһкәм дахил олмуш, фәрди миник машыңларынын сајы әсәслы сурәтдә артмышдыр. Шәһәрләр вә кәндләрарасы автобус маршрутлары илә сәришши дашыңмасы мүясир тәләбләр сәвијјәсинә чәтдирәлмишдыр. Јүк машыңлары илә кәнд тәсәррүфаты мәнәсуларынын вә дикәр јүкләрини дашыңмасы иши көкүндән јахшылашмышдыр. Бу сәбәбдән дә ән'әнәви нәғлијјат васитәләри тәдричән өз әмәли әһәмијјәтини итириб арадан чыхмаға башламышдыр. Јалныз дағ кәндләриндәки колхоз тәсәррүфатларында, хүсусилә мадларлығ фермаларында јүк автомобилләри илә јанашы, миник-јүк һејванлары вә икитәкәрли арабалар һәлә өз ишләнмәкдәдир. Лакин ил-бәил дағ јолларынын салыңмасы иши кенишләндикчә, көһнә нәғлијјат нөвләри тәдричән азалыб истифадәдән чыхыр.

Јоллар Игтисади-техники керилик үзүндән ән'әнәви нәғлијјат васитәләри кими, әсрләр боју Ширваның әләғә јоллары да бәснт һалда галмышдыр. Бу сәһәдә мәнәсулар гуввәләрини ашағы сәвијјәдә олмасы илә јанашы, Ширваның релјеф гурулушунун да мүәјјән тәсирини олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, ичтимаи истеһсалын инкишаф сәвијјәси нәғлијјат васитәләринин инкишафында мүһүм рол ойнајыр. Доғрудур, тәбии-чоғрафи шәраит, хүсусилә чәтин кечидли дағ силсиләләри, ити ахан чәјлар, гобу вә сел јарғанлары тәкәрли нәғлијјат јолларынын салыңмасына хејли мане олурду. Бунуңла белә, абад јолларың олмамасы чоғрафи шәраитдән даһа чох натурал тәсәррүфат формасы илә изаһ едиләр⁴⁶. Натурал тәсәррүфат тичарәт әләғәләринин артмасына,

* Г. Т. Гаряга шлы. Көстәриләң әсәри, сәһ. 222.

әмтәә дөвријјәсинин инкишафына, беләликлә дә јолларың јахшылашдырылмасына һеч бир марағ ојатмырды. XIX әсрдә Ширван јолларынын вәзијјәти буну ајдын көстәрирди.

Ширван әразисиндә бөјүк су һөвзәләри олмадығындан ајры-ајры маһал вә кәндләр арасында әләғә *гуру јолларла* һәјатә кечирилди.

Ширваның харичи әләғәләри (мәдәни, тичарәт, һәрби, рабитә вә с.) јеңә дә гуру јоллар васитәсилә олмушду. Бунуңла белә, кечмишдә рәван јоллар олдуғча аз иди. Һәтта Ширван дөвләтинин сијәси гүдрәтинин чичәкләндији дөврләрдә дә иштәр дахили, иштәрсә дә харичи јоллар миник вә тәкәрли нәғлијјат васитәләринин һәрәкәти үчүн үмуми олан *торпағ јоллардан* ибарәт олмушдур.

Орта әсрләрдә Ширваның сијәси-игтисади гүдрәтинин артмасы, хүсусилә рәвач ипәк мә'мулаты истеһсалынын инкишафы илә әләғәдәр оларағ Шәргдән Гәрбб доғру узанан бейнәлхалг тичарәт јолу бир заманлар Ширван торпағындан өтүб кечирди. Дәвә карванлары илә гәт едилән транзит јолларындан башға, Ширваның гоңшу әјәләтләрлә бирләшидрән јерли әһәмијјәтли *карван јоллары* да вар иди. Шамахыдан башлаған бу јолларың бир гисми Гобустан јәјласыны ашагла Ширван дүзүндән кечиб Талыш вә Гарабағ ханлығларына кедирди. Шамахыдан гәрб сәмтиә ики јол кедирди: бунлардан бири («Ашағы јол») Ағсу долајысыны енмәклә Ширван дүзүнүң үстү илә Кәнчәјә доғру, «Вәндәм јолу» адланан дикәр јол исә Баш Гағғазын чәнуб әтәкләри илә узанарағ Шәки торпағындан кечмәклә Күрчүстанә кедирди. Шамахыдан Шәргә доғру Ачыдәрә сәмти илә кедән јол ики јерә һачаланмагла Нијазабад вә Бакија говушурду. Бунлардан башға, Ширваның Дағыстан вә Губа илә говушдуран мәнәһәли јоллар да мөвчуд иди. Ширваның шимал јоллары үзәриндәки карвансара вә көмрүкханаларын бир гисминин ады (җаш мейданы, Нағарахана вә с.) һәлә дә һәфизәләрдә јашамағдадыр.

Өлкәнин ичтимаи-игтисади вә сијәси һәјатында баш верән дәјишиклик нәтичәсиндә вахташыры карван јоллары өз истигәмәтнин дәјишмиш, бә'зән һәтта бу јолларың мәчрасы тамимлә позулуб итмишдир.

Бөјүк Гағғаз сыра дағларынын чәнуб әтәкләри илә Дәрјәл дәрәсинә доғру узаныб кедән гәдм карван јолу XIX әсрдә артығ өз әһәмијјәтини итириб почт јолуна чеврилмишдир.

Ширваның релјеф гурулушундан вә нәғлијјат васитәләринин характериндән асылы оларағ онуң дахили јоллары мүхтәлиф сәчијәј кәсб едирди. Ширван әразисинин хејли һиссәсини башдан-баша дағ массивләри тәшик едир. Дағ кәндләри бир-бирилә төһлүкәли дар *чыгырларла* әләғә сахлајырды. Дағ јоллары әкәср һалларда чәј јатағлары бојунча узанырды. Кечмиш Лаһыч маһалы кәндләринин әләғәси Кирдиман вә

Пирсаат чајларынын жатагы боюнча узанан дар чыгырлар васитесиле мүмкүн олурду.

Даг жолларынын бәзилериндө һатта миниклә дә һәрәкәт етмәк олмурду. Сылдырым дағлар арасындан кечөн бу чыгырлардан анчаг пијада кетмәк мүмкүн иди. М. Һ. Әфандијев Лаһычдан Мүчү, Сулут вә Дәмирчијә кетмәк үчүн белә дар чыгырлардан ибарәт үр јол олдуғуну гејд едир⁴⁹. Лаһыч маһалы кәндләрини бирләшдирән әләгә јолларынын чоху даг чајларынын каһ бу, каһ да дикәр саһили бојунча узанурду. Гышда вә јазбашы дашгынлар заманы саһил јоллары васитәсилә чох вахт кедиш-калш әләгән кәсилдирди. Даг јолларындан фәргли олараг, Ширваның дағәтәји вә аран кәндләриндәки јолларла әләгә мүнәтәзәм олмағла јанашы, һәм дә бу јоллар пијада вә миник-јүк нәглијјатындан башга, тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәтинә дә имкан вериди. Она көрә дә кәндләр арасында рабитә вә тәсәррүфат әләгәләринә хидмәт едөн бу јоллара ел арасында чох вахт «араба јолу» дејилдирди.

Кечмишдә араба јолларынын тәмиринә лазыми гајғы көстөрилмәдәјиндән јағмурлу һавада белә јолларла кедиш-калш сон дәрәчә чәтинләшдирди. Лаһыч маһалы истисна олмағла Ширваның һәр јериндә кәндарасы араба јолларына тәсәдүф олундуғуну јазылы мәнбәләр дә тәсдиг едир⁵⁰.

Кәндләр арасындакы торпаг јоллары чох вахт *макистрал* јоллара говушурду. Ел арасында буна «почт» јолу да дејилдирди. Мәрәзә кәндиндән кечән почт јолу Шамахыны Бақы илә бирләшдирдирди. XIX әсрин 80-чы илләриндә Шамахыдан Ағсуја *шосе* јолу кедирди. Тифлис истигамәтинә узанан һәмин јол Күрдәмирә доғру началанараг торпаг јолу кими давам едирди⁵¹.

Шамахыдан кечән Бақы-Тифлис јолу Ширван әразисиндән кечән јекәнә макистрал олдуғундан Ширван итгисадијјатынын шаһ булағы һесаб олунурду. Јерли әләгә јолларынын демәк олар ки, һамысы, һатта тәсәррүфат әһәмијјәтли хырда јолларын чоху һәмин макистрала говушурду. Она көрә дә Ширваның итгисади вә мәдәни һәјәты үчүн бу јолун мүстәсна әһәмијјәти вар иди.

Шамахыдан чәнуб-шәрг истигамәтинә Салјан почт јолу узанырды⁵². Ширван дүзү кәндләри Шамахи илә һабелә «Гатыручан» јолу васитәсилә әләгә сахлајырдылар. Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, «кәсә јол» һесаб едилән бу јол јалныз

⁴⁹ М. Һ. Әфандијев. Көстәрилян әсәри, сәһ. 54.

⁵⁰ Н. А. Абелов. Көстәрилян әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵¹ Н. А. Абелов. XX әсрин 80-чы илләриндә һәмин јолун тәрк олундуғуну гејд едир. Б в х: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵² Јенә орада.

миник нәглијјаты үчүн јарарлы иди⁵³. Адындан көрүндүју ки, бу јолда тәкәрли нәглијјатын һәрәкәти мүмкүн дејилди.

Тәдгиг олунан дөврдә дахили әләгә јоллары әсасән ики мәгсәдә хидмәт едирди: а) әкин вә сәнәтлә мәшғул олан әһәлинин тәсәррүфат-тичарәт әләгәләри бу јолларла тәмин олунур; б) маллар елатлар онлардан көч јолу кими истифадә едирләр.

Кечмишдә Ширванда истеһсал олунан кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыг мәсуллары (тахыл, мејвә, одун, көмүр, ипәк, јун, јағ, пендир, габ-гачаг вә с.) бир-биринә мүбадилә олунурду. Дахили јолларла јүкдашыма ишинин кенишләндијини белә бир фактдан да мүүјән етмәк олур ки, кечмишдә Ширванда кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыг мәсулларынын дашынмасы вә сатышы илә чохла бағгал, чәрчи, бафајчы, чарвадар, сөвдәкәр, сәһракәр вә б. мәшғул иди.

Бақы-Тифлис дәмирјолу чәкиләнә гәдәр Ширванда јүкдашыма ән кәлирли пешә саһәләриндән бири олмушдур. Бақынын нефт вә дуз јатағларына јахын олан Гобустан кәндлиләри бу кәлирли пешә саһәсини инһисара алдығларындан күлли мингарда јүк һејваны (дәвә, ат, узунгулаг, өкүз) сахлајырдылар⁵⁴.

Зағафгазија дәмир јолунун чәкилмәси өлкәнин Мәркәзи Русија илә итгисади вә мәдәни әләгәләринин мөһкәмләnmәсинә көмәк етди⁵⁵. Дәмир јолу кәнд тәсәррүфатында әмтәә истеһсалынын артмасына, кәндли тәсәррүфатынын әмтәә-пул мүнәсибәтләринә чәлб олунмасына шәраит јаратды⁵⁶. Дәмир јолу хәтти биләваситә Ширван әразисинин аз бир һиссәсиндән кечсә дә, онун итгисади һәјәтына әсаслы тәсир көстәрмиш, јени әләгә јолларынын әсас истигамәтини мүүјәнләшдирмишдир. Азәрбајчан, о чүмләдән Ширван итгисадијјатыны Русија халг тәсәррүфаты организмнин бир һиссәсинә чевирмәк, бурадан даһа чох кәлир әлдә етмәк чәһдләри чохалдыгча, әләгә јолларыны јахшылашдырмаг зәрурәти дә артырды.

Ширван кәндлиләринин тәсәррүфат һәјәты үчүн бу јолун бојүк әһәмијјәти олду. Зонаның итгисади вә тицарәт әләгәләринин артмасында Бақы-Тифлис дәмир јолу мүнүм рол ойнады. Хүсусилә дәмир јолуна битишик олан Ширван дүзү кәндләринин тәсәррүфаты кетдикчә әмтәә характери кәсб етмәјә башлајырды. Тәсәррүфат укладында јаранан бу дәјишиклик өз нөвбәсиндә ичтиман мүнәсибәтләрә дә дәрин тәсир көстәрирди.

⁵³ Н. А. Абелов. Көстәрилян әсәри, Бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵⁴ Јенә орада, сәһ. 188.

⁵⁵ Азәрбајчан тарихи, II чилд, Бақы, 1964, сәһ. 248.

⁵⁶ Јенә орада.

Дәмирјол хәттинин Ширван дүзүндән кечмәси илә эләгә-дар олараг Ширван чарвадарларынын жүкдашыма дөвријәси хәли азалмыш, нәглијат јоллары әввәлкі истигамотини дә-јишмишдир. Дәмирјол стансијалары (Падар, Күрдәмир, Мү-сүслү, Учар) илә Шамахы вә Көјчәј арасында јени јоллар әмәлә кәлмишди⁶⁷.

Ширванын јерли әһәмијјәт кәсб едән дахили јолларынын бөјүк бир гисмини арандан јайлаглара доғру узаныб кедән көч јоллары тәшкил едирди. Вахты илә бу јоллар малдарлыг тәсарруфатынын икшишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Мү-ләјим ғышлаглары ширәли јайлаглара говушдуран көч јол-ларындан тәкчә Ширван елатлары дејил, Азәрбајчанын бир сыра аран рајонларынын малдарлары да истифадә едирдиләр.

Дүзәнлик вә дағәтәји саһәләрдә тәкәрли нәглијат васитә-ләринин һәрәкәти үчүн әлverişли олан көч јоллары тәдринчә дағлара доғру галхдыгча даралыб јалныз миник-јүк нәгли-јатынын һәрәкәт едә биләчәји тәһлүкәли дар чығырларла әвәз олуурду.

Көч јолларынын бир һиссәси чох вахт кәндләрасы ара-ба јоллары илә чарпазлашараг чох кениш шәбәкә әмәлә кә-тирирди. Бу чәһәт көч јолларынын итгисәди-тичарәт әһәмијјә-тини даһа да артырдыр. Буһун сајәсиндә аран кәндләринин отураг әһалиси өз мәһсууларыны (тахыл, чәлтик, мейвә вә бостан биткиләрини) һејвандарлара сатмаг, јахуд малдарлыг мәһсууларына (јағ, пәндир, јун, дәри вә с.) дәјишмәк имка-ны әлдә едирди. һәмçinin көч јоллары үзәриндә јерләшән кәндләрин сәнәткарлары да буһундан бөјүк фәјда кәтүрүр-дүләр. Бу јолларын сајәсиндә онлар бир тарәфдән учуз хаммал әлдә едир, диқәр тарәфдән исә сәнәткарлыг мә'мулатыны сат-маг үчүн малдарларын симаасында сәрфәли мүштәри тапыр-дылар.

Ф. А. Демински Күдүр ғышлагларындан Бөјүк Гафгаз јай-лагларына галхан ашағыдакы көч јолларынын Гобустандан кечдијини хәбәр верир:

1. һәрәми дағы—Пашалы—Удулу—Јаванны дағы—Мәрә-зә—Һилмилли—Дибрар;
2. Кирдә—Пирсаат вадисилә Тәси кәндиһәдәк, орадан Сүндү—Гозду чајы—Дибрар;
3. Кәләгәја јолу (Дөјмә јол)—Ләнкәбиз—Чарһан—Мәр-зәндикә—Күрдәмич—Астраханка—Дибрар дағында Сарыдаш јайлағы;
4. Көдәкәбарә ғышлағы—Коланы—Көјләр—орадан Ша-махыјадәк Ортабулағ дәрәсилә—Чајлы кәндиһәдәк Пирсаат вадисилә—Күрдәмич—Астраханка—Дибрар⁶⁸.

⁶⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 189.

⁶⁸ Ф. А. Деминский. Некоторые сведения о Кабристанском поли-цейском участке Шемахинского уезда Визинской губернии, «Записки КОИРГО» ХХII китаб. II бураһымыш, Тифлис, 1901, сәһ. 66.

Сон ики јолла, башлыча олараг, падарлар кедирдиләр⁶⁹. Күндә 20 верст јол кетмәклә 5 күнә јайлаға чатырдылар⁶⁹.

Јайлаға кечмә гәјдасы һәр јердә ејни дејилди. Падарлар-дан әввәл јайлаға галхан вә онлардан кеч аран гајыдан олма-зымыш⁶¹. Дағларын чәнуб јамачларында от көјәрән кими онлар субај малы јайлаға јола салырдылар. Бир гәдәр сонра исә сағмал мал-гара вә гојун сүрүләри илә бирликдә өзләри дә јайлаға көчүрдүләр. Чох вахт сүрүләр билаваситә көч јолу илә дејил, онун кәнары илә, јолүстү кәндләрин әкин саһәләри-ни тапдаја-тапдаја апарылырды. Бу исә тез-тез тоғгушмала-ра сәбәб олуурду. һәмнин һадисәләрини шаһиди олмуш шәхсә-ләрин јаздығына көрә, падар башгасынын мејиди үстүндән кеч-мәјә разы оларды, амма сүрүнүн ач галмасына дөзмәздә⁶². Бу вахт, јә'ни апрелин орталарындан башга малдарлар ја је-ничә јаздаға чатыр, ја да ғышлагдан һәлә тәзчә көчмәјә башлајырдылар⁶³. Апрельн орталарында диқәр тәрәкәмләр һәрәси 5—10 аиләдән ибарәт дәстәләр һалында елликлә јай-лаға галхырдылар. Адәтән, онлар гүјмәтли шејләрини јолү-стү кәндләрдә—гонаг евиндә гојурдулар⁶⁴.

Ширванын ән'әнәви әләгә васитәләри тәкчә дахили јоллар-ла мәһдудлашмырды. Әлverişли чографи-стратежи мөвгеји вә харичи тиچارәт үчүн ривач маллар истеһсал етмәси вах-тилә Ширваны, хусусән онун пајтахты Шамахы шәһәрини бејнәлхалг транзит јолларынын говушағына чевирмишдир. Та-рихдән мә'лум олдуғу кими, Орта әсрләрдә Шамахы шәһәри Шәрг вә Гәрб арасындакы транзит тиچارәтиндә көркәмли рол ојнајырды⁶⁵. Дәвә карваны⁶⁶ васитәсилә апарылан тран-зит тиچارәтинин Азәрбајчанда башлыча мәркәзләриндән би-ри мөһз Шамахы шәһәри иди. Шамахы Гәрб илә Шәрг ара-сында тиچارәт анбары ролуну ојнајырды⁶⁷.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанын ипәк тиچارәтиндә Ширван хусусилә көркәмли јер тутурду. Ширван ипәји јалныз Шәргдә дејил, Европада да мөшһур иди. ХІІІ әсрдә Италија вә Фран-саја бөјүк миғдарда Ширван ипәји апарылырды⁶⁸. А. Конта-рининин вердији мә'лумата көрә, Шамахыда истеһсал едилән

⁶⁹ Ф. А. Деминский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 66.

⁶⁰ Јенә орада.

⁶¹ Јенә орада.

⁶² Јенә орада, сәһ. 67.

⁶³ Јенә орада.

⁶⁴ Јенә орада.

⁶⁵ А. Јеритсов Загафгазијанын орта әср тиچارәт мөнтәгәләриндән бәһс едәркән Шамахыны хусусилә тејд едир. Ба х: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 44.

⁶⁶ А. Јеритсов карваны Шаргин ихтирасы һесаб едир. Ба х: Кәстәри-лән әсәри, сәһ. 39.

⁶⁷ М. һ. Баһарлы. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 157.

⁶⁸ В. һәјд. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 670—673.

ипәк Италијада Таламан (Дејлеман) ипәји ады илә мәшһур олуб ондан мұхтәлиф нөв парчалар тохунурду⁶⁹.

XV әсрдә ипәк вә ипәкдән тохунмуш парчаларын бејнәл-халг тичарәтиндә јенә дә Шамахи мұһүм јер тутурду. Бурадан Рус девлатинә, Прага, Кичик Асијаја вә Венетијаја ипәк ихрач едиллирди.

Феодал өзбашыналығы, көмрүкханаларын чохлағу, карван јолларында гарәт вә басғынлар тичарәтин кедишинә мәнфи тәсир кестәрирди. Хүсусилә тичарәтин никишафына әнкәл төрәдән ән бөјүк маниә *рәһтар*—көмрүк һағгы иди. Ханлар һаким олдуглары јерләрдән кечән бүтүн маллардан көмрүк алырдылар. Бақыдан Тифлисә кедән тащирләр ејни мал үчүн беш дәфә көмрүк вермәли олуурдулар⁷⁰. Әлверисиз релјеф шәрәити: тез-тез дашыб мәврасасы ашан дағ чајлары, енишил-јохушулу учурумлар вә с. гуру јолларла нәглијат васитәләринин һәрәкәтинә әнкәл төрәдирди. Феодал ара мұһабиләләри нәтичәсиндә бәзән карван јолларында узун мүддәт һәрәкәт дајаныр. онлары от-алағ басырды. Бәзән исә гаҗаг-гулдур әлиндән јаха гуртармағ үчүн кәсә јолун тәһлүкәли јерләри долая јолла кечиллирди.

Конкрет тарихи шәрәнтдән—харичк мудахилә вә дахили ара мұһабиләләри, бу вә ја дикәр өлкәнин сијаси-игтисади вәзијјәтинин дәјишмәси вә саирә амилләрдән асылы оларағ ән'әнәви тичарәт јолларынын истигамәти дәјишир, јахуд јени маршрутлар мөјдана чыхырды. XVIII әсрин икинчи јарысында Шамахи шәһәринин тичарәт әһәмијјәтинин азалмасы, Бақының игтисади гүдрәтинин артмасы илә әлағәдар оларағ транзит тичарәтинин истигамәти, бунун нәтичәсиндә исә ән'әнәви транзит јолунун маршруту дәјишмишир. Јахуд Кизилјардан кечән Шимал карван јолуну Хәзәр—Волга су јолу илә дә давам етдирмәк олуурду⁷¹. С. Броневскинин јаздыгына кәрә, Кичик Асијада түрк ағалығынын гүввәтләnmәси, дөнизчилик үзрә чографи көшфләр, Габағ Асијанын игтисади гүдрәтинин азалмасы нәтичәсиндә XIX әсрин әввәлләриндә Һиндистан кедән вә «чәнуб јолу» адаланан гәдим карван јолу өзүн кечмиш әһәмијјәтинин итирмишир⁷².

Тичарәт јоллары һәмчинин Азәрбајҗан шәһәрләринин Күрүстан, Ермәнстан вә Дағыстан илә бирләшдирди. Бақы-

дан Тифлисә, Јеревана вә Загафгазијанын тичарәт вә сәнәт-карлығ мәркәзи олан дикәр шәһәрләринә рәван тичарәт јоллары (карван јолу) узанырды⁷³. Түрк тащирләри Измир вә Әрзрум васитәсилә Авропа малларыны Шамахија кәтирирдиләр⁷⁴. Јереван—Кәччә—Шамахи арасындакы дикәр карван јолу Карс вә Бајазиддән кечирди⁷⁵.

Һәштәрхандан кәлән карван јолу Дәрбәнд, Губа, Бақы, Шамахи, Салјан вә б. тичарәт вә сәнәткарлығ мәркәзләрини бирләшдирди. XVIII әсрдә Азәрбајҗанын бу шәһәрләри Авропа өлкәләри илә Иран, Һиндистан вә Орта Асија арасындакы тичарәтдә әсас транзит мөһтәгәләри иди⁷⁶. Вахтилә Шамахыдан шәрғә, гәрбә, чәнуба вә шимала карван јоллары вар иди Гәрбә кедән карван јолу Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачлары илә узанагағ, Күрчүстанын Дәрјал дәрәси вәситәсилә Гара дәниз саһилләринә чыхырды. Јазылы мәнбәләрдә «хан јолу» ады илә гејд едилән һәмнин јол Шамахи—Зәрҗаран—Вәлибинә—Топчу—Вәндан—Шәки истигамәтиндә давам едилди⁷⁷. Шамахины Русија илә әлағәләндирән шимал јолу Дәрбәнддән кечиб, Хәзәр дәнизинин саһили илә һәштәрхана кедирди. Шимал јолуну Нијазабад вә ја Бақыдан дәниз јолу илә дә давам етдирмәк мүмкүн иди. Шамахыдан шәрғә—Бақыја доғру узанан гуру јолу Ачыноһур дәрәси илә Гобустан јајласындан кечирди.

Шамахыдан Губа вә Дағыстана дағ јоллары илә дә кетмәк олуурду. Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, Шамахыдан Губаја вә орадан да Дәрбәндә ики јолла кетмәк олуурду: јоллардан бири Тәнки дәрәсиндән (Марјовка—Астраханка—Халтан—Гонагкәнд—Нүјди), дикәри исә Алтыағачдан кечирди⁷⁸. Алтыағач јолу хејли чәтин олдугундан она «шејтан јолу» да дејирдиләр⁷⁹. һәр ики јол јаалыз миник вә јүк һејванлары үчүн әлверишли иди.

Јолларда мәсафәни билдирмәк үчүн «мәнзил», «аҗағ» вә с. кими архаик өлчү ваһидләри ишләнирди.

Ширванын ән'әнәви әлағә васитәләриндән бири дә *чај кечидләри* иди. Дағ чајларынын үстүндән пијадаларын кечмәси үчүн көрпү салынырды. Бундан өтру чајын дар јерини сеңир вә һәр ики саһили бирләшдирән бир чүт узун тир узадылырды. Чајын јатағы енли олдугла даш долдурулмуш чубут

⁶⁹ Путешественники об Азербайджане, I чилд, Бақы, 1961, сәһ. 97.

⁷⁰ Азәрбајҗан тарихи, I чилд, сәһ. 390.

⁷¹ М. Адърман Из истории торговых-дипломатических связей Москвы и Ширвана. «Тр. Института истории им. А. Бақыханова». I чилд, Бақы, 1947, сәһ. 156; М. Фехнер Торговля Русского государства со странами Востока в XVIII в., М., 1956, сәһ. 19; Е. Зевякин. Экономические отношения России с Персией и Азербайджаном во второй половине XVI и XVII вв., Азәрб. ССР, ЕА ТИЕА, ияв. 135, в. 120.

⁷² С. Броневски. Кәстарилаң әсәри, сәһ. 260.

⁷³ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ияв. 198.

⁷⁴ ЦГАДА, ф. 276, иш 638, в. 180.

⁷⁵ С. Броневски. Кәстарилаң әсәри, сәһ. 214.

⁷⁶ Азәрбајҗан тарихи, I чилд, сәһ. 338.

⁷⁷ М. Н. Герсеванов. Сеть главнейших дорог Закавказского края, бах: ССК, I чилд, Тифлис, 1871, сәһ. 22.

⁷⁸ М. Н. Герсеванов. Кәстарилаң әсәри, сәһ. 26.

⁷⁹ А. А. Марлинский (Бестужев). Полное собрание сочинений, X чилд, СПб., 1840, сәһ. 67.

сөбәтләрдән истифадә едирдиләр. Бә'зән гојун-гузу кечирмәк үчүн көрпүнүн үстүндә чәпәрә гојур вә үзәринн торпаглајардылар. Бу давамсыз көрпүләри јаз даштынлары заманы чох вахт сел апарырды. Белә һалларда чајын дајаз јерини ахтыр кечид сечирдиләр. Даг чајлары өз јатағыны тез-тез дәјишдирәјиндән чох заман белә кечиләр тәһлүкәли олурду.

Чајын јатағыны бәнд вәситәсилә даралдыб, үзәриндән тәкәрли нәглијјат үчүн көрпү салмаг кечмишдә бөјүк хәрч вә физики гүввә тәләб едирди. Мадди-техники һмакларын ашағы олдуғу бир шәрәитдә исә ири көрпүләрин иншасы чох чәтнин иди.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра ән мұһум вәзифәләрдән бири дә јени јоллар салыныасы ишини кенишләндирмәклә даг кәндләринни тәсәррүфат гапалылығыны ләғв етмәклән ибарәт олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә јол гуручулугу сәһәсиндә чидди дөүшү јаранды. Ширванни даг кәндләринни республиканын дикәр мэдәни мәркәзләри илә говушдуран *шоҗе вә асфалт* јоллар салыныаға, кечмишдән мирас галмыш чала-чухурлу торпаг јоллар асфалт өртүклү јолларла әвәз олунмаға башланды. Бу јолларын бөјүк әксәрәјјәти даг кәндләринни Шамахи, Агсу, Көјҗәј, Исмајыллы вә дикәр рајон мәркәзләри илә говушдуруп, Ширванни нәглијјат јолларынын абад һалә салыныасы вә јол шәбәкәсини сүр'әтлә кенишләндирилмәси социалст чәмвијјәтинин јетишдирмәси олан јени мәһсулдар гүввәләрин чошгун инкишафы вә малдашыма дөврәјјәсинин артмасы илә изаһ олунур.

Јени јол вә көрпүләрин иншааты Ширванни дүзәндик вә јајла һиссәсиндә дә мұвәфғәјјәтлә һәјәтә кечирлимишдир. Көјҗәј, Кирдиман, Агсу, Пирсаат, Чәнки вә с. чәјларын үзәриндән мұасир нәглијјат вәситәләринни тәләбинә ујгун көрпүләр салынымыш, Баки-Тифлис макистрал јолунун Ширван дүзүндән кечән јени голу истифадәјә верилимишдир.

Мұһарибәдән сонра јол иншааты даһа кениш миғјас алмышдыр. Зонанын иғтисади-инзибати мәркәзләрини Баки-Тифлис макистралы вә дәмрјолу стансијалары илә говушдуран республика әһәмијјәтли асфалт јолларла јанашы, габагчыл колхоз вә совхоз тәсәррүфатлары јаратмыш кәндләрин, демәк олар ки, һамысына сәлиғәли шоҗе јоллары салынымышдыр. Ширван әразисинин мұрәккәб релјеф гурулушуна бахмајараг, учгар даг кәндләриндә дә автомобил јолу чәкилимишдир. Чәтнин шәрәитдә салынан Лаһыч јолу буна парлаг мисалдыр. Иғлам шәрәитини шылтағдығындан асылы олмајараг, Ширванни учгар даг кәндләри е'тибарлы автомобил јоллары вәситәсилә республиканын сијаси-инзибати, сонәјә вә мэдәни-тичарәт мәркәзләри илә мұнтәзәм әлағә сахлајыр.

Рабиҗә

Ширванни мұрәккәб релјеф гурулушу өлкәнин мэдәни мәркәзләри илә онун әләгәләринни хејли чәтинләшдирди. Бу сәбәбдән дә Ширванни јашайыш мәскәнләринин рабиҗә хидмәтинә еһтијажы даһа чох иди. Буна бахмајараг, Совет һакимијјәти илләринә гәдәр Ширванда рабиҗә хидмәти јох дәрәҗәдә иди. Ән'әнви рабиҗә нөвләри (гасид, чапар) һаким зүмрәләрин чүз'и бир гисминә, хусусилә расми сөнәдләрин чатдырылмасына хидмәт едирди. Пәкумәт мә'мурларындан башга, кениш халг күтләләри рабиҗәнин бу бәсит невүдән дә истифадә едә билмирди.

Феодал паракәндәлији дөврүндә һөкм сүрән өзбашыналыг, һәрч-мәрчлик рабиҗә хидмәтини даһа да ағырлашдырырды. Ханлыг, султанлыг, наблик, мәликлик вә б. сијаси-инзибати парчаланмалар өлкәнин үмуми инкишафына мане олдуғу ки-ми, рабиҗә хидмәти ишинә дә чидди әнкәл төрәдирди.

Чар һакимијјәти дөврүндә Ширванда гәрарлашымыш *почт* хидмәти системи инсбәтән мұкәммәл вә е'тибарлы рабиҗә вәситәсинә чеврилмәсинә бахмајараг, кечмишдән мирас галмыш вә ХХ әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмәклә олан савадсызлыг үзүндән кениш халг күтләләри ондан лазыми дәрәҗәдә истифадә едә билмирди. Она көрә дә ән'әнви рабиҗә вәситәләринин ән күтләни невү олмаг е'тибары илә «исмарыч етмә». «ишанә кәндәрмә» XIX әсрдә һәлә дә өз әһәмијјәтинни итирмәмишди.

Азәрбајҗанда рабиҗә ишинни јахшылашынысында јени тәдريس програмлары әсасында ишләјән реални мәктәбләрини, мұәллимләр семинаријасы, техникум вә курсларын ачылымсынын мұһум ролу олмушдур. Зијалыларын сајы артдыгча маариф вә мэдәнијјат сәһәсиндә олдуғу ки-ми, рабиҗә ишиндә дә чанланма јараныр, почт әмәлијјатлары кенишләнирди. Почт вәситәси илә мәктүб, пул баратлары, бағлама вә дикәр әманәтләрин көндәрилмәси барадә тәдричән әһали арасында јени тәсәввүрләр әмәлә кәлирди. Заман кечдикчә јени рабиҗә нөвләри артыр, *телеграф* вә *телефон* мейдана чыхырды.

Ингилабдан сонра Ширванда социалист тәдбирләринин һәјәтә кечирилмәси сәјәсиндә почт хидмәти сәһәсиндә әсаслы дәјишиклик јаранымыш, телеграф, телефон шәбәкәси кенишләнимиш, рабиҗәнин *радио*, *телевизија* ки-ми бир сыра јени нөвләри мейдана чыхмышдыр. Әһалинин мадди һәјәт шәрәитини вә мэдәни тәләбатынын јүксәлмәси нәтиҗәсиндә мұасир рабиҗә нөвләри сүр'әтлә көнд зәһмәткешләринин мәнәшәтинә дахил олур. Сон бешилликләр әрзиндә шәһәрләрарасы телефон рабиҗәсинин автоматлашдырылмасы, өтүрүчү телеви-зија стансијасынын јарадылмасы, кәндләрин радиолашдырылмасы вә телефонлашдырылмасы ки-ми мұһум тәдбирләрин һәјәтә кечирилмәси Ширван зәһмәткешләринә рабиҗә хидмәти мэдәнијјәтинин әсаслы шәкилдә јүксәлдијини көстәрир.

Ширванын мадди мэдэнијјэти узун тарихи дөврүн мән-сүлүдүр. Онуң формалашмасында тэбни-чографи шэраитлэ јанашы ичтимаи амиллэр мүнүм рол ојнамышдыр.

Ширванын мадди мэдэнијјэти онун эһалисинин тэсэррү-фат мәшгулијјэти илэ үзви сүрөттэ алағадэ инкишаф етмиш-дир. Тэдгиг олуван дөврдэ Ширван эһалисинин әсас мәшгу-лијјэти әкинчилик, маалдарлыг вэ гисмән дэ сәнәткарлыг ол-мушдур. Етнографик материаллардан аңлашылдыгы кими, әмәк мәшгулијјэти эһалинин мадди мэдэнијјэтиндэ дэрин ил-бурахмышдыр.

Әсрлэр боју Ширван кәндиндэ феодал мүнәсибәтлэри һәк-ним рол ојнамышдыр. Бу чәһәт тэсэррүфат мәишәтиндэ даһа-габарыг шәкилдэ нәзәрә чарпырды. Әкинчилик техники чә-һәттән ашағы сәвијјадэ иди, һејвандарлыгдә отарма үсүлү үстүнлүк тәшкил едирдэ, хүсүсилэ гојунчулуг бу әсас үзәрин-дэ гурулмушдур. Јалныз гыш ајларында мал-гараны јемлә-мәк мәгсәди илэ јем тәдарүкү көрүлүрдү. Бу сәбәбдән дэ Ширванын ингилабдан әввәлки маалдарлыг тэсэррүфаты ек-тенсив характер дашыјырды. Сәнәткарлыгдә мискарлик вэ то-хучулуг эһәмийјәтли јер тутурду. Бу сәһәдэ дэ техники кер-лик һөкм сүрүрдү.

Әмтәә-пул мүнәсибәтлэри Ширван кәндиндэ чох ләнк ин-кишаф едирди. Јерли базарларын дөвријјә имканлары олду-ча мәһлуд иди. Патриархал-феодал мүнәсибәтлэри, нәглиј-јат вәситәләринин ашағы сәвијјадэ олмасы, мадди-техники керилик вэ с. амиллэр пул мүнәсибәтләринин инкишафына, базар алағаләринин кенишләнмәсинә әнкәл тәрәдирди. Буна әләвә оларәг ичтимаи-ингисади тәрәггини ләнкидән ханлыг үсүлү-идарәси вэ ону әвәз етмиш чаризмиш мустәмләкә әсәри-ти халгын јарадычылыг габиліјјәтинин инкишафына мәне-олур, онун истәдәдәдә күтләшдирди.

Капиталист мүнәсибәтләринин јетишмәси процеси Ширва-нын һәр јериндә ејни шәкилдэ баш вәрмәишдир. Кустар сән-әткарлыгын кениш интишар етдији сабиғ Лаһыч маһалы вэ техники биткиләр (памбыг) әкиннин еркән башламыш са-биғ Бөркүшад маһалы әмтәә-пул мүнәсибәтлэри сәһәсинә да-һа тез чәлб олунмушдур.

Ширван эһалисинин мадди мэдэнијјэти өз дахили имкан-лары һесабына ирсән инкишаф етмәклә гәдим ән'әнәләрин чо-хуну горујуб сахламышдыр. Онуң бир сыра архаик формала-ры өз көкләри илэ узаг кечмишә кедиб чыхыр.

Кечән әсрләрин иишаат ән'әнәлэри өз әксини јашајыш мәскәнлэри вэ евләрдә, ичтимаи бина вэ тэсэррүфат тикили-ләриндә тапмышдыр. Халг усталары, техники имканларын ашағы олдуғу бир шэраитдә, јерли тикинти материалларын-дан мәһарәтлэ истифадэ едәрәк, өз дөврүнә көрә эһалинин мэдэни-мәишәт тәләбләрини едәјән јашајыш биналары јарада билмишләр.

Ширванда сәнәткарлыг, хүсүсилә ипәкчилик гәдим тарихә маликдир. Бурада ипәк парча тохучулугу хүсүсилә кениш ин-тишар етмишиди. Гәлә гәдим рус маһныларында «шамахејка» адлы Ширван ипәји вәсф олуурду. Инкилис, Һолланд вэ Италија тачирләрини Шамаһы шәһәринә чәкиб кәтирән мәһз ону эрриф ипәк мә'мулаты олмушдур. Вахтилә Ширванда олмуш ел бир сәјјәһ тапмаг мүмкүн дејил ки, онун әсәриндә Ширван ипәји һатгында бәһс едилмәиши олсун. Орта әсрләр-дә Ширванын ипәк парчалары (мов, дараји, атлаз, гановуз, көмха вэ с.) башлыча ихрачат малына чеврилмишиди.

Материаллардан көрүндүјү кими, Ширванда јун парча тохучулугу вэ халчачылыг сәнәти дэ кениш јайылмышды. За-рат шалы, Көјләр халчасы узун мүддәт Ширван базарлары-нын рәвак малы олмушдур.

Азәрбајчаны мис габларла тәһниз едән мәшһур Лаһыч мискарлэри Ширван усталарынын мэдэни ирсини давам етди-рәрәк, метал габлар истеһсалыны камил сәнәт сәвијјәсинә чатдыра билмишләр. Онларын һазырладығлары мәһсулларын бөјүк гисми јерли эһалинин мәишәт етијјачларына сарф олу-муш, бир һиссәси исә Ширван һүдудларындан чох узаг өлкә-ләрә апарылмышдыр.

Ширванын мадди мэдэнијјәт элементләринин тәдгиги көс-тәтир ки, о, Азәрбајчан мэдэнијјәтинин эһәмийјәтли дәрәчәдә тәркинләшдирмишдир. Бир сыра мәһәлли хүсүсијјәтләринә баһмәјарәг өз әсасы е'тибарилә о, Үмумазәрбајчан сәчијјәси дашыјыр. Азәрбајчанын диқәр етнографик зоналары илэ үму-ми чәһәтләрин олмасы, һәр шәјдән әввәл, бунларын арасында-кы тарихи-етник әләгә вэ гаршылыглы мэдэни тәмәсла изаһ едилди.

Бу үмумилији мадди мэдэнијјәтин бүтүн сәһәләриндә из-ләмәк мүмкүндүр. Јашајыш евләриндә охшарлыг онларын тинләриндә, план гурулушунда, фасадын тәртибатында, ииша-ат үсүлларында, конструктив һиссәләриндә вэ с. нәзәрә чар-пыр. Мәдәни үмумилик, евин дахили сәһманында (евин фәр-шинә палаз вэ халча дөшмәк, јорган-дөшәји чамахатана јығмаг, гәб-гачағы рәф үзәринә дүзмәк ән'әнәсиндә), еви күрәү илэ гыздырма үсүлунда ајдын мүшәһидә олуур; бу

үмүмдлик халг кејимлериинде ва эн'анэви јемеклерде даһа га-барыг шәкилде өзүнү буруза верир. Ширван кејимлериини эсас типлери Азербайчанын дикер этнографик зоналары эле охшарлыг тәшкил едир. Киши кејим комплексини эсас элементлери, гадын туманы, баш ва ајаг кејимлери бу гәбилдәндир.

Чөрөк ва хөрәкләрин биширилмә гәјдасы, суд мәһсулларынын һазырланмасы үсуллари, јемек мәрәсими ва с. Үмүм-азербайчан сәчијјәси дашыјырды.

Ширван әһалиси өзүнү чоһсорлик тарихи әрзинде мәскән-салма ва јашајыш биналарынын иншааты саһәсинде эәнкин ире јаратмышдыр. Мәскән ва евләрин сәчијјәсинә көрә Ширванын дағлыг, јајла ва аран һиссәләри бир-бириндән фәргләнирди.

Тиположи баһымдан Ширванын јашајыш мәнәгәләри кәнд ва оба олмагла ики мүнүм типә ајрылырды. Шамахи, Агсу, Көјчај истисна олмагла, тәдгиг олуан дөврде бурада шәһәр ва гәсәбә типли мәскәнләр, демәк олар ки, јох дәрәчәсинде эди. Ширван мәскәнләри форма е'тибары илә мүхтәлиф сәчијјә дашыјырды.

Ширван әразиси кәндли һәјәтләрини сәчијјәсинә көрә дә фәргләнирди. Дағ кәндләри һәјәтдаһили тикилиләрин аз инкишаф етмәси илә характеризә олунурду. Бурада евләрин алт мәртәбәси тәсәррүфат мәгсәдилә истифадә едилдијиндән һәјәт даһилинде олава тәсәррүфат биналарына етијаһ галмырды. Бунун әксинә, аран кәндләриндәки һәјәтләрдә јашајыш бинасынын әтрафинда ајрыча тәсәррүфат тикилиләри инша едилдири.

Ширванын ән'анэви ев типлери (күһүл, газма, даһал, бағдаты, ширвани ва с.) эсасән тақтагагы олуб узун инкишаф јолу кечмишдири. Заман кечдикчә иншаат техникасынын инкишафы, әһалинин мәдәни ва игтисади һәјәт шәрәитини јүксәлтмәси чоһотагы евләрә кечмәк үчүн шәрәит јаратмышдыр. Азербайчан әразисинде гејдә алынмыш јашајыш евләринин демәк олар ки, бүтүн типләринә Ширванда тәсадүф олунур. Бурада бәсит ев типләриндән (күһүл, газма) јерүстү евләрә (чоһустан, бағдады, даһал, алачыг, ширвани, салјани, шәбәкәли ев ва с.) гәдәр мүхтәлиф дөврләрин иншаат нүмунәләри зоманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Тәдгиг олуан дөврде буйлар әһалинин јашајыш еви фондуна үстүнлүк тәшкил едилди. Лакин игтисади-техники имканларын артмасы вә мәдәни сәвијјәнин јүксәлтмәси илә алағәдәр олараг, XIX әсрин икинчи јарысында е'тибарән имарәт типли евләр нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә чоһалмышдыр. Кениш гапы ва пәнчәрә ачырыммына малик олан белә евләр аран кәндләриндә бирмәртәбәли, дағ вә дағәтәји кәндләрдә исә икимәртәбәли вә јахуд күрсүлү тикилирди.

Ширван бәниалары зонанын сәјсмик хүсусијјәтини нәзәрә алараг јерли иншаат материалларындан мәһарәтлә истифадә етмишләр. Олар «кәтилли һөркү» үсулу киши өз дөврүнүн ән мүкәммәл иншаат техникасыны јаратмышлар.

Ширван усталарынын ире гојуб кетдији шәбәкә нүмунәләри ингилабдан әввәлки евтикмә сәнәтинин ән надир ничилиәри сајыла биләр. Ширванын дағәтәји кәндләриндә јашы 150-ни кечмиш тахтапуш өртүклү евләрә һалә дә тәсадүф олунур. Дағәтәји зонанын јағмурлу иглим шәрәитинә узун мүддәт давам кәтирмәк үчүн Ширван усталары дам өртүјү үчүн тахтапушу чоһ вахт гара палыдын өзәјиндән дүзәлдирдиләр.

Етнографик фактлардан ајдын олур ки, халг мәрәлары мөһкәм вә давамлы иншаат материаллары әлдә етмәк үчүн нә гәдәр бөјүк әмәк сәрф етмиш, сәмәрәли ахтарыш апармышлар.

Ширван усталарынын әмәли тәчрүбәси мәһәлли чәрчивәдә галмајыб, онун һудудларындан чоһ узағлара јајылмышдыр. Кәнд јерләриндә ингилабдан әввәлки мәншәт тәләбләринә ујун кәлән сәрфәли ев типли олмағ е'тибары илә «ширвани евләр» Азербайчанын дикер этнографик зоналарына да јајылмышды.

Ширван евләрини даһили саһманында чамаханат, тахча, рәф, күрсү киши ән'анэви мәншәт элементләри мүнүм јер турду. Тәдгиг олуан дөврде мебел һалә кәндли күтләләринин ев мәншәтинә даһил олмадығындан аилә һәјәтанын, демәк олар ки, бүтүн процесләри (јемәк, јатмағ, ев ишләри вә с.) дөшәмә үзәриндә ичра олунурду. Бу сәбәбдән дә Ширван евләриндә дөшәмәнин сәлиғәли олмасына хүсуси гәјгы кестәрилирди. Евин дөшәмәсини ширләмәк дәби Ширванда һалә дә давам едир.

Әһалинин мәншәтиндә калча-палаз ма'мулаты үстүн јер тутдуғындан Ширван евләриндә диварлары мәрәрлыг бәзәјинә аз дигәт верилирди. Бу сәбәбдән дә диварларын бәзи тәртибатыны калча, пәрдә вә тикмәләрлә тамамлајырдылар.

Мәңзилләрин гыздырлма системи чаһәтиндән дә Ширван зонасы марағлы этнографик фактлары илә дигәти олаб едир. Бурада Шәрг үчүн характерик гыздырма васитәси чән күрсүдән башламыш бухары, бача вә сәбәт-бачаја гәдәр мүхтәлиф васитәләр гејдә алынмышдыр. Марағлы һалдыр ки, бу ән'анэви гыздырма васитәләринин һәр бири бу вә ја дикер ев типли үчүн сәчијјәви олмушдыр.

Ширван кејимләри Азербайчанын дикер этнографик зоналары илә тиположи охшарлыг тәшкил етсә дә, бир сыра мәһәлли хүсусијјәтләри илә ондан сечилирди.

Ширванда јерли кејим материалы киши ипәк вә јундан кениш истифадә олунмушдыр. Памбыг вә кәтан парчалар Ширвана кәнардан кәтирилирди. Памбыг парчалар (шилә, гәдәк,

без) бураја, әсасән, Ордубад, Нахчыван, Кәңчә вә б. шәһәрләрән кәтирилди. XIX әсрин икинчи жарысындан етибарән исә Ширванда сатыналма мануфактура вә фабрик маллары кеңиш ишләмәјә башланмышдыр.

Дәри вә кән мәмулаты ев һейванларындан әлдә едилдири. Ширван әһалисинин ән'әнәви бәзәкләри ичиндә јерли зәркәрлик мәмулаты үстүн јер tuturду.

Ширван кејим типләри арасында һәм әкинчилик-сәнәткарлыг (башмаг, рүбәнд, чаршаб, чахчур вә с.), һәм дә малдарлыг мәшһәт тәрзинә (чарыг, долаг, ајаг шалы, икибаләг, жапынчы, дәри папаг вә с.) хас олан кејим элементләринә тәсадүф олунур.

Милли кејимләрин характер хүсусијјәтләриндән бири бәзи кејим типләринин (көјнәк, архалыг, башмаг, чарыг, чораб вә с.) киши вә гадын үчүн үмуми бичим үсулу илә һазырланмасындан ибарәт иди.

Мәһәлли хүсусијјәтләр гадын кејимләриндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Азәрбајчанын диқәр этнографик зоналарындан фәрғли оларәг, Ширван гадынларынын архалыгынын јахасы чох вахт овал формада олурду. Гадын баш кејимләри ичарисиндә ипәк өрпәкләрин (ипәк шал, ләчәк, тор, кәләгајы, һаләби, чаршаб вә с.) үстүнлүк тәшкил етмәси чәһәтиндән дә Ширван башга этнографик зоналардан сечилди.

Ширван әһалисинин милли кејимләриндән бәһс едәркән, ону сифи маһијјәт дашыдығыны да унутмаг олмаз. Јохсул кәндиләрин учуз парчалардан тикилмиш либаслары чох вахт дәјишәксиз кејилди.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән етибарән милли кејимдә дәјишиклик јаранмаға башламышдыр. Капитализмин икишиағы илә әлағадар әмтәә истеһсалы вә мал дөвријјәси артыр, нәглијјәт васитәләри тәкмилләшир, тичарәт әлағәләри, иттисади вә мәдәни мүнәсибәтләр кетдикчә күчләнир, һазыр фабрик мәһсуллары күстар сәнәткарлыг мәлуматыны кәндли мәшһәтиндән сыхышырыб чыхарырды.

Лакин милли кејим кәндли мәшһәтини тез бир заманда тәрк етмәмишди. Учгар даг кәндләриндә бир сыра архаик кејим элементләри Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулуддан сонрақы дөврлдә дә галмагда иди. Кәндлиләрин ичтиманиттисади вә мәдәни һојатында социалист ингилабынын әмәлә кәтирдији әсаслы дәјишиклик нәтичәсиндә милли кејим европасајағы кејим формасы илә әвәз едилмишди.

Ән'әнәви нәглијјәт васитәләри бүтүн Азәрбајчанда олдуғу киши, Ширванда да узун әсрләр ашағы сәвијјәдә галмышдыр. Ширваның дағ кәндләриндә миник вә јүк һейванлары, дағәтәји вә аран кәндләриндә исә тәкәрли нәглијјәт васитәләри үстүнлүк тәшкил етмишди. Ширваның орта әср транзит

тичарәтиндә, еләчә дә дахили јүкдашыма ишиндә башлыча јери дөвә карваны тутурду.

Ширваның нәглијјәт јоллары әсрләр боју бәсит һалда галмышдыр. Истар кәндләрарасы вә истәрсә дә шәһәрләрарасы әлағә јоллары Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу киши, Ширванда да, әсасән, торпаг јоллардан ибарәт иди. Һәтта Дағлыг Ширванда кәндләрарасы әлағә јоллары кедиш-кәлиш үчүн аз јарарлы олан дар чыгырлардан ибарәт олмушдыр.

Ширваның мадди мәдәнијјәти, һәмчинин, диқәр Гағгаз халғлары үчүн үмуми олан элементләрә маликдир. Бу охшарлыгы мадди мәдәнијјәтин һәр бир сәһәсиндә, хүсусән кејимләрдә (архалыг, чәркәзи, чуха, чарыг) вә ән'әнәви јемәкләрдә (кабаб, долма, плов вә с.) илзәмәк мүмкүндүр. Бу фәкт Ширван әһалисинин диқәр Гағгаз халғлары илә чохәрлик тарихи-мәдәни әлағәләриндән хәбәр верир.

Русја тәркибинә дахил олдуғдан сонра, хүсусән XIX әсрин икинчи жарысындан етибарән Азәрбајчанын башга этнографик зоналарында олдуғу киши, Ширванда да рус тәсири һисс олунмаға башламышдыр. Хүсусилә әмтәә-пул мүнәсибәтләринин күчләнмәси нәтичәсиндә Русја васитәсилә Авропә кејим элементләри, фабриқдә һазырланмыш маллар (тикили палтар, ајаггабы, ев әшјалары, тәсәррүфәт әләтләри вә с.) кәндли мәшһәтинә дахил олмаға башламышдыр.

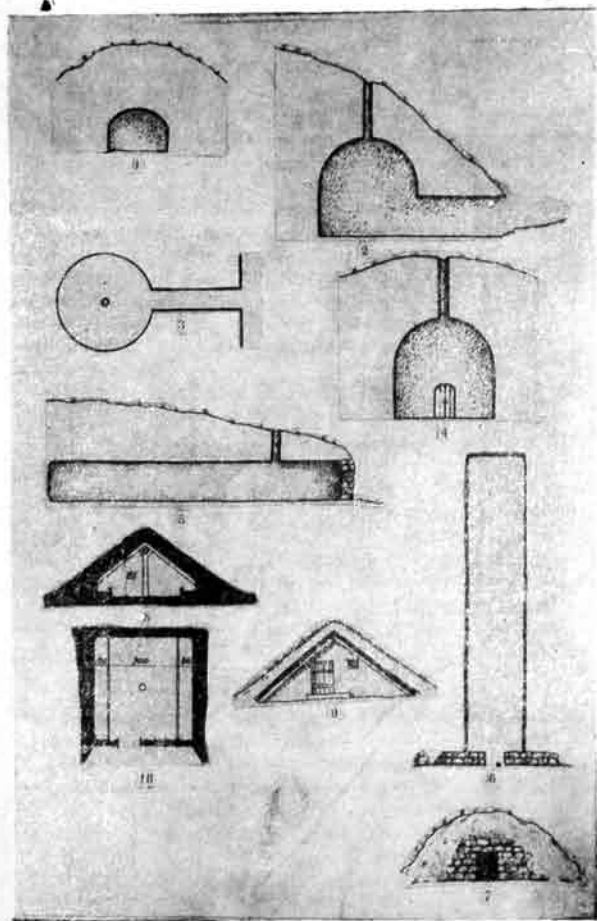
Буна бахмајараг, феода-патриархал мүнәсибәтләрин һаким рол ојнадығы, халғын ичтиман кериллик мәнкәнәсиндә әзилдији бир шәрәнтдә Ширван әһалисинин мадди мәдәнијјәти чох ләнк икишиаф едирди. Халг сәнәткарларынын әмәјинин бәһрәсиндән һамы истифадә едә билмирди. Тәтбиги сәнәт мәһсулларыны башлыча оларәг варлы тәбәгәләр мәнимәјирди. Јүксәк бәдин тәртибата малик кеши вә фираван евләрдә јашамаг, баһалы ипәк вә јун парчалардан дөбдәбәли палтар кејмәк, зәркәрлик мәмулатындан истифадә етмәк садә кәндли күтләләри үчүн арзу оларәг галмышды.

Совет һакимијјәти илләриндә Ширван әһалисинин мадди мәдәнијјәтдә әсаслы дәјишиклик баш вермишди. Мүәсир шәрәнтдә социалист мәдәнијјәти кечмиш мәдәни ән'әнәләри икишиаф етдирмәк, халг сәнәткарларынын зәнкин тәчрүбәсини давам етдирмәк әсасында формалашыр вә зәнкинләшир. Бу сәһәдә өлкәмизин башга халғлары илә мәдәни әлағә вә мүнәсибәт дә аз рол ојнамыр.

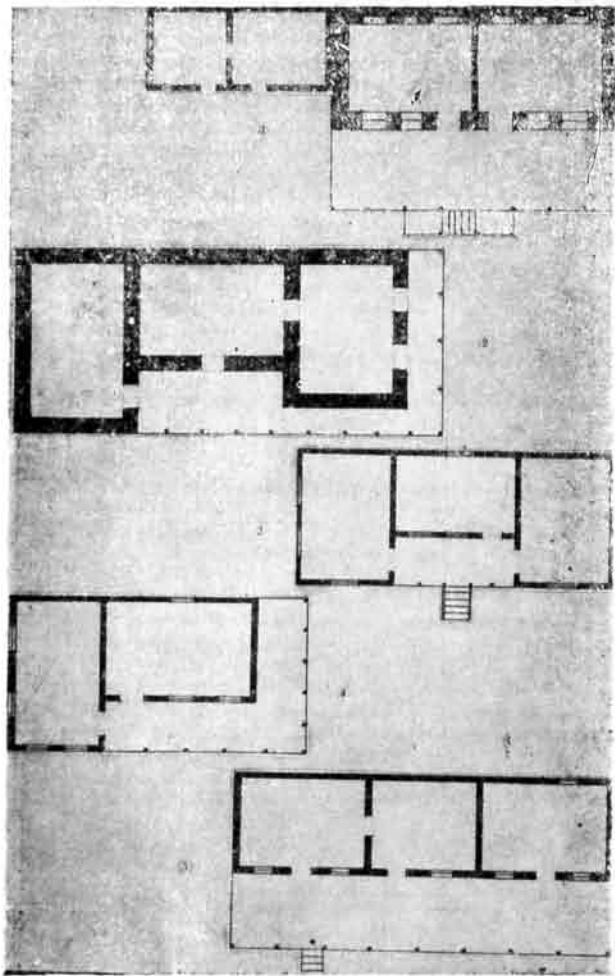
Ширван кәндиндә баш верән мәдәни ингилабын әсасыны исә колхоз гуручулуғунун гәләбәси тәшкил едир. Керидә галмыш техники базаја малик фәрди кәндли тәсәррүфаты әвәзинә габагчыл совет елминин наилијјәтләри вә мүәсир техникаја әсасланан чохсәһәли социалист истеһсал мүнәсибәтләри Ширван кәндлиләринин јарадычы әмәји үчүн гејри-мәһдуд перспективләр ачымышдыр. Социалист ирәлиләјишләри нәтичә-

сіндә Ширван кәндлиләри абад евләрдә јашамағ имканы әлдә етмишдир; онлар ев иншаатында тәнәкә, шифер, семент, мишарлы тахта вә саирәдән истифадә етмәк имканына малик олмушлар. Евин дахили саһманында әһәмијјәтли јер тутан мүәсир мебел дивар ачырымларыны (чамахатан, тахта, рәф вә с.) лүзүмсүз етмишдир. Хүәсүслә милли кејимләр әсаслы дәјишиклијә уграмышдыр. Мүәсир шәһәр кејим элементләри (костјум, палто, сарочка, туфли вә с.) кәндли мәшәтиндә өзүнә мөһкәм јер тутмушдыр. Тәсәррүфат вә мәшәтини сәсиәлистчәсинә јенидән гурулмасы нәтичәсиндә әһалинин мадди-рифаһ һалынын вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси зәһмәткеш кәндли күтләләринин күндәлик һәјатынын көкүндән јахшылашмасы үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Сәсиәлист ичтиман гурулушу Ширванын мадди мәдәнијјәтинин башға саһәләриндә олдуғу кими, нәглијјат вәситәләринә дә дәрин тәәсир көстәрмишдир. Бә'зи дағ кәндләри истисна олмағла, Ширван кәндләринә шоссе вә асфалт јоллар чәкилмишдир. Автомобил нәглијјаты Ширван әһалисинин мәшәтинә мөһкәм дахил олмушдыр.

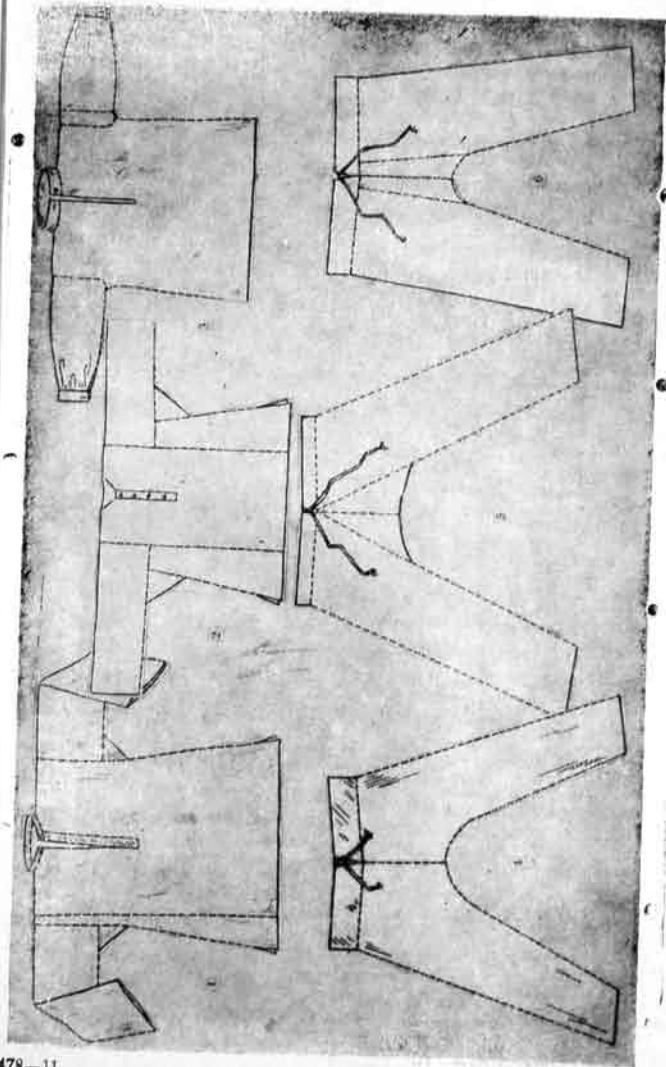

I ТАБЛО
1—7—күһүл; 8—10 газма.

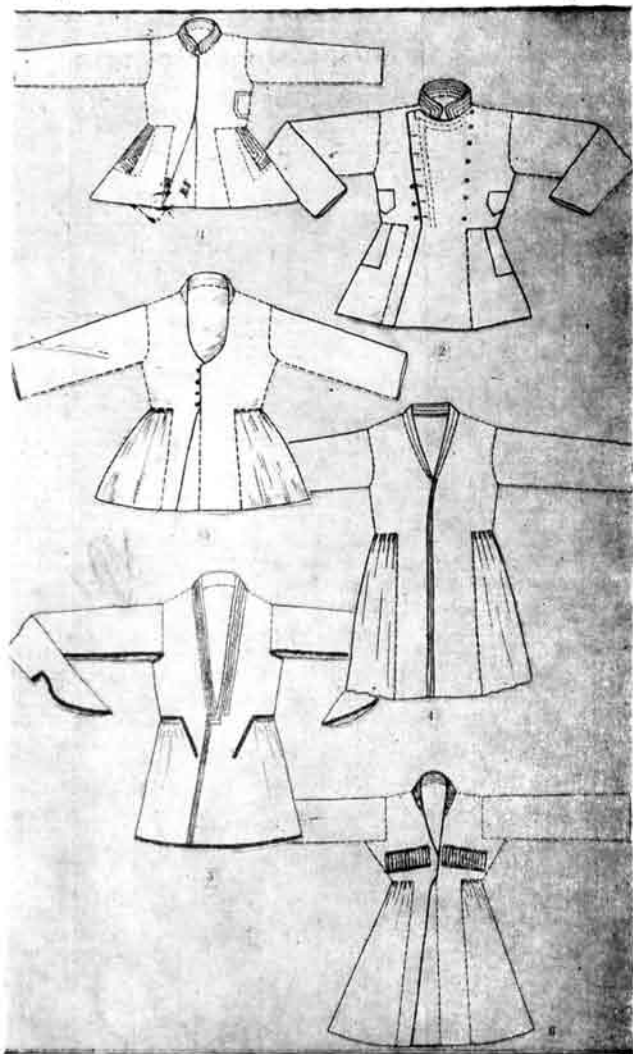
II ТАБЛО

Ширван евлэринин планлары: 1—дүздөмө икитоагы; 2—сындырма;
3—гошакаллаы; 4—келлаы; 5—дүздөмө үчотоагы.

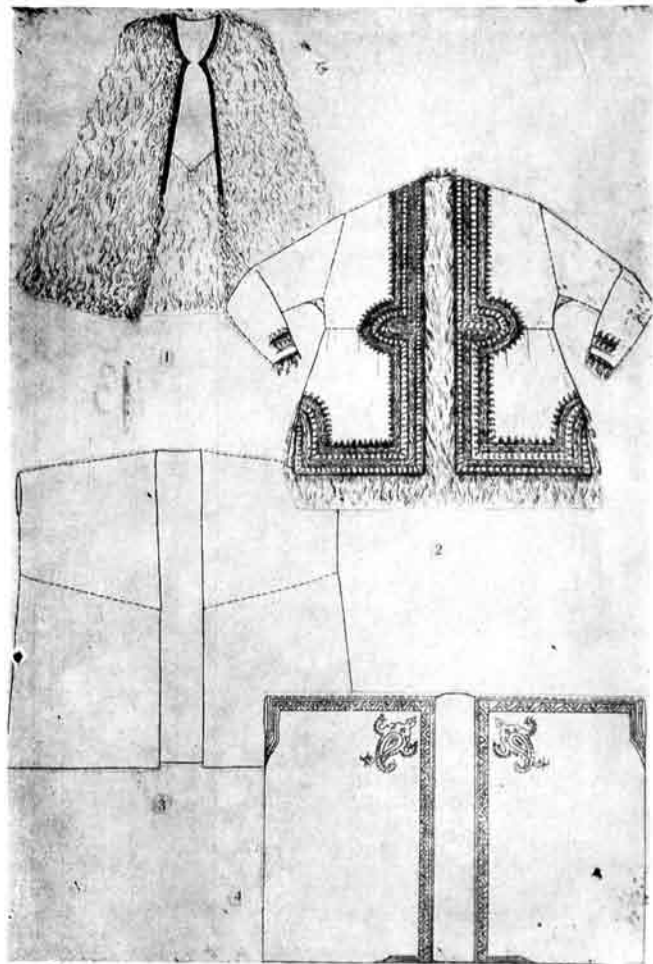
III ТАБЛО

1—2—мөдөсиз көйнөк; 3—мөчөлү көйнөк; 4—5—6—инфести шалыар.

IV ТАБЛО

1—дүзјаха (өнүрсүз) архалыг; 2—өнүрдү архалыг; 3—ојма архалыг;
4—көмөрчин чуха; 5—атмагол чуха; 6—вээноли чуха.

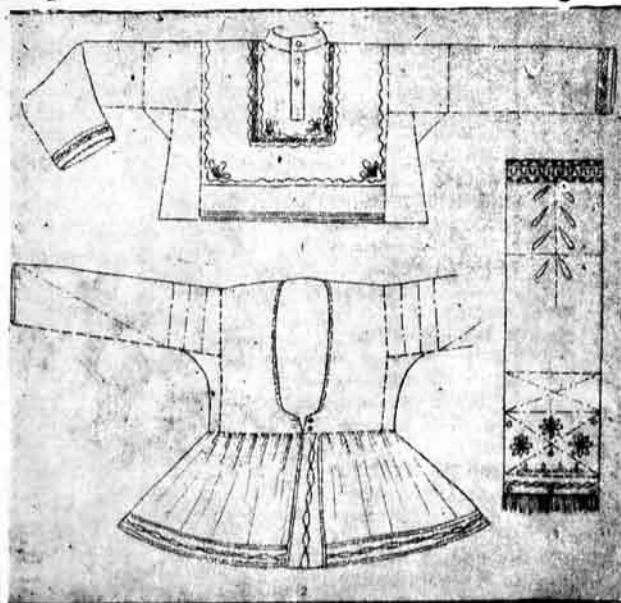

V ТАБЛО

1—сачаглы жапынчы; 2—кавал курк; 3—4—эба.

VI ТАБЛО
 1—2 тәсек (арагачи); 3—башлыг; 4—чарыг; 5—башмаг; 6—чуст.

VII ТАБЛО
 Гадын кәйимләри; 1—көйнак (мәчәси); 2—оҗма архалыг; 3—чутту.

М Ü Н Д Ә Р И Ч А Т

КІРІШ	3
БІРІНЧІ ФӘСІЛ.	
МӘСКӘНЛӘР ВӘ ЕВЛӘР	17
Мәскәнләр	17
Һәҗәтләр	27
Евләр	30
Тасәррүфат тикнитиләри	54
ИКІНЧІ ФӘСІЛ	
КЕҖИМ ВӘ БӘЗӘКЛӘР	60
Кеҗим материалларының һазырланмасы	61
Киши кеҗими	69
Гадын кеҗими	84
Бәзәкләр	95
ҮЧҮНЧҮ ФӘСІЛ.	
ЈЕМӘКЛӘР ВӘ ИЧКИЛӘР	100
Јемәкләр	100
Ичкиләр	117
Габлар	120
ДӨРДҮНЧҮ ФӘСІЛ.	
НӘГЛИЈАТ ВАСИТӘЛӘРИ	125
Миник—јүк нәглијаты	125
Гошгу нәглијаты	132
Јоллар	142
Рабитә	151
НӘТИЧӘ	152

Мустафаев Ариф Надир оглы

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ШИРВАНА

(На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *Новрузова Ә.*
Бадни редактору *Әлијева С.*
Техники редактору *Һасанова Т.*
Корректору *Ејнүллајева М.*

ИБ № 59.

Чапна имзаланимыш 29/VII 1977-чи ил. Кағыз форматы 60×90^{1/16}. Кағыз
варағи 5,25. Чап варағи 10,5. Нәс.-нәшријат варағи 10,87. ФГ 0112
Сифарш 478. Тиражи 1000. Гијмати 84 гәп.

«Елм» нәшријаты.

370073 Бақы-73, Нәрмәнов проспекти, 31, Академија шәһәрчији, Әсә
бина.

Азәрбајҗан ССР ЕА мәтбәси. Бақы, Нәрмәнов проспекти, 31.

84 гал.

1977

674

НАШРИЈАТЫ